

B-4078

DO
KORÁN

Tomáš Nigrin

IZOLOVANÝ OSTROV

Západní Berlín a jeho proměny
po stavbě Berlínské zdi

Obsah

Tato monografie vznikla v rámci systému podpory fakulních monografií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

Lektorovali:

Univ.-Prof. Dr. Dieter Segert
PhDr. Tomáš Vilímek, Ph.D.

Předmluva	7
1. Úvod	8
2. Berlínská otázka 1945-1971 - od horké krize ke stabilizaci	14
2.1 Spojenci a berlínská otázka	15
2.2 Postavení Západního Berlína a jeho vztah se Spolkovou republikou Německo	44
2.3 Západoberlínská komunální politika - rozpad, krize, stabilizace	63
3. Západní Berlín a jeho společnost po stavbě Berlínské zdi	82
3.1 Od volného průchodu k neprostopné zdi - Západní Berlín se mění v ostrov	82
3.2 Berlínská hranice a její překonávání	103
3.3 Západoberlínské hospodářství - krizi k rozkvětu	114
3.4 Železniční doprava v Berlíně	121
3.5 Berlínská zeď v mediální komunikaci starosty Willyho Brandta	127
3.6 Z periferie do centra Spolkové republiky	140
4. Závěr	153
English summary	159
Příloha 1: Rozhovor s Haroldem Hurwitzen	161
Příloha 2: Titulní strany západoberlínských a západoněmeckých periodik věnující se návštěvě amerického viceprezidenta Johnsona bezprostředně po stavbě Berlínské zdi	173

ODDĚLOVÁ KNIŽNICE
B-4078
J19 2267652

Copyright © Tomáš Nigrin, 2013

ISBN 978-80-7363-573-2

Poznámky	183
Seznam zkratk	204
Jmenný rejstřík	205
Seznam pramenů a literatury	208

Předmluva

Tématu Západního Berlína a stavby Berlínské zdi se systematicky věnuji již více než sedm let. Zkoumal jsem tento zajímavý a napínavý fenomén především pro účely své doktorské práce a řady souvisejících studií. Kniha, již právě čtete, je jejím dopracovaným zněním. Hlavním cílem této publikace je zmapování situace a proměn Západního Berlína po stavbě Berlínské zdi s důrazem na vývoj ve městě a v jeho společnosti, která se nachází neprávem stranou zájmu historiků. V literatuře bývá toto období skryto v kontextu pozdějšího vývoje. Vzhledem k poválečnému statusu jsou prameny k problematice Západního Berlína rozsety doslova po celém světě. Při svých archivních výzkumech jsem kromě Berlína, Lipska, Düsseldorfu a Bonnu navštívil také Vídeň, Londýn, Washington DC a Boston.

Za možnost věnovat se výzkumu a studiu tématu vděčím především Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a jmenovitě jeho řediteli doc. PhDr. Jiřímu Vykoukalovi, CSc., který navíc vždy ochotně četl a konzultoval mé texty. Institut se stal mým zázemím, kde jsem mohl v klidu a s plnou podporou pracovat. Tato kniha by také nevznikla bez mého školitele, prof. PhDr. Jiřího Peška, CSc., jeho pomoci, podpory a konzultací. Za pozorné a velmi kritické čtení pracovních verzí tohoto rukopisu děkuji také prof. PhDr. Jaroslavu Kučerovi, CSc., a PhDr. Otovi Konrádovi, Ph.D. Podpora Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze mi umožnila uskutečnit velkou část výzkumných cest.

Pracovní nasazení po celou dobu velmi významně dopadalo na mé okolí – v zahraničí jsem strávil dlouhé měsíce a věnoval práci také velkou část svého volného času. Za trpělivost a vytvoření dobrého zázemí vděčím především své rodině, svým rodičům a Elišce. Tuto knihu bych chtěl proto věnovat právě jim.

1. Úvod

Pouhých 170 kilometrů dělilo Československo od Berlínské zdi – nejviditelnějšího symbolu rozdělení Evropy železnou oponou ve dva zneprátené mocensko-politické bloky. Dne 13. srpna 1961 její stavba definitivně rozdělila dřívější hlavní město Německa Berlín na dvě části. Uzavřela se tím kapitola plná neustálých třenic mezi Východem a Západem na vnitroberlínské hranici a území obou německých států se až do konce studené války stabilizovalo, další horké krize studené války se mu již vyhnuly. Zanikl tak Berlín, který představoval jedinečný průnik dvou světů – demokracie a komunismu – nabízející obyvatelům a návštěvníkům možnost okusit výhody obou systémů a jednoduše překročit hranici, která je oddělovala.¹

Specifická berlínská situace vycházela ze spojeneckých ujednání, která byla uzavřena v průběhu posledního roku druhé světové války. Berlín představoval pro spojení cennou kořist, která symbolizovala porážku nacismu a měla být rozdělena mezi čtyři hlavní vítěze druhé světové války. Žádnému z nich v tu chvíli nevaňdilo, že se tak okupační sektory obsazené západními spojenci ocitnou uprostřed sovětské okupační zóny. Vždyť Německo mělo být spravováno jako celistvá jednotka. Vývoj ale směřoval jiným směrem a kvůli spojeneckým neshodám se situace velmi zkomplikovala. Berlín se místo centra nového Německa stal místem třenic a mětení síl Východu se Západem, místem prvních horkých krizí nastupující studené války.

Nedofešená otázka uspořádání německého prostoru a předešlým Berlína stála za krizí, jež trvala téměř 15 let. Ačkoliv historiografie čísluje oba vrcholy této krize samostatně – první z nich je blokáda Berlína v letech 1948 až 1949, druhou pak období od Chruščovova ultimáta až po stabilizaci situace po stavbě Berlínské zdi² – ve skutečnosti se jednalo o kontinuální vývoj a krize po celou dobu nikdy skutečně neodezněla. Naopak se pořád připomínala novými konfrontacemi. Na situaci a život ve městě to mělo výrazně negativní dopad.

Obě části Berlína, který se na úrovni městské správy začal rozpadat již v roce 1948, vykazovaly až do počátku 60. let 20. století velice

podobné rysy. Přestože se situace v Západním Berlíně od konce 40. let postupně zlepšovala, stále ještě trpěl obrovskými strukturálními problémy a nebyla dořešena poválečná obnova. Na tomto poli tehdy vedla spíše východní část města, kde se pod taktovkou centrálně řízené ekonomiky realizovaly mohutné stavební projekty, jež dávaly městu zcela novou tvář. Stavba Berlínské zdi přinesla velice tvrdou, ale o to jasnější změnu v uspořádání města. Obě části Berlína byly definitivně odděleny – společensky, politicky, hospodářsky, kulturně i dopravně. Tato událost zasáhla všechny složky života ve městě – od nejvyšší politiky, přes politiku spolkovou a komunální, až po každodenní život běžného občana.

Cílem této publikace je sledovat situaci předcházející a následující stavbě Berlínské zdi především s důrazem na samotný Západní Berlín. Konkrétně pak na jeho politické představitele a v neposlední řadě jeho obyvatele. Hlavní pozornost bude věnována období stavby zdi a následným strukturálním proměnám v politice, vztahu spolku a západoberlínské radnice, hospodářství a společnosti. Ačkoliv stavba zdi sice teritoriálně a politicky provizorně stabilizovala německou otázku, absence podrobných smluvních ustanovení dala vzniknout stavu nejisté setrvačnosti. K pevnějšímu zakotvení došlo až po dohodě Spojených států, Sovětského svazu, Velké Británie a Francie počátkem 70. let. Součástí normalizace vztahů mezi oběma německými státy byla také dohoda o Berlíně a jeho přístupových cestách. I když Sovětský svaz tuto dohodu umožňoval aplikovat pouze na Západní Berlín, znamenalo to konečně vytvoření pevných právních základů pro existenci města a zajištění jeho potřeb.

Hlavním badatelským přístupem byla především snaha analyzovat význam a dopad stavby Berlínské zdi na Západní Berlín. Při zcela základní komparaci stavu před stavbou a po stavbě zdi se ukazuje, že v průběhu několika let došlo v Západním Berlíně k zásadním proměnám – především na poli hospodářském, společenském a politickém. Je tedy možné se domnívat, že právě stavba Berlínské zdi mohla představovat onen impulz, který nasměroval vývoj ve městě směrem k růstu a prosperitě a který přetvořil Západní Berlín v úspěšné město a „výkladní skříň kapitalismu“. Důvodem byly právě specifické západoberlínské podmínky a jeho strategická poloha zkombinované se

snahou Západu demonstrativně soupeřit s východním blokem, které urychlila a správným směrem „postrčila“ právě stavba Berlínské zdi.

Kniha je členěna do dvou hlavních kapitol. První z nich se zaměřuje na makropohled na město a jeho uspořádání od konce druhé světové války až do vyřešení jeho postavení v roce 1971. V první řadě představuje (Západní) Berlín jako nedořešený problém poválečného uspořádání Německa s důrazem na vývoj v průběhu první a druhé berlínské krize. Významnou otázkou související se vztahy bývalých spojenců protihitlerovské koalice byl svazek Západního Berlína se Spolkovou republikou Německo, a to jak na úrovni ústavní, tak i v otázce vztahu bonnských a západoberlínských politických organizací. V poslední části této kapitoly bude zpracován vývoj na úrovni západoberlínské komunální politiky, jež musela řešit důsledky všech politických krizí, které na ni dopadly v souvislosti s napjatým vývojem v nedořešené otázce uspořádání Berlína, respektive Německa.

Podrobný pohled bude také věnován vztahu Západního Berlína a Spolkové republiky Německo. Vzhledem k tomu, že západní spojenci vznašeli k začlenění Západního Berlína do SRN neustálé výhrady, nestal se nikdy plnohodnotnou a plnoprávnou spolkovou zemí. Spolková republika se snažila tyto výtky přejít a po celou dobu studené války demonstrovala hloubku svého vztahu s tímto izolovaným městem. I tak je možné v jednání spolkové vlády spatřovat jistý paradox. Západní Berlín představoval pro SRN v mnoha směrech anómálii. Pomoc Berlínu totiž znamenala minimálně v průběhu prvních dvou desetiletí pro spolkové kancléře zároveň podporu konkurenční SPD, která dlouhodobě městu vládla a mohla tak zvyšovat svůj vliv také na spolkové úrovni. V některých obdobích, především tehdy, kdy se stal západoberlínský starosta Willy Brandt kandidátem SPD na kancléře, došlo k dalšímu vyostření vzájemného vztahu. Shodou okolností se tato doba kryla s vrcholem druhé berlínské krize – tedy se stavbou Berlínské zdi. Ačkoliv stojí v centru zájmu této knihy právě Západní Berlín, do mnoha dílčích kapitol vstupuje jako významný aktér Willy Brandt.

Městská politika v Západním Berlíně nebyla srovnatelná s žádnou jinou v SRN – především musela řešit zcela jiné problémy. Navíc se

do ní silněji než kde jinde promítaly třenice mezi Východem a Západem a musela rovněž, alespoň na technické úrovni, vést neustálou komunikaci přes železnou oponu i v dobách nejtěžších krizí. Stavba zdi tak znamenala pro městskou politiku zásadní předěl. Objevily se zcela nové problémy a nová témata, které musela vyřešit jednak doslova ze dne na den a jednak v dlouhodobém horizontu v zájmu přežití města a jeho obyvatel. Zprvu pouze městští politici nesli největší díl odpovědnosti za stabilizaci situace ve městě a za vyjednání podpory, která dokázala Západní Berlín zachránit před postupným úpadkem.

Druhá část této knihy se věnuje mikropohledu na situaci v Západním Berlíně, především pak na společnost a související fenomény a na proměny vyvolané stavbou zdi. Přestože se jedná o podrobné zpracování vývoje společnosti včetně analýzy nálad obyvatelstva, ekonomiky a dalších dílčích fenoménů, částečně se přibližujících dějinám všedního dne, kniha si neklade ambice na jeho podrobné zpracování. Spíše se snaží analyzovat společenský vývoj a proměny v širokých socioekonomických, ale i faktických souvislostech a dodat tak část prvků do mozaiky, jež skládá kompletní pohled na „obyčejný“ život všedního dne v Západním Berlíně před stavbou zdi a po její stavbě.

Společenská rovina berlínské otázky bývá v literatuře a ve výzkumu meč často skryta ve stínu „větších“ témat. Ve skutečnosti to byli právě obyvatelé města, na které dopadly všechny změny nejcitelněji. Právě získání jejich důvěry bylo klíčové pro úspěch rozvoje Západního Berlína, který byl iniciován bezprostředně po stavbě zdi. Díky tomu je možné jasně definovat a popsat změny, které prodělal Západní Berlín kvůli stavbě zdi.

Většina odborných publikací se nezaměřuje na dopady stavby Berlínské zdi na Západní Berlín a jeho společnost a staví tato témata mimo svůj hlavní záběr. Většinou jsou jen součástí širšího přehledu na vývoj v době studené války. Stejně tak působení Willyho Brandta, pozdějšího spolkového ministra zahraničí a kancléře na západoberlínské radnici, zaujímá v literatuře spíše marginální postavení. Strávil totiž na radnici období, kdy proběhla druhá berlínská krize. Literaturu zabývající se Západním Berlínem a Willym Brandtem ve

sledovaném období je možné na základě jejího tematického zaměření rozdělit do následujících okruhů.

První z nich se zaměřuje na analýzu a popis globálních souvislostí studené války spojených se stavbou Berlínské zdi, důraz je v nich kladen na analýzu role jednotlivých osobností – literatura na toto téma vycházela již v období studené války, ale nutně při tom musejí čerpat jen z jednostranného pramenného výzkumu či výpovědí ještě žijících politických aktérů.³ Po roce 1990 doplnilo zkoumání souvislostí a vývoje studené války krátkodobě otevření sovětských a později ruských archivů, které obohatilo dosavadní stav poznání.⁴ Celkově vzato ovšem produkce zaměřená především na studenou válku jednoznačně dominuje i nadále.

Druhý okruh zpracovávané literatury se věnuje samotné stavbě zdi, jejím bezprostředním politickým příčinám a následkům – stávající literatura však víceméně detailně a chronologicky popisuje jednotlivé události srpna 1961.⁵ Samostatným pododem jsou nejrůznější prameny vydané tiskem odkazující na stavbu Berlínské zdi.⁶

Historická literatura věnovaná osobnosti Willyho Brandta, včetně jeho biografii, se v knihovnářích nachází ve výrazně větším počtu.⁷ Významně více literatury se zaměřuje na Brandtovo působení v čele SPD⁸ či později ve funkci spolkového ministra zahraničí a kancléře.⁹

Velmi úzký okruh literatury tvoří dobové vzpomínky obyvatel obou částí Berlína, ale většina z nich vzpomínky na období těsně po stavbě zdi příliš často nezmiňuje. Popisují události předcházející stavbě, okamžik stavby a následně až výrazně pozdější období. Bezprostřední následky stavby zdi se tak v literatuře příliš neobjevují. Navíc je nutné zohlednit, že hodnocení a akcenty historického příběhu odpovídají zcela názoru autorů vzpomínek.¹⁰ Vydávání knih „pamětníků“ navíc téměř ustalo a nezážilo ani významnější renesanci v období, kdy se slavilo dvacáté výročí od pádu Berlínské zdi.

V dostupné literatuře tedy chybí komplexnější zpracování spo- lečenské mikrohistorie Západního Berlína, a to v podstatě pro celé období po konci druhé světové války. Vyskytuje se však několik vý- jimek, ze kterých lze extrahovat dílčí pohledy na Západní Berlín. Na prvním místě je třeba vzpomenout obsáhlé práce profesora sociolo- gie Harolda Hurwitze, jež se věnují mnoha aspektům poválečného

Berlína, respektive Západního Berlína. Hurwitz popisoval vývoj ně- meckého (a berlínské) tisku bezprostředně po roce 1945¹¹ či se zaměřil v monumentálním čtyřsvazkovém díle na vývoj v Berlíně těsně po válce, kdy se odehrával soubor politických sil ze západních a východních berlínských sektorů o sjednocení sociální demokracie s komunistickou stranou. Hurwitz zde také zmiňuje stav berlínské společnosti v prvních poválečných letech.¹²

Pro čtenáře této knihy je významný také kontext české, respektive československé odborné literatury věnované otázce Berlína. Jedním z prvních autorů, který se tématu Berlína v Československu věnoval, byl Martin Dunajský.¹³ Ačkoliv jeho kniha *Mierová zmluva a západní Berlín* nabízí zajímavé názory, interpretačně podléhala dobovému diskurzu a platné politické doktríně. O dvě desetiletí později navázal na Dunajského Miloslav Novák, který zachycoval berlínskou otázku jako dílčí segment politického vývoje.¹⁴ Po roce 1990 se obsáhleji té- matu Západního Berlína v kontextu německé otázky věnovala Sta- nislava Hýbnerová¹⁵ či Vladimír Nálevka.¹⁶ U obou se ale jednalo pouze o dílčí náčrt situace začleněný do vývoje studené války. Je až s podivem, že Berlín v období studené války stále zůstává pro do- mácí badatele neobjevným tématem, přestože jsou jeho politický význam a geopolitická souvislost s Československem neoddiskuto- vatelné. Československo jako jediná země východního bloku totiž před rokem 1989 sousedilo s oběma německými státy a navíc byl pro jeho občany Západní Berlín snadno dosažitelný. Vláda proto musela věnovat velké úsilí k vysvětlení vlastní politické pozice z vý- chodního pohledu vůči všem třem státům na německém teritoriu a tu pak v souladu s vládní ideologií interpretovat svému obyvatelstvu.

2. Berlínská otázka 1945–1971 – od horké krize ke stabilizaci

Berlínská otázka představovala jeden z nejvýznamnějších a nejkomplikovanějších problémů studené války a zapadala do širšího kontextu nevyřešeného a neustále zpochybňovaného uspořádání Německa. Západní Berlín se po vzestupu napětí mezi Východem a Západem stal neuralgickým bodem na styku obou systémů. Pro Západ se stal významným strategickým bodem, a to především díky možnému propagandistickému využití proti východnímu bloku, protože vojenský význam Západního Berlína nebyl vysoký a dlouhodobě jej nebylo možné ubránit. Sovětský svaz se snažil několikrát donutit západní spojení, aby opustili své pozice v Západním Berlíně, ale nikdy se neodvážil přistoupit k násilné konfrontaci. Jednalo se tak z jeho strany spíše o demonstrativní akce bez použití násilí – mezi ně se řadí také první berlínská krize, při které byly zablokovány přístupové cesty do města. Západní Berlín po dvě první desetiletí studené války představoval její významné jeviště, na kterém se odehrávala řada jejích horkých krizí. Ačkoliv se stavbou zdi v srpnu 1961 situace výrazně zklidnila, nacházel se Západní Berlín i nadále v mezinárodně-právním vakuu. Na vyřešení jeho postavení se spojenci dohodli až počátkem 70. let, kdy došlo současně rovněž k narovnání vztahů mezi SRN a NDR. Nadále sice zůstal Berlín rozdělený a jeho fungování bylo neobvyklé, jeho existenci však nevnímaly závažnější problémy.

Kapitola popisuje období let 1945 až 1971, kdy Západní Berlín představoval jedno z hlavních center napětí mezi Východem a Západem. V popředí zájmu bude především vývoj berlínské otázky na úrovni spojeneckých vztahů a jednání – tedy v kontextu vývoje studené války včetně zhodnocení významu Západního Berlína a vojenských plánů Západu v případě vojenské eskalace situace. Přestože byla u Západního Berlína ze strany nejvyšších představitelů Západu trvale akcentována jeho příslušnost k Západu a k západnímu Německu, jeho samotné začlenění do SRN nebylo zcela jasně vymezené a samozřejmé. Celou řadu výhrad k úzkému poutu si ostatně

vymínili sami spojenci. Pro SRN pak představoval Západní Berlín výraznou anomálii v politickém, společenském (včetně konfesní odlišnosti) a hospodářském smyslu slova. Samo sblížení a utužení vztahu mezi západním Německem a Západním Berlínem trvalo skoro dvě desetiletí – je zde nutné dodat, že za něj mohla také výrazná antipatie dlouholetého kancléře Konrada Adenauera k Západnímu Berlínu a jeho představitelům.

2.1 SPOJENCI A BERLÍNSKÁ OTÁZKA

Spojenecká jednání o poválečném uspořádání Německa probíhala již od chvíle, kdy došlo na bojištích druhé světové války k obratu. Diskutované plány předpokládaly nejrůznější uspořádání německého prostoru a většina z nich počítala s jeho rozdělením na menší politicko-správní jednotky. Rok 1944 a především počátek roku 1945 přinesly obrat. Spojenecká vize rozříznutého německého prostoru vyvolala obavy o jeho hospodářskou výkonnost. Státy protihitlerovské koalice v době jejich velkého ekonomického vypětí na konci války nelákala představa budoucí ekonomické závislosti velkého německého teritoria. Mýšlenka rozdělení Německa se tak postupně opouštěla a uvolnila se cesta k prosazení plánu na existenci jednotného státu.

Každý z hlavních spojenců protihitlerovské koalice, zprvu se jednalo o Spojené státy, Velkou Británii a Sovětský svaz, měl získat svoji okupační zónu. Francie přistoupila k okupačnímu mechanismu Německa (a Rakouska) později a její okupační zóna včetně berlínského (a vídeňského) okupačního sektoru byla vyčleněna z území americké a britské zóny. Hlavní vítězové druhé světové války si také měli rozdělit hlavní symbolickou trofej – Berlín. Město mělo být rozděleno podobně jako Německo na tři (a později po přistoupení Francie k okupačnímu mechanismu na čtyři) okupační sektory spravované příslušnou vojenskou správou.¹ V době jednání ještě nebyly konflikty mezi spojenci zjevné a předpokládalo se společné vyřešení německé otázky a obnova jednotného Německa.

Okupační zóny a sektory byly fakticky stanoveny dvěma londýnskými spojeneckými protokoly, podepsanými 12. září² a 14. listopadu 1944.³

ke kterým se následně přidala Francie 1. května a 26. července 1945.⁴ Nejvyšší vojenská představitelé okupačních zón společně zasedali ve Spojenecké kontrolní komisi, která představovala nejvyšší spojeneckou autoritu v Německu. Základním principem bylo jednomyslné rozhodování, a protože se neočekával rozpad Německa, sídlila v místě jeho přirozeného centra – v Berlíně.⁵

U kontrolní komise byly akreditovány oficiální vojenské mise, které fungovaly v poválečné době jako provizorní ambasády zemí vítězné koalice. Jednu z misí tak vysílalo i Československo. Ta sídlila a fungovala na území amerického sektoru v Berlína až do roku 1990. Z čistě vojenského úřadu se proměnila v době před navázáním vzájemných diplomatických styků ve faktické československé kvazikonzularní zastoupení pro Spolkovou republiku Německo a představovala také významný opěrný bod pro československou rozvědnou činnost. Později přebrala činnost faktické československé ambasády pro Západní Berlín a potvrzovala tak sovětskou teorii o Západním Berlíně jako třetím státě na německém teritoriu.⁶

V Berlíně spravovala každá ze čtyř mocností svůj okupační sektor, který podléhal velení vojenského komandanta. Ti disponovali ve srovnání s veliteli okupačních zón spíše technickými než politickými pravomocemi a společně s veliteli ostatních okupačních sektorů zasedali v nejvyšším spojeneckém orgánu v Berlíně – Spojenecké komandatuře.⁷ Fungovala na podobném principu jako Spojenecká kontrolní komise a byla jí také formálně podřízena. Zásadním principem, který v budoucnu fakticky znemožnil funkci komandatury (stejně jako Spojenecké kontrolní komise), byla podmínka jednohlasného přijetí všech rozhodnutí. Každý ze spojenců měl právo veta. Spojenecká komandatura plnila v Berlíně funkci nejvyššího faktického vojenského (respektive okupačního) velení, které řídilo mimo jiné i městskou správu, a měla za úkol na základě spojeneckých ustanovení spravovat Berlín jako celistvou jednotku.⁸ Rozdílné představy spojenců o budoucím uspořádání německého prostoru (zpočátku se rýsovaly i další konfliktní linie než jen mezi západními spojenci na jedné straně a Sovětským svazem na straně druhé) se samozřejmě promítaly také v Berlíně do stále zjevnější konfrontace Západu s Východem.⁹

Společně vytyčené cíle se spojencům skutečně dařilo v prvních měsících po skončení druhé světové války naplňovat. V červenci 1945 dodrželi Sověti dohody a předali část dobytého a obsazeného berlínského teritoria do okupační správy Spojeným státům, Velké Británii a Francii výměnou za území, jež dobyli západní spojenci na východ od Labe. Došlo k vytvoření okupačních sektorů v Berlíně. Z celkové rozlohy Velkého Berlína 888,5 km² (1945) připadlo 210,9 km² okupačnímu sektoru Spojených států amerických (čtvrť Kreuzberg, Neukölln, Schöneberg, Steglitz, Tempelhof a Zehlendorf), 169,3 km² okupačnímu sektoru Velké Británie (čtvrť Charlottenburg, Spandau, Tiergarten, Wilmersdorf), 104,9 km² sektoru Francie (čtvrť Reinickendorf, Wedding) a 403,4 km² sektoru Sovětského svazu (čtvrť Friedrichshain, Hellersdorf [od roku 1986], Hohenschönhausen [od roku 1986], Köpenick, Lichtenberg, Marzahn [od roku 1979], Mitte, Pankow, Prenzlauer Berg, Treptow, Weißensee).¹⁰ Výrazný nepoměr v rozloze okupačních sektorů (485 km² tří západních ku 403 km² sovětského okupačního sektoru) byl dán především rozdílnou hustotou zalidnění a rozmístěním průmyslových areálů.¹¹ V roce 1945 žilo na území tří západních okupačních sektorů v Berlíně 1,7 milionu obyvatel oproti jednomu milionu na území sovětského sektoru.¹²

V době před vypuknutím první berlínské krize docházelo postupně ke stále hlubším a závažnějším konfliktům mezi západními spojenci a Sověty. Ačkoliv ještě nebylo zcela jasné, že by situace musela nutně vyvrcholit rozdělením města, odlišné představy o budoucím vývoji vedly k třenicím v mnoha oblastech. Sověti měli v řadě ohledů výhodnější postavení, protože se v jejich okupačním sektoru nacházela bývalá vládní čtvrť Mitte, kde sídlila většina nejvýznamnějších městských správních, politických a mediálních institucí. I když byly tyto úřady těžce poškozeny válečnými událostmi, jejich příslušnost k určitému sektoru skýtala strategickou výhodu. Navíc se Berlín nacházel po několik měsíců po konci druhé světové války ve výhradní moci Sovětů.

Definitivní rozpad spojenecké spolupráce v berlínské komanda-tuře a změny v poválečném životě obyvatel Berlína přinesla první berlínská krize. V průběhu prvních dvou poválečných let se ukázala neslučitelnost sovětského a západního pojetí budoucnosti Německa.

Sovětský svaz se nadále nevzdával a vytrvale prosazoval myšlenku jednotného a neutrálního Německa. Tuto vizi, ačkoliv sama o sobě byla zpočátku pro Západ s výhradami akceptovatelná, podryl Sovětský svaz svým přístupem a postupem jím řízených komunistických stran ke státům střední a východní Evropy. Šok na Západě vyvolaly především události z února 1948 v Československu. Západní pohled na sovětské záměry ve východní Evropě se zcela změnil a v této opitice již představovalo neutrální a demilitarizované Německo (samozřejmě bez sovětských vojáků) pro Sovětský svaz lákavé a snadno získatelné „sousto“. Tomu bylo třeba zamezit.¹³

Sovětský svaz se přes zjevnou nerealizovatelnost svých vizí na jednotné Německo snažil do poslední chvíle zabránit jeho možnému rozdělení. Mezi jedny z prvních a v krátkodobém horizontu nevratných kroků, které vedly k faktickému rozdělení Německa, patřila také chystaná separátní měnová reforma v západních okupačních zónách, jež měla jen stvrdit odlišný hospodářský a politický vývoj v sovětské okupační zóně na jedné straně a západních okupačních zónách na straně druhé.¹⁴ Měnová reforma jen odrážela tehdejší jednotnost ekonomické výkonnosti v západních zónách a sovětské okupační zóně a znamenala definitivní konec jednotné hospodářské politiky, jež byla v Německu plánována bezprostředně po válce, ale nikdy nedošlo k její realizaci. Paralelně měla měnová reforma proběhnout také v západních okupačních sektorech v Berlíně. Chystaný plán západních spojenců na její provedení v západních okupačních zónách musel být Sovětskému svazu znám s předstihem. O měnové reformě totiž zcela běžně referoval od počátku roku 1948 západoněmecký tisk a spekuloval právě o červnovém termínu, kterým v té době končil fiskální rok.¹⁵ Snaha zabránit blížící se měnové reformě a krach schůzky ministrů zahraničí na podzim 1947 přivedly Sovětský svaz k prvním nátlakovým krokům. Chtěl s jejich pomocí zvrátit vývoj v německém prostoru a přinutit představitele Západu k jednání o budoucnosti uspořádání Německa. Cesta k první berlínské krizi tak byla otevřena.

Dne 1. dubna 1948 začala na styku sovětské okupační zóny a západních berlínských sektorů (na 71 silničních a 17 železničních přechodech) takzvaná malá sovětská blokáda Berlína. Dotčeno bylo

především zásobování západních spojeneckých jednotek v Berlíně a tehdejší velitel americké armády v Německu Lucius D. Clay musel pro obnovení zásobování urychleně zorganizovat takzvaný malý letecký most. Clayovy návrhy na proražení bariér vojenskou silou administrativně amerického prezidenta Harryho S. Trumana odmítla. Koncem června 1948 se situace ještě přiostrčila – začaly se množit sovětské provokace, obstrukce, konflikty a problémy na pozemních přístupových cestách do Západního Berlína. Sovětské orgány odmítaly vpusťtět zásobovací transporty na území sovětské okupační zóny. Vše vyústilo kompletním přerušením silničních, železničních i vodních přístupových cest, jež vedly přes území sovětské okupační zóny do Západního Berlína – Sovětský svaz oficiálně tvrdil, že se tranzitní cesty opravují.¹⁶ Uvnitř Berlína byl nadále umožněn volný pohyb osob bez omezení. „Malá blokáda Berlína“ omezující primárně vojenské zásobování byla po zhruba třech měsících vystřídána „velkou“ a obecně známou blokádou Berlína.¹⁷

V den, kdy byla provedena západoněmecká měnová reforma (18. června 1948), definitivně opustili sovětský zástupci Spojeneckou komandaturu v Berlíně a sovětské jednotky neumožňovaly průjezd sovětskou okupační zónou již ani civilnímu provozu.¹⁸ Prostupnost pozemních přístupových cest do Berlína nebyla na rozdíl od leteckých koridorů smluvně zakotvena v mezispojeneckých dohodách.¹⁹ Ty tvořily součást čtyřmocenské smlouvy z listopadu 1945.²⁰ Zásobování odříznutých západních okupačních sektorů se nadále mohlo uskutečňovat pouze vzdušnou cestou. Stalin věřil, že Západ svůj boj o přežití západních okupačních sektorů v Berlíně brzy vzdá. Zostřující se situace v Berlíně vedla Trumana 28. června 1948 k rozhodnutí za žádnou cenu nestáhnout své jednotky z města. Sovětské kroky v Německu zapadaly do západního chápání stupňující se sovětské agrese a Spojené státy musely přehodnotit své geopolitické plány. Dlouhodobé setrvání západních spojenců v Berlíně nebylo ještě po válce jisté, sovětská nátlaková akce a vývoj na německém teritoriu učinily ze západních okupačních sektorů v Berlíně cenný strategický prostor, ačkoliv vojensky neuhajitelný. Navíc vyklizení pozic by stálo v ostrém protikladu s kurzem takzvané Trumanovy doktríny nastoleným v roce 1947.²¹

Stalinova očekávání vkládaná do blokády přístupových cest do Berlína se nevyplnila, protože tehdejší velitel amerických jednotek v Německu generál Lucius Clay, schopný vojenský manažer, který nikdy neprošel žádnou skutečnou bojovou akcí druhé světové války, zorganizoval s pomocí berlínského úřadujícího starosty Ernsta Reutera letecký most. Tím byla dopravována většina zboží do západních okupačních sektorů ve městě. Náročná operace prověřila síly spojeneckého letectva. K zásobování Berlína byly využívány pouze tři letecké koridory (původně spojnice každého z okupačních sektorů s příslušnou okupační zónou), přičemž Stalin nevěřil, že by mohly udržet město životaschopné.²²

Letecký most trvající téměř rok se zařadil mezi nejrozsáhlejší letecké operace své doby. Prostřednictvím zhruba 270 tisíc letů bylo do Západního Berlína přepraveno celkem 1,5 milionu tun zboží všeho druhu. Akce vyžadovala obrovské nasazení personálu a dokonalou koordinaci všech činností. Únava, vysoká hustota letového provozu, nutnost létat za každého počasí a občasné sovětské provokace (například nalétávání stíhaček na spojenecká transportní letadla či rušení radarů za pomoci aluminiových proužků vyházaných z letadel) vedly také k celé řadě nehod. Spojenecká letadla se stala symbolem nového vztahu západních Němců k západním spojencům. Taťáž letadla o tři roky dříve shazovala bomby na německá města, nyní však piloti vyhazovali v průběhu přistávacího manévru sladkosti pro berlínské děti – začalo se jim proto přezdívat rozinkové bombardéry („Rosinenbomber“) – a letadla přispěla k přežití svobodné části Berlína.²³

Setrvání a výdrž západních spojenců v průběhu první berlínské krize byly politickým vzkazem určeným dvěma adresátům: Sovětský svaz měl pochopit, že Západ své strategické pozice v Německu neopustí. Obyvatelé západních okupačních zón se mohli poprvé přesvědčit o tom, že úmysly západních spojenců v Německu jsou vážné. Situace, která panovala v zónách a sektorech, je o tom doposud zcela nepřesvědčovala.²⁴

Pochopení významu první berlínské krize je zcela zásadní pro správné popsání vývoje několika následujících desetiletí v Berlíně včetně druhé berlínské krize a zasahuje do roviny politicko-symbolické,

komunálně-politické a společenské. V roce 1948 se v Berlíně odehrála první vážnější krize nastupující studené války, při které došlo ke konfrontaci komunismu a demokracie až na samé hranici rozpoutání válečného konfliktu. V té chvíli se zrodila významná symbolická aureola Západního Berlína zobrazující výdrž a odhodlanost města a jeho obyvatel ke vzdoru proti komunistickému tlaku. Berlín tak západní politiky, ale i sami jeho obyvatelé (zde samozřejmě západní části města) po roce 1948 obdařili přívlastkem „frontové město studené války“. Rozhodnost Západu, respektive v první chvíli generála Luciese Claye a úřadujícího starosty Berlína Ernsta Reutera, umožnila přežít město a udržení exponované pozice západních spojenců uvnitř sovětské okupační zóny v Německu.²⁵

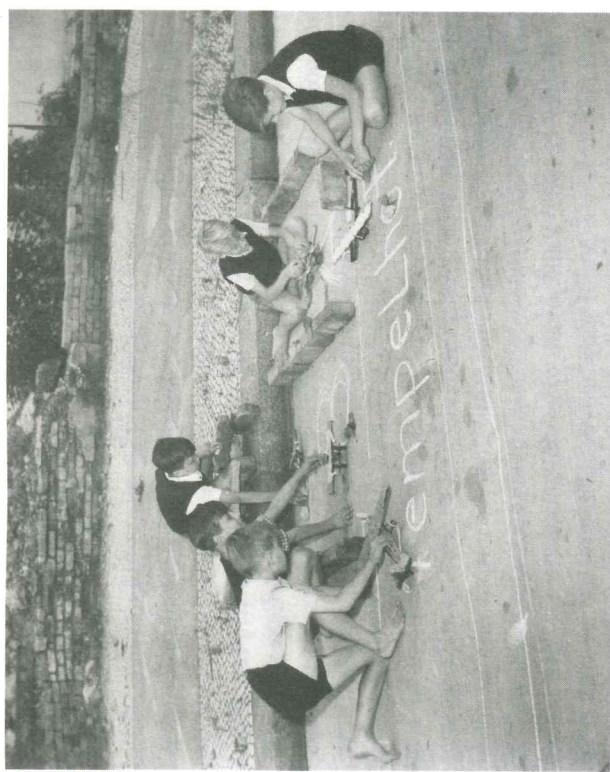
Symbolika s sebou v německém úhlu pohledu přinesla katarzi v tom, jak vnímali odlišný přístup čtyř mocností protihitlerovské koalice vůči německému prostoru samotní Němci. Do roku 1948 ještě nedospěl „obyčejný“ Němec k jasnému přesvědčení, zda je pro něj (respektive pro jeho přežití a zabezpečení jeho rodiny) „přínosnější“ okupace Američany, Brity, Francouzi či Sověty. Němci tehdy své sympatie a náklonnost poměřovali především podle své životní situace a stavu „syntosti“ své rodiny. Všechny zóny trpěly v letech 1945, 1946 a ještě i v roce 1947 výpadky v zásobování potravinami a dalšími výrobky. Sovětská zóna v mnoha ohledech, částečně i v zásobování obyvatelstvem, vykazovala lepší výsledky než některé ze západních okupačních zón. Jedním z důvodů tohoto stavu byla i skutečnost, že si Sověti rychleji uvědomili význam zásobování pro smýšlení „obyčejných“ Němců a snažili se získat si tím jejich náklonnost. Dělo se tak i za cenu exportu potravin ze Sovětského svazu v době, kdy místní obyvatelstvo sužoval hladomor.²⁶

V letech 1945 až 1949 se odehrálo několik zlomových událostí, které ukazovaly na změnu v politice vůči německému prostoru (včetně pojetí okupace) především ze strany Spojených států. Ty byly pro další budoucnost západní části Německa zcela určující mocností. Obecně se dá říci, že začala narůstat nedůvěra vůči Sovětskému svazu. Mohl za to především na Západě údajně dezinterpretovaný projev Stalina o nadcházejícím konfliktu Východu se Západem, jež proslavil na stranickém sjezdu v roce 1946,²⁷ dále Churchillův projev

ve Fultonu z 5. března 1946 hovořící o stahování železné opony napříč Evropou. V projevu amerického ministra zahraničí Jamese F. Byrnes dne 6. září 1946 ve Stuttgartu se už zmiňoval rozpad původního spojeneckého programu na společnou okupační politiku, který byl dohodnut na konferenci v Postupimi. Byrnes také v projevu naznačil možnou budoucnost západních okupačních zón včetně obnovení německé nezávislé státnosti. Toto vše však sledoval „občejný“ Němec ještě zastřeně a ne zcela pozorně, protože jej každodenně zaměšťovala snaha sehnat dostatek potravin a dalšího zboží denní potřeby. Blokáda Berlína probíhala v době, kdy mohli Němci poprvé od konce války díky obnovujícímu se zásobování „odvrátit oči od talíře“. Československé události z února 1948 (nejen) pro ně představovaly poslední střípek mozaiky, jež odhalovala skutečné sovětské intence ve střední Evropě. Od této chvíle již důvěra v západní okupanty v západním Německu jen rostla.²⁸

Pozemní blokáda Berlína znamenala pro jeho společnost první rozdělení. Omezení přístupu do města ze strany Sovětů způsobilo, že se obyvatele západních sektorů museli zcela spolehnout na svoji „ochrannou“ okupační moc a hledat svoji novou identitu v tomto narychlo budovaném vztahu, na němž záleželo jejich přežití. Obyvatelé západních okupačních sektorů si museli uvědomit, že již nežijí v celistvém městě, ale na území nově se utvářejícího zvláštního útvaru. Intuitivně si začali spojovat Sověty s hrozbou a západní spojence, kteří investovali mnoho sil a prostředků do jejich zásobování, s jistotou přežití a uchování svobody. V průběhu doby se spolu se stoupající „sytostí“ obyvательства stával stále důležitější politický a společenský systém, který západní spojenci nabízeli a garantovali. V Berlíně probíhal čilý kontakt napříč sektorovými hranicemi, a tak měli obyvatele Západního Berlína relativně dobrý přehled o politických taktikách SED a o politickém nátlaku často praktikovaném v sovětské okupační zóně a ve východním Berlíně.

Vůle západních spojenců setrvat v průběhu první berlínské krize ve městě a neustoupit ze svých pozic dala vzniknout mnoha symbolikám, jež se budou ještě mnohokrát v budoucnu v Západním Berlíně využívat a opakovat – například spojování přítomnosti západních spojenců ve městě s jistou a demokratickou budoucností

Obrázek 1 Berlínské děti si hrají v průběhu blokády Berlína 1948–1949, 28. srpna 1948.

Popisek zadní strany fotografie: Vymysleli jsme novou aktuální hru zvanou „letecký most“. Hangáry jsou vystavěny z cíhel z ruin (berlínských domů) a zboží je přiváženo americkými letadly, která přistávají na letišti Tempelhof – 28. srpna 1948.

Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, in: NARA, Rg. 306.

města, akt zásobování města ze vzduchu, zrození „zachránce Berlína“ a obecně uznávaného hrdiny generála Claye apod.²⁹ Symbolika Berlína – města na frontové linii studené války – se začala obecněji vžívat a vraceli se k ní mnozí západní politici ve svých projevech ve chvílích, kdy chtěli zvednout morálku svému obyvatelstvu. Stávalo se tak především tehdy, kdy v průběhu částých krizí sahaly oba mocensko-politické bloky k hrozbám nejrůznějšího kalibru. Setrvávání spojenců v Západním Berlíně pak bylo inscenováno do připravenosti Západu čelit tlaku Východu a odhodlanosti nepodlehnout mu za žádnou cenu.

Spojenecká jednání v květnu a červnu 1949 nepřinesla do německé otázky nic nového, ale došlo alespoň ke shodě na dosavadním *statu quo*. Od počátku 50. let opustila berlínská problematika titulní

listy světových novin. Krize studené války se přenesla do Asie, kde na Korejském poloostrově vypukla válka. Tehdy se někteří politici obávali, že by mohla být v Německu otevřena druhá fronta korejské války.³⁰ Pocit ohrožení urychlil snahu o integraci Západního Berlína do Spolkové republiky. Další zásadnější posun v postavení města byl ovšem kromě souhlasu všech západních spojenců, což byl v případě Francie často problém, vázán na posun v německé otázce. Ten měl přijít spolu s přijetím a realizací plánu evropského obranného společenství, který měla provázet generální smlouva navrácující část suverenity Spolkové republiky Německo. Jeho očekávaný krach přinesl jak Západnímu Německu, tak i Západnímu Berlínu odklad jakýchkoliv změn okupačního statutu, které byly již od roku 1952 naformulovány v generální smlouvě.³¹ Sovětský svaz navzdory vývoji na Západě opakovaně předkládal plány na posun v německé otázce, z nichž nejkomplexnější obsahovala takzvaná Stalinova nota z 10. března 1952. Zahrnovala návrh na znovusjednocení a neutralizaci Německa a západní spojení včetně západoněmeckých představitelů ji jednoznačně odmítli.³²

Generální smlouva měla představovat smluvní mezistupeň mezi německou kapitulací a uzavřením mírové smlouvy. K otázce Berlína se vztahovala „deklarace spojenecké komandatury o Berlíně“³³ schválená ve stejný den jako generální smlouva. Komandatura zde pouze ve svém trojčlenném složení potvrdila platnost západoberlínské ústavy a vymezila její roli při správě města. Většina pravomocí přešla na místní orgány s výjimkou zajištění bezpečnosti města a spojeneckých orgánů, odzbrojení, stanovení výše poplatku za okupaci, části pravomocí nad západoberlínskou policií, dohledu nad zákonodárstvím a nad vztahy k zahraničním institucím.³⁴ Dále spojenecká komandatura sdělila představitelům města, že poté, co byla na základě generální smlouvy rozpuštěna spojenecká vysoká komise, přecházejí všechny její dosavadní „práva a odpovědnost za suverenitu“³⁵ ve vztahu k Západnímu Berlínu na (západní) spojenecké velvyslance v Bonnu. Spojenecká komandatura včetně akreditovaných vojenských misí, i československé, svoji činnost neukončila.

Všeobecné přesvědčení o nutnosti zlepšit vztahy mezi Východem a Západem a otázky mezinárodní bezpečnosti, zbrojení a snížení

počtu zbraní hromadného ničení vedly v červenci 1955 nejvyšší představitelé takzvané velké čtyřky – prezidenta Spojených států Dwighta D. Eisenhowera, britského předsedu vlády Anthonyho Edena, francouzského ministerského předsedu Edgara Faureho a sovětského předsedu rady ministrů Nikolaje A. Bulganina – k setkání ve švýcarské Ženevě. Mezi jednací body byla zařazena německá otázka včetně problematiky Berlína. Konference v otázce uspořádání Německa nepřinesla žádné výsledky a utvrdila Sovětský svaz v jeho teorii o existenci tří státních útvarů na německém území: Spolkové republiky Německo, Německé demokratické republiky a Západního Berlína (zde Sovětský svaz vždy explicitně uváděl pouze Západní Berlín). Východní Berlín se stal z jeho pohledu nevyčlenitelnou součástí NDR. Zároveň také Sovětský svaz neuznával teritoriální suverenitu Západního Berlína. Podle jeho interpretace byly okupační sektory ve městě vytvořeny na území sovětské okupační zóny, na jejímž území následně vznikla Německá demokratická republika. Všechny pozdější sovětské návrhy na řešení berlínské otázky vycházely z této argumentace.

Stále nevyřešený problém berlínského uspořádání způsoboval východnímu bloku a především Německé demokratické republice celou řadu komplikací. Tu nejvýznamnější představovaly velmi snadno průchozí hranice, kudy utíkaly z východního bloku desítky tisíc lidí. Většinou se jednalo o mladá a vzdělaná lidí. Následkem toho se v Německé demokratické republice začalo v druhé polovině 50. let znatelně nedostávat pracovních sil. Kromě jejich nehospodárného rozložení ve státní ekonomice za to mohly právě početné odchody na Západ, a to především mladých a vzdělaných lidí. Celkově odešlo z území NDR od konce války do roku 1961, kdy vlna odchodů vrcholila, zhruba 2,7 milionu lidí.³⁶

Zklidněné diplomatické vody v Evropě rozvířilo v prosinci 1957 rozhodnutí NATO o rozmístění jaderných zbraní dlouhého doletu. Měla tak být vyrovnána nerovnováha sil mezi oběma bloky, protože státy Varšavské smlouvy disponovaly výrazně většími konvenčními silami. Východní blok se snažil toto rozhodnutí zvrátit a reagoval zveřejněním takzvaného Rapackého plánu. Ten předpokládal vznik bezjaderné zóny na území SRN, NDR, Polska a Československa.

Po rozhodném odmítnutí předloženého plánu hledal Sovětský svaz možnosti nátlaku na Západ. Využil proto stále nedořešenou německou otázku.³⁷

K posunu v německé otázce tlačila Nikitu S. Chruščovova především hospodářská neúnosnost současně situace, jež nejhůře dopadala především na NDR. Její představitelé v čele s generálním tajemníkem Walterem Ulbrichtem stupňovali nátlak na sovětského vůdce. Ten vzdoroval až do roku 1958. V říjnu nejprve Ulbricht zopakoval sovětskou tezi, že se Západní Berlín nachází na území Německé demokratické republiky. O měsíc později přišel Chruščov své požadavky na západní spojení ultimátem a snažil se je pod pohrůžkou dostat k jednacímu stolu, kde by byla znovu otevřena německá, resp. berlínská otázka.³⁸ Chruščov se rozhodl pro zahraničněpolitickou ofenzivu proti současnému berlínskému uspořádání poté, co zvítězil ve vnitropolitickém měření sil nad svými stalinistickými oponenty a cítil blížící se vnitropolitickou krizi ve Spojených státech – v jeho pohledu se mělo jednat o nadcházející prezidentské volby a nástup nového prezidenta do úřadu.³⁹

Sovětský vůdce nejprve na přátelském setkání představitelů Sovětského svazu a Polské lidové republiky 10. listopadu 1958 prohlásil, že požaduje zrušení čtyřmocenského statutu Berlína a že Sovětský svaz hodlá předat kontrolu nad přístupy do města orgánům Německé demokratické republiky. V ten den podle Chruščova „USA, Velká Británie a Francie budou muset navázat vztahy s Německou demokratickou republikou a dohodnout se s ní, jestliže budou mít zájem na kterékoliv z otázek týkajících se Berlína“.⁴⁰ 27. listopadu 1958 zaslal Sovětský svaz Spojeným státům, Francii a Velké Británii notu laděnou v podobném duchu.⁴¹ Chruščovovým cílem bylo využít slabosti Spojených států a zlikvidovat „obtěžnou anomálii v podobě Západního Berlína“.⁴² Západ měl podle Chruščova z města stáhnout svá vojska a souhlasit s přeměnou Západního Berlína ve svobodné město. V případě nesplnění požadavků hrozil uzavřením separátní mírové smlouvy s NDR, takže západní spojení by byli nuceni vyjednat si přístupová práva do Západního Berlína přímo s východoněmeckým režimem, který ovšem neuznávali. Museli by tak fakticky uznat existenci NDR.⁴³

Západ notu jednoznačně odmítl. V prosinci 1958 se sovětskými požadavky vyjádřili nesouhlas ministři zahraničí Spojených států, Velké Británie a Francie, následně shromáždění ministrů zahraničí zemí Severoatlantické aliance. Západní Berlín byl prohlášen za území, které podléhá ochraně NATO. Podobně zareagovala počátkem ledna 1959 spolková vláda, která v notě odmítla přeměnu Západního Berlína ve svobodné město a vznik konfederace obou německých států. Sovětský svaz následně zveřejnil svůj návrh mírové smlouvy, jenž obsahoval celou řadu ustanovení, která měla řešit otázku existence Západního Berlína. Ten se měl proměnit v „samostatnou politickou jednotku, v jejíchž záležitostech se nebude angažovat žádná země včetně obou existujících německých států“.⁴⁴ Pro Západ to byly naprosto nepřijatelné návrhy.

Následné události se nevyvíjely podle Chruščovova scénáře, protože Západ na jeho prvotní notu téměř nereagoval. Politická odezva byla minimální. Nervózní Chruščov se rozhodl vyslat do Washingtonu prvního náměstka Rady ministrů Sovětského svazu Anastase Mikojana, který se snažil tón noty bagatelizovat. Prý se nemělo jednat o hrozbu, či dokonce ultimátum.⁴⁵ Prvotní napětí na čas polevilo a nota začala být chápána jako impulz pro svolání konference do Ženevy, jež se uskutečnila mezi 11. květnem a 20. červnem 1959. Jednání nepřinesla téměř žádný posun, obě strany se snažily ze všeho nejvíce veřejnosti demonstrovat připravenost jednat s druhou stranou. Ani jedna z nich ale nedokázala dosáhnout výraznějších úspěchů.⁴⁶

Dílcím výsledkem ženevské schůzky bylo vypracování a předložení takzvaného Herterova plánu, který byl poslední společný plán z pera západních spojenců zaměřený na otázku uspořádání německého prostoru. Sovětská strana plán striktně odmítla, protože vycházel z předpokladu opětovného sjednocení Německa. Následně předložil Sovětský svaz další, v podstatě kompromisní plán na uspořádání Západního Berlína, byť jej nazýval pouze dočasným řešením. Paralelně se vznikem komise zaměřující se na hledání cesty mezi oběma německými státy měla dočasně (maximálně na rok) začít v Západním Berlíně plávit následující ustanovení: omezení vojenské prezenze západních spojenců na symbolický počet; rozpuštění všech špiónážních organizací ve městě; zastavení veškeré propagandy směřující proti NDR a šířené

z území Západního Berlína a zákaz rozmístění jakýchkoliv jaderných zbraní a raketových systémů ve městě. Poté se Sovětský svaz zavazoval zajistit bezproblémový přístup do města. Západní spojenci si se Sovětským svazem v polovině roku 1959 vyměnili ještě několik návrhů, které postupně šly k realizovatelnému kompromisu.⁴⁷ Mírná naděje těchto berlínských jednání doprovázela výrazné oteplení sovětsko-amerických vztahů. Schůzka Chruščova s Eisenhowerem však v září 1959 nepřinesla žádný výsledek. USA nehodlaly připustit jakoukoliv změnu ve statutu Berlína, což byl pro SSSR výchozí požadavek pro další jednání.⁴⁸ Období naděje, že bude dosažen posun v berlínské otázce, tak netrvalo dlouho a rok 1960 spolu s opětovně stoupajícím napětím mezi Spojenými státy a Sovětským svazem všechny plány uložil k ledu.

Období druhé berlínské krize se beze sporu řadí mezi nejvážnější a nejdělnější krize studené války. Nové archivní zdroje umožnily historikům přehodnotit interpretaci dříve obecně přijímaného názoru, že se jednalo především o vydání „bezzubého“ a následně „do ztracena vysumělého“ Chruščovova ultimáta. Nedávno publikované práce založené na širokých archivních výzkumech ve východoněmeckých a ruských archívech ukazují, že se svět tehdy nacházel blízko okamžiku vypuknutí války, než si současníci připouštěli.⁴⁹ Nótu nebylo možné brát na lehkou váhu, za jejím vydáním nicméně stála z velké části Chruščovova snaha (či touha) uspět tam, kde Stalin pohořel, a zároveň nutnost ekonomicky stabilizovat východní blok. Na změnu poměrů v oblasti Berlína také neustále naléhalo východoněmecké vedení, protože mu otevřená hranice do Západního Berlína způsobovala nemalé hospodářské těžkosti.⁵⁰

Období zvýšeného napětí se projevovalo kromě hranice kolem Západního Berlína rovněž na styku obou německých států. Docházelo k neustálému narušování civilního, ale především vojenského provozu. Východoněmecká strana a sovětské orgány často protahovaly hraniční odbavení. Někdy se musely projíždějící západní spojenecké jednotky připravit i na několikadenní pobyt na hranicích. Období prázdnotového provozu obyvatel Západního Berlína pak kromě hraničních kontrol zdržovaly náhlé uzavírky dálnic nebo pomalu jedoucí sovětské vojenské transporty.⁵¹ V narušování leteckého provozu přetrvávaly sovětské praktiky z dob první berlínské krize.⁵²

Stejně tak i Západ testoval limity, na které je možné zajít. Západní jednotky si často až na hraně konfrontace vynucovaly právo průchodu do východního Berlína a letecké koridory západní spojenci pravidelně využívali pro leteckou špionáž. Tyto malé akce ale neustále přispívaly k nárůstu či udržování napětí. Poté, co bylo 1. května 1960 nad Sovětským svazem sestřeleno americké špionážní letadlo U-2, se americko-sovětské vztahy ocitly na bodu mrazu. Do roviny osobní antipatie a konfrontace se dostal také vztah Chruščova s Eisenhowerem. Sovětský vůdce si sliboval změnu od nadcházejících amerických prezidentských voleb.⁵³

Koncem 50. let se sovětským představitelům zdálo, že se jejich pozice v celosvětovém srovnání zlepšuje. Západ v té době jako by stagnoval – neoznámil významnější politické úspěchy, spíše naopak – a zdálo se, že nad ním začíná mít Sovětský svaz převahu také v nejmodernějších (především vojenských) technologiích. V roce 1958 vyslal Sovětský svaz na oběžnou dráhu Země první umělou družici a na jaře 1961 triumfoval vysláním prvního člověka do kosmu. Svědčilo to o vyspělosti sovětských raketových technologií a mělo ukázat výsledky Chruščovovy politiky. Od konce 50. let totiž pro- sazovat změnu vojenské doktríny a přikláněl se stále více ke strategickému raketovému vojsku na úkor konvenčních vojenských sil.⁵⁴

Na přelomu let 1960 a 1961 navíc došlo k výměně v Bílém domě – zkušenejší politika a generála druhé světové války nahradil v Chruščovových očích „nezkušený, možná dokonce nezralý muž“ John Fitzgerald Kennedy.⁵⁵ Jeho pozici hned na začátku mandátu poškodilo nezdařené vylodění v Zátocce svini na Kubě v dubnu 1961. Krátké zaváhání Západu umožnilo Chruščovovi pokračovat v agresivních krocích zahraniční politiky, které podnikal již od konce 50. let. Definitivně však narazil na tvrdý odpor Západu až v průběhu kubánské raketové krize. Ačkoliv si zřejmě nepřál konfrontaci se Spojenými státy, nebyly obě tyto komponenty jeho politiky zároveň slučitelné, respektive Západ v čele se Spojenými státy jejich paralelnost vylučoval.⁵⁶ Chruščovova nóta přestala být postupně vnímána jako přímá vojenská hrozba, přesto nepřestávala znejišťovat v souvislosti se situací Západního Berlína, která se již všem zúčastněným zdála

neudržitelná. Logickou potřebou komunistického bloku se stal požadavek na zastavení tohoto proudu lidí „hlasujících nohama“ a zamezení z toho plynoucího ohrožení vnitřní stability hospodářského a politického zřízení.

Nikita Sergejevič Chruščov se předtím ještě na jaře 1961 setkal s americkým prezidentem J. F. Kennedym a mimo jiné se naposledy pokusil prosadit sovětský plán na přeměnu Západního Berlína do podoby svobodného města pod správou Organizace spojených národů. Na setkání, jež se uskutečnilo ve stínu americké nezdatné kontrarevoluce na Kubě, nedokázali oba státníci nalézt v berlínské otázce společnou řeč. Oba trvali na svém stanovisku a odmítali jakékoliv ústupky. Je zde třeba poznamenat, že Chruščov ke Kennedymu přistupoval vzhledem k jeho mládí a zdánlivé nezkoušenosti s notnou dávkou despektu. Na závěr vídeňského setkání, které se od začátku odehrávalo v napjatém až nepřátelském duchu, Chruščov poznamenal, že na podzim 1961 podepíše separátní mírovou smlouvu s Německou demokratickou republikou. Protože by tento sovětský krok vedl k porušení spojeneckých poválečných ujednání a byl v rozporu s názorem Spojených států na další vývoj německé otázky, parafrázoval Kennedy budoucí případné oslabení až zmrazení vzájemných vztahů příměrem, že „tento rok přijde velmi chladná zima“.⁵⁷

Chruščovovo ultimátum rozvířilo v americké administrativě diskusi o strategických plánech. Americká obranná doktrína (a tedy i doktrína NATO) byla v době vlády prezidenta Eisenhowera postavena na masivním jaderném zastrašení. Na jakýkoliv útok měla následovat jaderná odpověď. To se samozřejmě týkalo i případného útoku na západní spojenecké jednotky v Západním Berlíně. Kennedy po vídeňském setkání s Chruščovem nabyl dojmu, že sovětská, stejně jako americká strana budou ochotny jít až na samou hranici války, aby prosadily ustanovení ze spojeneckých smluv týkajících se Berlína. Tato představa amerického prezidenta příliš neuspokojovala. Kennedy v této souvislosti dokonce prohlásil, že „je obzvláště hloupé riskovat životy milionů Američanů kvůli sporu o přístup [do Berlína] po dálnici [...]. Když budu Rusku hrozit jadernou válkou, musí to mít větší a významnější důvody. Až budu Chruščova vyzývat k boji, musí být ohrožena svoboda celé Evropy“.⁵⁸ Následně 19. července 1961

předložil americký ministr zahraničí Dean Rusk Kennedymu analýzu amerických zájmů v Německu, na základě kteréž definovala americká politika své zájmy v Berlíně, z nichž nebylo slevit. Tři nutné podmínky – „three essentials“ – představil Kennedy 25. července 1961.⁵⁹ Spojené státy trvaly na přítomnosti (západních) spojeneckých jednotek v Berlíně, na svobodném přístupu do Berlína a na svobodě občanů Západního Berlína. Za *casus belli* by Spojené státy považovaly, až pokud by tyto jasně stanovené limity případně překročil Sovětský svaz (či Německá demokratická republika).⁶⁰

V americké administrativě se dokonce v této době objevovaly názory, které poukazovaly na téměř nulovou hodnotu západních pozic v Berlíně a navrhovaly jejich možné vyklizení, „pokud by se našla řádná cesta“.⁶¹ Tento plán pro případ výrazného zlepšení vztahů se Sovětským svazem či nalezení schůdného stanoviska pro řešení berlínské otázky zahrmoval zjištění, že do té doby jsou bezpečnost Západního Berlína a udržení okupačních práv západních spojenců velmi významné.⁶² Názor sdílela pouze malá část prezidentské administrativy, která si dokázala představit oteplení ve vztazích Spojených států se Sovětským svazem a která si byla ochotná připustit klesající význam pozic v Západním Berlíně 15 let po skončení druhé světové války. Druhým dechem však i toto „názorové křídlo“ připomínalo, že je pro něj enormně důležité udržení bezpečnosti a současného politického zřízení v Západním Berlíně. I když se šance na realizaci těchto úvah limitně blížila nule, zřejmě nikdy předtím ani potom v době studené války neměla tato myšlenka větší šanci uplatnit se v americké administrativě. Dokládá tak krátký a významný okamžik zlepšení vztahu mezi dvěma světovými supervelmocemi a možná také mírnou připravenost USA spolehnout se na případné sovětské garance. Akce podniknutá 13. srpna 1961 východoněmeckou vládou s podporou Sovětského svazu však tyto směle plány nadobro popřela. Přesto západoberlínská politická reprezentace v čele s Adenauerem lehce znejistěla v období oteplení sovětsko-amerických vztahů. Obávala se, že by mohl být Západní Berlín vyměněn za sovětské ústupky v jiných otázkách.⁶³

Navzdory stoupajícímu napětí v Německé demokratické republice a snaze izolovat se od Západního Berlína přetrvávala mezi oběma

částmi města dosud relativně vysoká společenská, hospodářská, v omezené míře politická a v neposlední řadě kulturní interakce. Svědčí to o skutečnosti, že ačkoliv se východoněmecký režim pokoušel „zhmotňovat“ sektorovou hranici v Berlíně již od roku 1952 a hospodářsky se izolovat, nesetkala se jeho snaha s úspěchem a počátkem 60. let tak nebylo možné vést především ve společenské rovině napříč Berlínem „čistý“ řez beze ztrát. Nešlo jednoduše bez následků oddělit jednu část města od jejího okolí. Vývoj v Berlíně dosud západní okupační mocnosti pouze sledovaly a nikterak do něj nezasahovaly. Odpovídal totiž vzájemným ujednáním z konce války. Zároveň si byli západní spojenci vědomi, jaký má tento stav dopady na východoněmeckou ekonomiku. Zpřísnění režimu na hranicích kolem západních okupačních sektorů v Berlíně tak nepředstavovalo pro západní vrcholné představitele žádné překvapení. Stavbu Berlínské zdi, jež by zastavila východoevropskou ekonomiku i odchody obyvatel východního bloku destabilizující politiku, sovětský režim připravoval jako akci, která mu měla zvýšit prestiž a posílit komunistický režim ve východním Německu. Akce v Berlíně měla být jasnou odpovědí na kroky Západu a zároveň měla z pohledu Východu vyřešit dlouhodobě bolestivou německou otázku.⁶⁴

První plán na izolaci Západního Berlína předložil velitel sovětských jednotek v Německu Ivan I. Jakubovskij a Walter Ulbricht jej nasazení přivítal. Východním strategiům bylo jasné, že tato akce, pokud zachovájí přístup do Berlína a neomezí spojenecká práva, nepovede k vojenské konfrontaci. Připravovali se ovšem na možné hospodářské sankce a očekávali jejich největší dopad právě na NDR.⁶⁵ Konečné svolení s provedením celé akce bylo uděleno až několik málo dní před samotným zahájením. Stalo se tak definitivně až počátkem srpna 1961 na zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy.⁶⁶

Předcházející neúspěšná vídeňská schůzka s Kennedym ukázala Chruščovovi, že je marná jeho snaha přivést Západ nátlakem za jednací stůl a otevřít tak otázku Berlína. Po setkání nicméně prohlásil, že otázku Berlína vyřeší ještě do konce roku 1961.⁶⁷ Odhodlal se proto udělit souhlas se zřízením kontrolované státní hranice kolem Západního Berlína. Přesné datum, kdy Chruščov Ulbrichtův plán definitivně odsouhlasil, není známo. Ulbricht si ze zasedání

Politického poradního výboru Varšavské smlouvy, které se uskutečnilo dne 3. srpna 1961 ve Varšavě, přivezl rukou psané poznámky, kde si zaznamenal způsob, jakým měla být akce uskutečněna (to nevyklučuje, že se plánovací přípravy nekonaly dříve – zcela jistě byly již připraveny různé varianty operačních plánů):

- (1) Vnější hraniční okruh uzavřít. Vstup obyvatel NDR jen na základě speciální propustky.
- (2) Obyvatelům NDR zakázat návštěvu Západního Berlína bez povolení. Všechny chodce, všechny průchody, všechny vlaky kontrolovat na hranici. V S-Bahnu na hraničních nádražích kontrola všech cestujících. Všichni, mimo obyvatel Západního Berlína, musí z vlaku vystoupit.
- (3) „Projížďející provoz“ [skrze Západní Berlín] z Postupimi posílit objíždějícími vlaky.
- (4) Návštěvy obyvatel Západního Berlína v hlavním městě NDR a v západním Německu ponechat až do podepsání mírové smlouvy.
- (5) Ustanovení na berlínské hranici pro diplomaty a vojáky čtyř mocností ponechat.⁶⁸

Uskutečnění akce přály probíhající politické prázdniny v západních zemích. Pouze ve Spolkové republice probíhala předvolební kampaň. Volby do Spolkového sněmu se měly uskutečnit koncem září 1961.⁶⁹

Sovětský svaz neočekával, že plán na rozdělení Berlína hraničním pásmem proběhne zcela bez komplikací, a podle podniknutých kroků se dá usuzovat, že se i obával možných konfrontací. Také proto byl do čela sovětských okupačních jednotek postaven zkušený frontový generál druhé světové války maršál Ivan S. Koněv.⁷⁰ Doposud se nepodařilo nikomu dokázat, že by byly americké a západoevropské tajné služby o plánu na stavbu Berlínské zdi jakkoliv informovány. Spíše se jednalo o celou řadu dílčích indicií, které se ale nepodařilo správně vyhodnotit a spojit dohromady.⁷¹

Pro Západ znamenala stavba zdi signál, že v brzké době nedojde ke změně *statu quo* v Berlíně a Západ *de facto* (a samozřejmě v tichosti) nastalé řešení přivítal. Jednalo se totiž o řešení defenzivní, které nijak neomezovalo jeho okupační práva v Berlíně.⁷² Spojenci nehdolali bránit dodržování veškerých velmocenských úmluv, které kdy byly uzavřeny mezi spojenci od konce druhé světové války,

protože nechtěli riskovat válku kvůli „určitým“ komplikacím obyvatel Západního Berlína na tranzitních cestách do Spolkové republiky Německo.⁷³

Nově nastavený režim v Berlíně neohrožoval zájmy a okupační práva Západu, a nevyvolal proto větší znepokojení. Také to byl zřejmě důvod, proč spojenci přijali zprávu o vývoji na sektorové hranici kolem Západního Berlína bez výraznějších emocí a jejich oficiální reakce přicházely velmi pomalu. Pouze se prostřednictvím svých okupačních jednotek bezprostředně po zahájení stavby zdi přesvědčili, že jejich sektory ani okupační práva nejsou nijak omezeny. Celých dvacet hodin od začátku rozdělávání Berlína trvalo, než demonstrativně dorazily první větší západní spojenecké jednotky k sektorové hranici (i když již 1. srpna 1961 zakázal generál Clarke z důvodu houstnutí politické atmosféry vycházky a dovolené celé americké posádky v Berlíně a vojáci tak byli pro případ pohotovosti k dispozici v kasárnách),⁷⁴ 40 hodin trvala příprava a odeslání prvního protestu sovětskému veliteli v Berlíně, 72 hodin trvalo předání oficiální diplomatické note v Moskvě, načež následovala rutinní diplomatická přestřelka a vzájemná výměna několika not.⁷⁵ Spojenci ve své notě protestovali především proti porušení čtyřmocenského statutu Berlína, který byl ustaven čtyřmocenskou smlouvou podepsanou 4. května 1949 v New Yorku,⁷⁶ a apelovali na skutečnost, že sektorová hranice v Berlíně nemá mít charakter klasické státní hranice, a požadovali okamžité ukončení všech akcí.⁷⁷ Apatii Západu jen dokreslovali jeho vrcholní představitelé – americký prezident Kennedy nepřerušil dovolenou na jachtě u Hyannis Portu u pobřeží Massachusetts,⁷⁸ britský ministerský předseda MacMillan nerušeně pokračoval v lovu zvěře na dovolené ve Skotsku a francouzský prezident Charles de Gaulle i nadále v klidu setrval ve svém venkovském sídle.⁷⁹

S postojem západních politiků nebyl spokojen kromě obyvatele Západního Berlína především Willy Brandt, starosta Západního Berlína. Obrátil se proto dopisem přímo na prezidenta Kennedyho a žádal jej o reakci. Brandt ve svém psaní nejprve popisoval situaci ve městě a upozorňoval na vypuknutí možné krize důvěry v západní spojení a následně prezidenta vyzval k jasné a veřejné proklamaci třímocenského statutu Západního Berlína a odhodlání Západu setrvat

v Západním Berlíně až do opětovného sjednocení Německa. Spojenecké závazky měly být, podle Brandta, potvrzeny případně lidovým hlasováním ve Spolkové republice Německo a v Západním Berlíně.⁸⁰ V předposledním odstavci dopisu Brandt psal: „Přivítali bychom, kdyby mohl být demonstrativně navýšen stav americké posádky.“⁸¹

Dopis zprvu nenalezl u amerického prezidenta patřičnou odezvu. Kromě porušení diplomatické etikety, podle které není možné, aby se na prezidenta Spojených států obrátil starosta města, obsahoval dopis, přihlédneme-li k osobě odesílatele, několik nepřipustných „doporučení“ pro západní spojení. Poslední kapkou pak byla skutečnost, že se jeho znění nepodařilo uchovat v tajnosti a deník *Frankfurter Allgemeine Zeitung* jej zveřejnil. Dosud nebylo objasněno, zda se tak stalo kvůli selhání pracovníka západoberlínské radnice, či zda stál za zveřejněním dopisu úmysl.⁸²

Publikování v novinách jen posílilo domněnku amerického prezidenta, že se ho Brandt snaží zneužít ve svém předvolebním boji, který v západním Německu právě vrcholil. Kennedy po přečtení dopisu údajně nazval Brandta „bastardem z Berlína“.⁸³ Nakonec se podařilo Edwardu Murrowovi,⁸⁴ řediteli americké vládní informační agentury (U. S. Information Agency),⁸⁵ přesvědčit prezidenta Kennedyho, aby do Berlína odeslal ve smířlivém duchu. Murrow sdílel Brandtovy obavy, že by mohla špatná nálada vážně ohrozit stabilitu Západního Berlína. Americký prezident sice nereagoval zcela přesně na výzvu v Brandtově dopisu, tedy aby se Západ vrhl s novou energií na zajištění mírového uspořádání v Německu, nýbrž odeslal, že se musí obyvatele Západního Berlína s rozdělením města smířit a musí se více orientovat na Západ, který nehodlá Západní Berlín opustit.⁸⁶ Brandtova strategie vyšla a pomohla Kennedyho přesvědčit alespoň k symbolické reakci. Rozhodl se do Západního Berlína vyslat svého viceprezidenta Lyndona B. Johnsona, který měl demonstrovat odhodlanost Západu setrvat v Berlíně a hájit své strategické pozice.⁸⁷ K žádným faktickým změnám však nedošlo. Hraniční režim se nezměnil a nezměnila se ani situace obyvatel obou částí Berlína.

Prakticky bezprostředně po stavbě zdi probíhala jednání mezi Spojenými státy a Sovětským svazem. Již v září 1961 se při zasedání Valného shromáždění OSN střetli americký ministr zahraničí Rusk se

svým sovětským protějškem Gromykem. Jednali o situaci v Berlíně a o dalším možném vývoji. Ani jeden z nich nechtěl opustit dosa-
vadní pozice. Rusk trval na sovětské garanci přístupových cest do
Západního Berlína a na setrvání jednotek, Gromyko požadoval sta-
žení západních vojenských jednotek z města. Jednání se zadrhla na
mrtvém bodě a Berlín uvízl ve *status quo*.⁸⁸

Stavba Berlínské zdi nevyvolala dlouhodobější roztržku mezi Spo-
jenými státy, respektive západními spojenci na jedné straně a So-
větským svazem na druhé straně. Obě strany chápaly, že je nutné
pokračovat v jednáních a že nevyřešená otázka Německa a Berlína
blokuje uvolnění napětí v dalších oblastech. Prezident Kennedy byl
přesvědčen, že odstranění napětí v Německu a v Berlíně půjde ruku
v ruce s uvolněním především ve vojenské a odzbrojovací oblasti.
V únoru 1962 proto předal americký velvyslanec v Moskvě sovětské
vládě dokument, který obsahoval body pro možná další vzájemná
jednání. Americká administrativa si od nich slibovala posun ve vzá-
jemných vztazích, ačkoliv bylo dosud odmítnuto zhruba 70 návr-
hů mírového uspořádání Německa, které vypracovaly obě strany.⁸⁹
Dokument předaný v Moskvě sovětské vládě obsahoval následu-
jící impulzy:

Výpracování smlouvy mezi Spojenými státy a Sovětským svazem týkající se
nešíření jaderných zbraní.

Výměna deklarací o zřeknutí se násilí mezi členy NATO a Varšavského
paktu.

Zřízení mezinárodního úřadu pro kontrolu přístupu do Západního Berlína.
Zřízení několika komisí pro navázání vztahů a dohod technického charakte-
ru mezi oběma částmi Německa.⁹⁰

Sovětský svaz hodlal pokračovat v diskusi, body předané sově-
tské vládě vytyčily směr dalších jednání a podařilo se u nich dosáh-
nout pokroku v 60. a 70. letech. Počátek jednání nebyl příliš rychlý
a neznamenal, že by se obě strany vzdaly své dosavadní argumen-
tace. Dokumenty uzavírané mezi zeměmi východního bloku stále
počítaly se Západním Berlínem jako samostatnou politickou jednot-
kou. Nejinak tomu bylo například ve smlouvě mezi Sovětským sva-
zem a Německou demokratickou republikou o přátelství, vzájemné

pomoci a spolupráci z 12. července 1964. Sovětský svaz také nepře-
stával vyzývat Spolkovou republiku k ukončení demonstračních
akcí, které měly dokázat, že je Západní Berlín plnohodnotnou spol-
kovou zemí SRN.⁹¹

Německá demokratická republika reagovala na snahy SRN o posíle-
ní vztahu se Západním Berlínem právní debatou týkající se tranzitních
cest. Dospěla při ní k názoru, že jí vzhledem k průjezdu skrze její
svrchované území náleží plná suverenity a dohled nad provozem do
Západního Berlína. Následně začala NDR pro průjezd svým územím
požadovat víza. SRN to ostře odmítala a vážnější roztržka, někdy v li-
teratuře nazývaná jako třetí berlínská krize, byla na spadnutí.⁹² Stalo
se tak 16. června 1968, tedy jen několik dnů před podpisem smlouvy
o nešíření jaderných zbraní v islandském Reykjavíku. Členské státy
Severoatlantické aliance nechtěly situaci dále vyostřovat a reagovaly
prohlášením, že nastal čas vyřešit otázku Berlína. Další jednání ale
opět pozdržel vývoj uvnitř východního bloku, konkrétně sovětská
invaze do Československa v srpnu 1968. Západní spojenci a Sovět-
ský svaz se na zahájení jednání o Berlínu dohodli až v létě 1969.⁹³

Výchozí pozice však nesignalizovaly naději na brzkou dohodu.
Odlisné bylo již samotné právní chápání postavení Berlína. Západní
spojenci vycházeli z obou londýnských protokolů uzavřených ještě
před koncem války a následně z ustanovení spojenecké konference
v Postupimi. Berlín (zde Groß-Berlin) tak podle nich dosud před-
stavoval celistvou jednotkou, na jejíž správě se podílejí všichni čtyři
spojenci. Východní interpretace vycházela především z (téměř) plné-
ho nabytí suverenity Německé demokratické republiky v roce 1956
a londýnskými protokoly ani ujednáními z Postupimi se neřídila.
Berlín se podle tohoto pohledu nacházel na území bývalé sovětské
okupační zóny, na jejímž území vznikla NDR. Čtyřmocenský statut
města se měl podle Sovětského svazu rozpadnout již separátní mě-
novou reformou v roce 1948 a tezi o samostatnosti Západního Ber-
lína podle něj dokládala existence západoberlínské vlajky, ústavy
a *de facto* samostatné fungování městské politiky.⁹⁴ Při aplikaci toho-
to přístupu Sovětský svaz odmítal uznávat konzulární ochranu oby-
vatel Západního Berlína ze strany Spolkové republiky Německo ve
východním bloku, odmítal rozšiřovat platnost smluv uzavíraných se

SRN na území Západního Berlína. Dále nepřipouštěl, aby zástupci SRN reprezentovali zájmy Západního Berlína na konferencích a akcích konaných ve východním bloku, odmítal pořádání mezinárodních konferencí ze strany SRN v Západním Berlíně. V neposlední řadě pak neuznával obyvatele Západního Berlína platnost pasů, které jim vydaly orgány Spolkové republiky.⁹⁵

Samotná jednání začala 26. března 1970 a vedli je velvyslanci Spojených států, Velké Británie a Francie akreditovaní u spolkové vlády v Bonnu a velvyslanec Sovětského svazu akreditovaný u vlády Německé demokratické republiky v Berlíně. Velvyslanci jednali z titulu vysokých komisařů, jejichž dílčí roli stále ještě zastávali na základě stále platných spojeneckých smluv. Den před zahájením jednání vyšlo v *Berliner Zeitung* stanovisko Sovětského svazu. Podle něj se mělo jednat pouze o Západním Berlíně, protože čtyřmocenský statut Berlína již neměl existovat. Dále měl být Západní Berlín považován za část území NDR, za které ještě mají zodpovědnost čtyři spojenci. Západní Berlín měl být dočasným subjektem okupace.⁹⁶

Vzájemná neslučitelnost postojů mohla za velké množství vzájemných schůzek velvyslanců. Do 3. září 1971, kdy byla předložena konečná verze dokumentu, proběhlo neuvěřitelných 33 někdy i vícedenních setkání velvyslanců. V jejich průběhu došlo k posunu stanovisek obou stran a k přiblížení vzájemných postojů.⁹⁷ Konečný dokument upravoval přístup do Západního Berlína, vztahy mezi Západním Berlínem a SRN včetně jeho reprezentace v zahraničí, možnosti návštěv a další zlepšení pro obyvatele Západního Berlína a nakonec v něm byl vyřešen problém malých exkláv.⁹⁸ Smlouva ale nevstoupila bezprostředně v platnost. Měla začít platit až spolu se smlouvou o základech vztahů mezi Spolkovou republikou Německo a Německou demokratickou republikou.⁹⁹

Čtyřmocenská smlouva o Berlíně ukončila více než dvě desetiletí trvající období právně nevyjasněného postavení Západního Berlína a jeho vztahu s Německou demokratickou republikou. Vedle neustálé nejistoty o politickou existenci Západního Berlína a zvyšování napětí kolem města, ať už mezi oběma německými státy, nebo Západem a Východem, to ztěžovalo především život obyvatele ve městě – neustálé komplikace při tranzitu ze SRN, při cestách do východního

bloku, těžkosti mezinárodního obchodu a hlavně nemožnost návštev i v rámci rodiny na území východního Berlína a NDR. Nová smlouva situaci kolem Západního Berlína v rámci možností normalizovala. Město sice stále představovalo exklávu Západu na území NDR, podařilo se nicméně nalézt *modus vivendi*, který byl přijatelný pro obě strany.

Smlouva čtyř mocností předpokládala, že se statut Berlína nezmění a že nedojde ani k přímému ústavnímu začlenění jeho západní části do SRN. Vztah se SRN ale mohl být posilován. Zároveň mělo být SRN umožněno dílčí zahraničně-politické zastupování zájmů Západního Berlína – především v hospodářské oblasti. Pod její konzulární službu pak spadali také obyvatele Západního Berlína. Nejvyšší zahraničně-politické zastoupení města zůstalo v rukou Spojenecké komandatury. V oblasti dopravy mezi územím SRN a Západním Berlínem došlo k dohodě, která jasně stanovovala formy průjezdu a kontrol. Nemělo již docházet k celnímu odbavení tranzitujícího zboží a měla být kontrolována jen identita osob a náležitosti vozidel a přepraveného nákladu. Sovětský svaz se zavázal zachovávat plynulost provozu, ale na druhou stranu měla platit Spolková republika Německé demokratické republiky paušální poplatek na údržbu tranzitních silnic, železnic a vodních cest.¹⁰⁰

Obyvatelé Západního Berlína měli mít od nynějška možnost navštěvovat své příbuzné a známé na území východního Berlína i Německé demokratické republiky. Museli se vybatvit příslušným povolením východoněmeckých orgánů. Zároveň jim měly být při cestách do východního bloku uznávány pasy vydané Spolkovou republikou Německo, byť opatřené dodatečným západoberlínským razítkem. Sovětský svaz měl zřídít na území Západního Berlína svůj generální konzulát. Jeho činnost se měla zaměřit kromě odbavení vizových záležitostí obyvatele Západního Berlína také na rozšíření světových obchodních aktivit ve městě.¹⁰¹

Čtyřmocenská smlouva o Berlíně spolu se smlouvou o základech vztahů mezi Spolkovou republikou Německo a Německou demokratickou republikou umožnily celkové uklidnění německého prostoru. Na jeho uspořádání to nemělo vliv a představoval v Evropě v kontextu poválečného vývoje i nadále zvláštní anomálii. S ohledem

na rozdílnost systémů Západu a Východu nebylo možné dosáhnout významnějších změn. Ty umožnil až rozpad východního bloku v letech 1989 a 1990. Následující roky naplno ukázaly, jak rozdílné byly ekonomické a společenské systémy v obou částech Německa.

2.1.1 Čekání na blokádu Berlína?

Zranitelnost západních okupačních sektorů v Berlíně poprvé naplno ukázala blokáda města v průběhu první berlínské krize v letech 1948 a 1949. Od té doby se ve spojeneckých vojenských plánech počítalo především s variantou nepřímého ohrožení jednotek ve městě. Přímá agrese proti spojeneckým jednotkám v Berlíně by sice nepoškodila vedla k jejich porážce,¹⁰² vzhledem k obranným plánům NATO by to znamenalo rozpoutání ozbrojeného konfliktu mezi Východem a Západem. Ten by se s největší pravděpodobností odehrával pouze na německém teritoriu, ale přelil by se i do jiných částí světa. Sovětský svaz nebyl ochoten riskovat bolestivý a možná globální konflikt pro nevelkou enklávu Západu ve své zájmové sféře. Rozhodně ne pouze v případě snahy o vyvolání posunu v německé či jen berlínské otázce. Pravděpodobnější se jevílo spíše opakování scénáře z let 1948 a 1949, tedy odříznutí jednotek od zásobování. Tomu se přizpůsobilo vybavení vojenských jednotek umístěných v Západním Berlíně. Důraz se kladl především na zásoby potravin a pohonných hmot, které měly vystačit při izolaci města, jež by trvala několik měsíců. Plány zohledňovaly také civilní složku, západoberská městská rada disponovala velkými zásobami potravin pro obyvatele města.¹⁰³

Plány a propočty předpokládaly v případě komplikací v zásobování Západního Berlína s okamžitou organizací leteckého mostu. Vojenské plánování operovalo s konkrétním množstvím materiálu, jež bylo nutné do Berlína letecky dopravovat. Spojenecké plány nepočítaly v případě blokády města a nutnosti zajišťovat letecký most jen se zajištěním přežití obyvatel města, tedy nikoliv pouze s dopravou dostatečného množství potravin a paliv do města, které by byly nutné pro pouhé přežití jeho obyvatel. Letecký most měl zajistit také alespoň omezené fungování západoberského průmyslu. Ten měl

vyřábět výrobky přímo pro místní potřebu a část zboží v omezené míře i vyvážet. Plánované opatření tohoto druhu mělo předejít mimo jiné psychickému úpadku obyvatel města, které bylo třeba v případě blokády „zabavit“. Letecký most tak počítal s tím, že by se dopravovalo do města zhruba 4 000 tun a ven z města zhruba 1 250 až 1 700 tun nákladu denně.¹⁰⁴

Dokumenty z britských archivů z poloviny 50. let analogicky potvrzují, jakým způsobem se plánoval letecký most a zásobování Západního Berlína. Konkrétností informací o druhu a množství přepraveného zboží americké prameny ještě doplňují. Mapují, jaké zboží a suroviny by bylo třeba do Západního Berlína dopravovat. Statistika v tabulce 1 ukazuje, jaké množství a druhy zboží měly být denně do města přepraveny. V letních měsících se mělo jednat o 17 000 tun zboží denně, v zimě o 14 100 tun.¹⁰⁵ Zároveň se počítalo s exportem výrobků západoberského průmyslu. Mělo se jednat o cca 1 200 tun materiálu denně, pro který by byl v letadlech směřujících z Berlína samozřejmě dostatek kapacity. Problémem, který bylo třeba vyřešit, se stala logistika vykládky a nakládky letadel. Vývoz z Berlína by totiž prodlužoval čas pobytu letadla na letišti a zvyšoval tak potřebu nasazených strojů. V průběhu případné blokády Západního Berlína měly být do města letecky dopravovány také osoby.

Tabulka 1 Denní potřeba dodávek zboží do Západního Berlína – statistické vyhodnocení na základě spotřeby v přechodích letech (v tunách denně).

pevná paliva (různé druhy uhlí) - zima	8 400
pevná paliva (různé druhy uhlí) - léto	6 000
tekutá paliva	90
potraviny	1 850
průmyslové suroviny (pouze hrubý odhad)	3 000
medikamenty a zdravotnický materiál	8,3
různé civilní dodávky (pošta, noviny apod.)	200
potřeby posádek umístěných v Západním Berlíně (všechny druhy zboží)	548
celkem dodávky denně - zima (zaokrouhleno)	14 100
celkem dodávky denně - léto (zaokrouhleno)	17 000

poznámka: Součet položek nevyčítá zcela přesně na stanovenou celkovou sumu. V originálním dokumentu došlo k zaokrouhlení v řádu jednotek procent, aby byla vytvořena případná rezerva pro mimořádné dodávky. Zdroj: Berlin Airlift Planning, červen 1954, T 220/1187, in: TNA, s. 3.

na rozdílnost systémů Západu a Východu nebylo možné dosáhnout významnějších změn. Ty umožnil až rozpad východního bloku v letech 1989 a 1990. Následující roky naplno ukázaly, jak rozdílné byly ekonomické a společenské systémy v obou částech Německa.

2.1.1 Čekání na blokádu Berlína?

Zranitelnost západních okupačních sektorů v Berlíně poprvé naplno ukázala blokáda města v průběhu první berlínské krize v letech 1948 a 1949. Od té doby se ve spojeneckých vojenských plánech počítalo především s variantou nepřímého ohrožení jednotek ve městě. Přímá agrese proti spojeneckým jednotkám v Berlíně by sice nepochybně vedla k jejich porážce,¹⁰² vzhledem k obranným plánům NATO by to znamenalo rozpoutání ozbrojeného konfliktu mezi Východem a Západem. Ten by se s největší pravděpodobností odehrával pouze na německém teritoriu, ale přelil by se i do jiných částí světa. Sovětský svaz nebyl ochoten riskovat bolestivý a možná globální konflikt pro nevelkou enklávu Západu ve své zájmové sféře. Rozhodně ne pouze v případě snahy o vyvolání posunu v německé či jen berlínské otázce. Pravděpodobnější se jevílo spíše opakování scénáře z let 1948 a 1949, tedy odříznutí jednotek od zásobování. Tomu se přizpůsobilo vybavení vojenských jednotek umístěných v Západním Berlíně. Důraz se kladl především na zásoby potravin a pohonných hmot, které měly vystačit při izolaci města, jež by trvala několik měsíců. Plány zohledňovaly také civilní složku, západoberský městská rada disponovala velkými zásobami potravin pro obyvatele města.¹⁰³

Plány a propočty předpokládaly v případě komplikací v zásobování Západního Berlína s okamžitou organizací leteckého mostu. Vojenské plánování operovalo s konkrétním množstvím materiálu, jež by bylo nutné do Berlína letecky dopravovat. Spojenecké plány nepočítaly v případě blokády města a nutnosti zajišťovat letecký most jen se zajištěním přežití obyvatele města, tedy nikoliv pouze s dopravou dostatečného množství potravin a paliv do města, které by byly nutné pro pouhé přežití jeho obyvatele. Letecký most měl zajistit také alespoň omezené fungování západoberského průmyslu. Ten měl

vyrábět výrobky přímo pro místní potřebu a část zboží v omezené míře i vyvážet. Plánované opatření tohoto druhu mělo předejít mimo jiné psychologickému úpadku obyvatele města, které bylo třeba v případě blokády „zabavit“. Letecký most tak počítal s tím, že by se dopravovalo do města zhruba 4 000 tun a ven z města zhruba 1 250 až 1 700 tun nákladu denně.¹⁰⁴

Dokumenty z britských archivů z poloviny 50. let analogicky potvrzují, jakým způsobem se plánoval letecký most a zásobování Západního Berlína. Konkrétností informací o druhu a množství přepraveného zboží americké prameny ještě doplňují. Mapují, jaké zboží a suroviny by bylo třeba do Západního Berlína dopravovat. Statistika v tabulce 1 ukazuje, jaké množství a druhy zboží měly být denně do města přepraveny. V letních měsících se mělo jednat o 17 000 tun zboží denně, v zimě o 14 100 tun.¹⁰⁵ Zároveň se počítalo s exportem výrobků západoberského průmyslu. Mělo se jednat o cca 1 200 tun materiálu denně, pro který by byl v letadlech směrujících z Berlína samozřejmě dostatek kapacity. Problémem, který bylo třeba vyřešit, se stala logistika vykládky a nakládky letadel. Vývoz z Berlína by totiž prodlužoval čas pobytu letadla na letištiích a zvyšoval tak potřebu nasazených strojů. V průběhu případné blokády Západního Berlína měly být do města letecky dopravovány také osoby.

Tabulka 1 Denní potřeba dodávek zboží do Západního Berlína – statistické vyhodnocení na základě spotřeby v přechodných letech (v tunách denně).

pevná paliva (různé druhy uhlí) – zima	8 400
pevná paliva (různé druhy uhlí) – léto	6 000
tekutá paliva	90
potraviny	1 850
průmyslové suroviny (pouze hrubý odhad)	3 000
medikamenty a zdravotnický materiál	8,3
různé civilní dodávky (pošta, noviny apod.)	200
potřeby posádek umístěných v Západním Berlíně (všechny druhy zboží)	548
celkem dodávky denně – zima (zaokrouhleno)	14 100
celkem dodávky denně – léto (zaokrouhleno)	17 000

Poznámka: Součet položek nepřesahuje celkovou sumu. V originálním dokumentu došlo k zaokrouhlení o řádu jednotek procent, aby byla vytvořena případná rezerva pro mimořádné dodávky. Zdroj: Berlin Airlift Planning, červen 1954, T 220/1187, in: TNA, s. 3.

Tabulka 2 Přehled zásob v Západním Berlíně (ZB) k 1. červnu 1954 a nutné dovozy v případě leteckého mostu trvajícího 12 měsíců (údaje v tunách).

	odhad roční spotřeby v ZB	zásoby v ZB k 1. červnu 1954	potřeba importu v průběhu 12 měsíců	nutné dodávky za měsíc
pevná paliva	2 650 000	2 663 000	0	0
tekutá paliva	32 000	35 300	0	0
potraviny	630 000	546 000	84 000	7 300
čerstvé potraviny	36 000	0	36 000	3 130
průmyslové suroviny	1 080 000	650 000	430 000	37 400
medikamenty a zdravotnický materiál	3 000	0	3 000	260
různé	72 000	0	72 000	6 260
potřeby vojenských posádek v ZB	200 000	175 000	25 000	2170
celkem	4 703 000	4 069 300	650 000	56 520

Poznámka: Kolonka „různé“ v sobě zahrnuje nejrůznější nespécifikované civilní dodávky – poštu, noviny, knižky apod.

Zdroj: Berlin Airlift Planning, červen 1954, T 220/1187, in: TNA, s. 13.

Celkem se počítalo se 700 civilisty a 100 příslušníky spojeneckého personálu přepravenými denně každým směrem.¹⁰⁶

Vzhledem k náročnosti organizace leteckého mostu, jehož rozsah by předčil ten z let 1948 a 1949, a kvůli nedostatku letadel (a pilotů), která by se dala „ze dne na den“ převelet do Berlína, se počítalo s postupným nárůstem počtu letů. Organizaci letů si mezi sebe spojenci rozdělili následovně: V případě kratšího trvání leteckého mostu, tedy před plným rozběhnutím mechanismu operace, měl každý ze spojenců přepravovat přesně třetinu tonáže. Spojené státy by k tomuto účelu využívaly pouze vojenských letadel, Velká Británie vojenská a civilní letadla a podobně také Francie počítala kromě vojenských letadel buď s jejich pronájmem, nebo dočasným zabavením. Letadla německých leteckých společností nemohla být použita – do letových koridorů do Západního Berlína měla povolenný vstup s ohledem na okupační ustanovení pouze spojenecká (vojenská i civilní) letadla. V případě delšího trvání leteckého mostu, a tedy i vyšších nároků na přepravu, měly Spojené státy přepravovat celkem 2 165 tun zboží denně, Velká Británie 1 335 tun denně

a Francie 500 tun denně. Celkový součet denně přepravených tun neodpovídá dennímu požadavku západobersínské spotřeby tak, jak je to uvedeno v tabulce 1. Západní Berlín byl totiž předzásoben obrovským množstvím zboží, aby vydržel co nejdéle. Úvahy plánovačů detailně rozkrývá tabulka 2.¹⁰⁷

V dalším kroku strategických plánů byly vyčísleny náklady na přepravu, respektive na jednu přepravenou tunu. Z oblasti Frankfurtu nad Mohanem měla stát přeprava jedné tuny 600 západoněmeckých marek („Deutsche Mark“ – DM) a z oblasti Hamburku-Wunadornfu 470 DM. K ceně se ještě připočítávaly fixní náklady („non-flying costs“), které činily v prvních 30 dnech operace 200 DM na tunu a v dalších dnech 150 DM na tunu, protože rostl objem přepravy a tím i produktivita práce vojenského personálu. Část nákladů měla podle britských plánů převzít spolková vláda nebo západobersínská radnice. Ty pak měly hradit cenu dopravy, jako by bylo zboží dopravované pozemní cestou, tedy cca 70 DM na tunu.¹⁰⁸ Trvání leteckého mostu se mělo podle plánů omezit maximálně na rok a během té doby mělo dojít buď k politickému, nebo k vojenskému řešení krize.

Plány nepočítaly pouze se zásobovací akcí. Jednou z variant byla i vojenská akce, při které by se armáda domohla okupačních práv západních spojenců. V případě blokády pozemních i leteckých přístupových cest pro západní spojenecké jednotky se počítalo s provedením následujících postupných kroků: Nejprve se měla pokusit blokádu prorazit pozemní jednotka. Pokud by se jí to nepodařilo, měla dostat také leteckou podporu. V případě selhání akce měl následovat výstražný letecký útok na sovětské a východoněmecké pozice, po kterém by následoval pozemní útok jednotky menší než divize s rozhodnou leteckou podporou. Jako alternativní krok bylo navrženo zahájení námořní blokády sovětských přístavů jak v evropské části země, tak i na Dálném východě.¹⁰⁹ Námořní blokáda se jevila v prvních dnech po stavbě zdi jako nejpravděpodobnější odpověď na kroky východního bloku v Berlíně.¹¹⁰ Další zvažované fáze pro případ krachu těchto akcí počítaly s použitím nukleárních zbraní – nejprve pouze s demonstrativním, později již s omezeně-taktickým nasazením, což znamená útok jadernými zbraněmi na významné sovětské a východoněmecké vojenské posádky na území východního

Německa. Poslední bod aplikovaný v případě selhání všech předchozích obsahoval pouze tři slova – „general nuclear war“.¹¹¹

Při posuzování těchto dokumentů je však především nutné vzít v potaz roli vojenských plánovačů. Jejich úkolem bylo vypracovat alternativní plán pro každou situaci, ale jeho aplikace záležela na politickém rozhodnutí administrativy a v neposlední řadě na rozhodnutí amerického prezidenta. Neopominutelným zůstával moment odstředění Sovětského svazu. Německý vojenský historik Matthias Uhl ve své knize *Krieg um Berlin?* uvádí, že tento dokument amerických vojenských plánovačů (zde ve verzi z počátku berlínské krize po vyhlášení Chruščovova ultimáta) se podařilo nechat záměrně „prosáknout“ k sovětským agentům KGB ve Spojených státech a dopravit do Sovětského svazu.¹¹² Americká politika předstírala v Západním Berlíně neustálou připravenost na válku a snažila se touto strategií odradit Sovětský svaz od případných vojenských akcí.¹¹³

2.2 POSTAVENÍ ZÁPADNÍHO BERLÍNA A JEHO VZTAH SE SPOLKOVOU REPUBLIKOU NĚMECKO

Vztah mezi Západním Berlínem a spolkem, včetně jeho představitelů a orgánů, zahrnoval v dobách studené války velice specifickou a širokou interakci. Ačkoliv představoval Západní Berlín na jedné straně pro Spolkovou republiku symbolické místo, které bylo nutné jménem Západu udržet, panovalo mezi Západním Berlínem a Bonnem především v prvních desetiletích po druhé světové válce neustálé latentní napětí. Svoji roli hrál mimo jiné fakt, že Berlín byl do roku 1945 hlavní město Pruska, tedy provincie, která Německu po dlouhá desetiletí dominovala a se kterou neměl západ Německa nikdy příliš vřelý vztah. Pro německou vnitřní i zahraniční politiku pak představoval Západní Berlín dlouhodobý problém, který zahrnoval jednak specifika vztahu západního Německa s východoevropskými zeměmi, jednak nutnost vyřešit začlenění Západního Berlína do svazku, byť rozvolněného, se Spolkovou republikou. Vzhledem ke zvláštnímu okupačnímu statutu Berlína západní spojenci blokovali ústavněprávní normalizaci vztahů mezi Spolkovou republikou a Západním Berlínem. Město tvořené třemi okupačními sektory

západních spojenců zůstalo až do konce své existence v latentním provizoriu kvůli tomu, že spojenci suspendovali platnost některých článků ústavy.

Architektura německého prostoru vycházela ze spojeneckých dohod a předstev. Nepočítala ovšem, že by se měl německý prostor rozpadnout na dílčí antagonistické celky, což nebylo bezprostředně po skončení druhé světové války zjevné a samozřejmě se negativně projevilo především v Berlíně. Z města se tak záhy vyvinulo místo s vysokým konfliktním potenciálem mezi Západem a Východem. V prvních měsících se ještě napětí mezi spojenci navenek neprojevovalo. Od léta 1945, kdy došlo k ustavení okupačních zón, se začala po celém Německu postupně obnovovat politická správa. Německé orgány politické správy a samosprávy obnovovaly činnost postupně a zcela pod dohledem spojenců. Postupovalo se od místní úrovně, přes zemskou a jako poslední v řadě měla následovat celoněmecká. Zemské správy vznikaly, respektive se obnovovaly v letech 1946 a 1947, ve všech zemích, jejichž hranice a uspořádání byly z velké části nově stanoveny spojenci.

Předválečný městský okrsek, takzvaný Velký Berlín (Groß-Berlin), dřívější hlavní město Pruska, měl nově tvořit samostatný městský stát se stejným postavením, jako měly ostatní země (ve smyslu Land). V tomto státotvorném uspořádání vykonávaly městské orgány funkci zemské vlády a úřadů. Berlínská zemská ústava byla vypracována v roce 1946, v době relativně bezproblémové spolupráce mezi spojenci. Tento ústavní dokument jako jediný v celém Německu oktrojovala spojenecká správa. Kromě některých dílčích omezení pravomocí městských orgánů bylo rozdílně definováno postavení městského zastupitelstva.¹¹⁴ To ze svého středu volilo městskou radu.¹¹⁵ K hlavním odlišnostem patřila pravomoc městského zastupitelstva vetovat jakékoliv rozhodnutí městské rady. V podstatě tak legislativa mohla silně intervenovat do činnosti exekutivního orgánu. Oktrojovaná berlínská ústava měla podobně jako toto zvláštní ustanovení poměrně krátké trvání.

Předběžná ústava předpokládala vypsání nových voleb do městského zastupitelstva. Stalo se tak 20. října 1946 a nové zastupitelstvo stálo na základě čl. 2 odst. 35 předběžné ústavy Berlína před úkolem

předložit do 1. května 1948 ke schválení nově vypracovanou ústavu. Atmosféra ve městě v době první berlínské krize výrazně zhoustla, a byť k vypracování nového návrhu ústavy skutečně došlo, s ohledem na politický vývoj se jí schválit nepodařilo.¹¹⁶

V době silného rozporu mezi západními spojenci na jedné straně a Sovětským svazem na straně druhé se Berlín nacházel ve zvláštním postavení. I když měl být podle spojeneckých protokolů spravován jako celistvá jednotka, reálně se každá z jeho částí ubírala jiným směrem. Spolupráce západních spojenců a postupná integrace jejich okupačních zón vedla k úzké koordinaci jejich hospodářských a politických rozhodnutí. Spojenci nicméně neuvažovali o zapojení západních okupačních sektorů v Berlíně do procesu vzniku Spolkové republiky – zástupce Berlína chyběl mezi zemskými předsedy vlád v západních okupačních zónách, kterým byly adresovány takzvané Frankfurtské dokumenty, vyzývající je 1. července 1948 ke svolání ústavodárného shromáždění.¹¹⁷ Ve chvíli, kdy zástupci Spojených států, Velké Británie a Francie přijali rozhodnutí vedoucí ke vzniku nezávislého státu na území okupačních zón, museli se vyrovnat také se vzájemným vztahem svých okupačních sektorů a tohoto státního svazku. Po vzájemných rozeprách a váhání došlo nakonec k zahrnutí berlínských západních sektorů do západoněmeckého ústavodárného procesu. Plán počítal s tím, že se Západní Berlín stane spolkovým městským státem Spolkové republiky Německo. Byť bude jeho postavení i nadále upravovat celá řada zvláštních ustanovení podléhajících spojeneckému souhlasu.¹¹⁸

Překonání první berlínské krize, vznik SRN a obecné uklidnění zahraničně-politické situace umožnily znovuotevřít otázku nové ústavy pro Západní Berlín. V roce 1950 byla předložena nová ústava, jež vycházela z návrhu starého dva roky. Ta měla Západní Berlín¹¹⁹ definovat jako součást Spolkové republiky Německo („Bundesland der Bundesrepublik Deutschland“) a uznat závaznou platnost všech spolkových zákonů na jeho území. Došlo tím k upřesnění západoberlínského statutu a ústava se tak stavěla proti pojetí Sovětského svazu, který se snažil Západní Berlín definovat jako svobodné město. Západní Berlín podle ní měl představovat spolkovou zemi SRN.¹²⁰

První článek ústavy Západního Berlína obsahoval následující ustanovení:

(1) Berlín je německou zemí a zároveň městem.

(2) Berlín je zemí Spolkové republiky Německo.

(3) Základní zákon a zákony Spolkové republiky Německo jsou pro Berlín závazné.¹²¹

Úvodní odstavec odpovídal tehdejšímu znění článku 23 spolkového Základního zákona, který zahrnoval Západní Berlín (tedy „Land Berlin“) do výčtu spolkových zemí. Spojenci původní znění rozporovali¹²² a do Základního zákona musel přibýt nový článek 87. Ten suspendoval platnost úvodních dvou odstavců prvního článku berlínské ústavy do doby, než pro aplikaci Základního zákona Spolkové republiky Německo přestanou v Západním Berlíně platit veškerá (spojenecká) omezení.¹²³ Město tedy nemohlo nabýt status plnohodnotné spolkové země a podíl Západního Berlína, respektive jeho zástupců na legisla-tivním procesu Spolkové republiky tak mohl zůstat pouze symbolický. Také spolkové zákony nevstupovaly v Západním Berlíně v platnost kvůli spojeneckým výhradám automaticky. Západní spojenci, kteří se snažili v určité míře dostát starším čtyřmocenským dohodám, totiž odmítali, aby spolek vykonával přímou vládu v Západním Berlíně.

Začlenění Západního Berlína do Spolkové republiky Německo, které mělo potvrdit právě schválení nové západoberlínské ústavy, naráželo na celou řadu vnitroněmeckých konfliktních linií. Včlenění Západního Berlína do SRN rozhodně nadšeně nevítila celá politická reprezentace v Bonnu a podobný názor převládal rovněž mezi západoberlínskými politiky. Obě skupiny to vnímaly spíše jako nutnou podmínku garance svobodné budoucnosti Západního Berlína. Za nejvýznamnějšího prointegračního západoberlínského politika plati Ernst Reuter, který bezesporu ovlivnil období konstituce Spolkové republiky a také jejího vztahu se Západním Berlínem. Vzhledem k tomu, že se začal Západní Berlín vyvíjet jako relativně samostatná politická jednotka, která se zodpovídala pouze západním spojencům, a že se podobně odlišným směrem vydala i vnitřní politika, svedl se tvrdý boj o každý krok, který vedl směrem k hlubší integraci Západního Berlína do SRN.

Jeden z prvních střetů mezi západoberlínskými politiky se odehrál v roce 1950, kdy měla být schválena nová západoberlínská ústava a ve svém důsledku podřízeno západoberlínské zákonodárství spolkovému. Celá řada rozhodnutí městského zastupitelstva z doby před rozdělením městské správy byla v Západním Berlíně přejata a nadále praktikována, byť neodpovídala obecnému vývoji v SRN.¹²⁴ Dělo se tak i díky levicové vládě ve městě, protože Západnímu Berlínu dominovala SPD. Rozdíl v chápání politiky mezi pravicově konzervativní spolkovou vládou a levicovou městskou radou byl místy propastný. Ostrý nesouhlas levého křídla západoberlínské SPD s principem přizpůsobení se spolkovému zákonodárství formuloval koncem 40. let především Franz Neumann, poválečný předseda (západo)berlínské SPD. Finanční pomoc spolku a potřeba vytvoření silného pouta se Spolkovou republikou, tedy v širším kontextu se Západem, však donutily západoberlínské politiky k souhlasu. V této otázce se prosadil pragmatický a charismatický starosta Západního Berlína Ernst Reuter před dogmatickým stranickým kolegou Franzem Neumannem. Reuter ve svých rozhodnutích sledoval svoji vizi, která stavěla na co možná nejhlubší integraci Západního Berlína do prozápadní a silné Spolkové republiky. Své postoje často prosazoval i za cenu porušení městské i spolkové sociálnědemokratické stranické linie.¹²⁵

Schválení nové západoberlínské ústavy však kvůli výhradám západních spojenců ještě neznamenalo automatické začlenění města do systému západoněmeckého zákonodárství. Západoberlínské městské shromáždění muselo převzít spolkové zákony samostatným aktem a ty začínaly platit až ve chvíli, kdy byly zveřejněny v jeho oficiálním věstníku. Převzetí zákonů muselo proběhnout zcela bez výhrad, což často vedlo k bouřlivým debatám uvnitř městského shromáždění. Speciální právní úpravy vztahující se na Západní Berlín byly nicméně zahrnuty, pokud to vyžadovala situace, v takzvané berlínské klauzuli na konci daného zákona.¹²⁶ Nutno dodat, že u nových zákonů zachovávala Německá demokratická republika až do roku 1976 podobnou proceduru, tj. převzetí zákonů městským zastupitelstvem také ve východním Berlíně.¹²⁷ Po 4. lednu 1952, kdy došlo k začlenění Západního Berlína do finančního systému¹²⁸ Spolkové republiky, umožnili spojenci okamžitou aplikaci spolkových zákonů týkajících

se finanční oblasti, v nichž toto spolkový zákonodárce explicitně nařídí. Nemuselo je tedy schvalovat ještě městské zastupitelstvo.¹²⁹ Západní Berlín od této chvíle zaujímal ve finančním systému stejné postavení jako kterákoliv jiná spolková země a účastnil se i přerozdělování peněz mezi spolkovými zeměmi („Länderfinanzausgleich“).¹³⁰

Ani novější ústavní úprava nevyřešila nejspornější otázku spojenou se Západním Berlínem po celou dobu jeho existence, totiž zda je, či není plnohodnotnou spolkovou zemí SRN. Přístup k vnímání a definici této otázky lze v průběhu 50. a 60. let rozdělit do dvou fází. První fáze kopírovala postupně konstituování svazku města se Spolkovou republikou. Výše popsané články berlínské ústavy a začlenění Západního Berlína do spolkového finančního zákonodárství ještě jednoznačně neurčovaly, zda je Západní Berlín spolkovou zemí SRN. Do této první, ustavující fáze se dají zahrnout i dva nálezy Spolkového ústavního soudu.

První nálezy tehdy teprve nedávno ustaveného Spolkového ústavního soudu¹³¹ přiznal platnost té části Základního zákona SRN obsahující základní práva (ale nikoliv jeho ostatních částí) i na území Západního Berlína.¹³² Druhý ústavní nálezy přiznal (Západnímu) Berlínu postavení země Spolkové republiky Německo a uznal v Západním Berlíně platnost těch ustanovení Základního zákona, která nebyla jmenovitě omezena spojeneckými výhradami. Spolkový ústavní soud dále potvrdil, že s ohledem na výhrady spojeneckých vojenských guvernérů není možné, aby spolkové orgány v Západním Berlíně přímo vykonávaly státní moc včetně moci soudní, pokud spojenci nerozhodnou jinak. Závěrečný bod nálezu říká, že ani sám Spolkový ústavní soud neobdržel od spojenců výjimku, a proto tedy není zmocněn k posuzování slučitelnosti berlínských zákonů se Základním zákonem.¹³³

Od vydání těchto dvou nálezů, které v 50. letech spolu se spojeneckými výhradami jasně vytyčily „mantinely“ integrace Západního Berlína do Spolkové republiky Německo, se snaha politiků zaměřila především na demonstraci politické souměřitelnosti Západního Berlína a SRN. Tím odstartovala druhá fáze přístupu k integraci Západního Berlína – fáze politicko-demonstrativní – jež se ještě zintenzivnila po stavbě Berlínské zdi v roce 1961. Tehdy docházelo

k nejrůznějším politickým akcím, které měly potvrdit kvalitu vzta-
hu Západního Berlína a SRN. Západní Berlín se stal místem, kde se
od roku 1954 scházelo Spolkové shromáždění k volbě německého
spolkového prezidenta – dělo se tak za pravidelného doprovodu di-
plomatických a politických protestů Německé demokratické repub-
liky i Sovětského svazu. Stejně tomu bylo také v případě zamýšlené
(a nakonec uskutečněné) volby spolkového prezidenta v roce 1969.
Spolkové shromáždění se sešlo, jak již bylo zvykem, v Západním
Berlíně.¹³⁴

Výsledkem všech akcí byla demonstrace, že je Západní Berlín pl-
nohodnotnou spolkovou zemí. V roce 1966 dokonce rozhodl Spol-
kový ústavní soud, že zákonodárství Spolkové republiky si zachovává
také v Západním Berlíně kvalitu federálního práva. Podle soudního
rozhodnutí se tak děje bez ohledu na skutečnost, že právo musí pře-
vzít do svého věstníku západoberské městské zastupitelstvo. Re-
akce spojenecké komandatury přišla záhy. Rozhodnutí podobného
charakteru totiž povyšovala vztah Západního Berlína a Spolkové
republiky na úroveň, která nebyla pro západní spojení akceptova-
teľná. Komandatura ve své reakci uvedla: „Spojeneckým záměrem
a názorem bylo a zůstává pojetí, že Berlín není uznán zemí Spolkové
republiky Německo a není spravován spolkem.“ Limity, které byly
dříve vytyčeny spojenci, se ani tentokrát nepohnuly.¹³⁵

Samostatnou kapitolou v otázce postavení Západního Berlína před-
stavovala účast jeho zástupců v západoněmeckých legislativních or-
gánech. Přes veškeré snahy spolkových politiků podléhala až do
roku 1990 částečným omezením. V době příprav na ustavující schůzi
Spolkového sněmu na jaře 1949 proběhla debata o počtu a formě za-
pojení poslanců ze Západního Berlína na činnosti parlamentu. Spo-
jenci nedovolili, aby se zasedání Spolkového sněmu účastnilo více
než 8 poslanců ze Západního Berlína oproti požadovaným 15. Jejich
počet se podařilo navýšit až v roce 1953, a to celkem na 22. Působ-
nost zástupců Západního Berlína v parlamentu byla navíc omezena.
V případě hlasování o zákonech disponovali tito poslanci pouze po-
radními hlasy, které se počítaly odděleně a na výsledek neměly žádný
vliv. V ostatních případech, například v rámci procesního hlasová-
ní nebo hlasování ve výborech, nebyli již nijak omezeni. Poslední,

avšak nejvýznamnější odlišností od západoněmeckých poslanců byl
způsob jejich volby. Nebyli voleni lidem, nýbrž západoberským
městským shromážděním. Přes opakované protesty požadující ko-
nání přímých voleb také v Západním Berlíně odmítali západní spo-
jenci připustit v této otázce jakoukoliv diskusi.¹³⁶

Do Spolkové rady, horní komory západoněmeckého parlamentu,
vysílal Západní Berlín čtyři zástupce, členy městské rady. I v hor-
ní komoře svazovala západoberské poslance podobná omezení
jako v dolní komoře. V průběhu hlasování nebyly jejich hlasy sčí-
tány a brány v potaz. Nicméně ve výborech, včetně důležitých spo-
lečného dohadovacího výboru Spolkového sněmu a Spolkové rady
(tzv. „Vermittlungsausschuss“), kde byla dojednávána pro obě ko-
mory přijatelná kompromisní znění zákonů, nebyla jejich činnost
nijak omezena.

Další bod představovala volba spolkového prezidenta. Ten je
volen Spolkovým shromážděním („Bundesversammlung“), je-
hož členy jsou poslanci Spolkového sněmu a zástupci zemských
sněmů. Činnost zástupců Západního Berlína v tomto tělese nic
neomezovalo.¹³⁷

Kromě Spolkového shromáždění v Západním Berlíně nikdy ne-
zasedla ani jedna z komor parlamentu ke svému řádnému zasedání,
pouze tam vysílaly své výbory na výjezdní zasedání. V době před
stavbou Berské zdi se konalo zhruba 20 zasedání výborů Spolkové-
ho sněmu ročně, po stavbě zdi v roce 1961 toto číslo narostlo během
čtyř let až na 120 ročně.¹³⁸ Všechny tyto akce měly být odpovědí na
sovětský tlak na pojetí Západního Berlína jako svobodného města,
které existuje *de facto* jako třetí stát spolu s oběma republikami na
německém teritoriu. Demonstrace vzájemné politické soualéžitosti
byla odpovědí jak Sovětskému svazu, tak především obyvatelům Zá-
padního Berlína, kteří žili pod neustálým psychologickým tlakem a které
měly všechny politické i jiné demonstrační akce utužovat ve vřdři
a v přesvědčení, že Západní Berlín i nadále zůstává ve středu zájmu
německé politiky.

Ve výsledku lze při pohledu na ústavněprávní zakotvení vzta-
hu Západního Berlína se SRN říci, že i když Západní Berlín nedo-
sáhl přes snahu západoněmeckých a západoberských politiků

plnohodnotného postavení spolkové země SRN, platil v něm téměř kompletní právní řád a spolkové zákonodárství (vyjma branného zákona) a občanská práva byla zajištěna zhruba na úrovni Spolkové republiky. Byť se tedy nejednalo *de iure* o plnohodnotné začlenění, *de facto* se stavu téměř plně blížilo.¹³⁹

K doplnění kompletního obrazu je třeba zaměřit pozornost na západoberlínskou zemskou politiku. Na ní je možné demonstrovat některé dílčí zvláštnosti v politických pravomocích a úkolech městských (tedy zemských) představitelů, které nebyly v ostatních západoněmeckých spolkových zemích obvyklé. Klíčový legislativní orgán v Západním Berlíně¹⁴⁰ představovalo městské zastupitelstvo („Abgeordnetenhaus“) volené na čtyři roky a skládající se ze 140 zástupců. Voleb, které probíhaly na základě personalizovaného poměrného volebního systému (tedy stejného systému se dvěma hlasy pro každého voliče jako při volbách do Spolkového sněmu v SRN), se mohli zúčastnit všichni obyvatelé Západního Berlína, kteří dovršili 20. roku svého života. Jen pro stovnáni, v ostatních spolkových zemích disponovali občané aktivním volebním právem až od 21 let.¹⁴¹ V čele městského shromáždění stál předseda a dva místopředsedové. Mezi základní poslání městského shromáždění patřila především zákonodárná činnost v Západním Berlíně. V poslední řadě volilo ze svého středu členy městské rady („Senat“) – radní („Senator“).

Městská rada zastávala funkci zemské vlády a radní funkci zemských ministrů – každý radní zastupoval jeden resort. Radních bylo maximálně 14 a městské radě předsedal úřadující starosta („Regierender Bürgermeister“) a jeho zástupce – starosta („Bürgermeister“).¹⁴² V radě zasedali radní obvykle s následujícími resorty: 1. spolkové záležitosti, 2. pošta a telekomunikace, 3. vnitro, 4. bezpečnost a pořádek, 5. justice, 6. školství, 7. věda a umění, 8. práce a sociální záležitosti, 9. mládež a sport, 10. zdravotnictví, 11. stavebnictví a bytová výstavba, 12. hospodářství, 13. doprava a (dopravní) podniky, 14. finance.¹⁴³

Úřadující starosta mohl zasahovat do resortu radních pouze omezeně a v radě tak byl spíše *primus inter pares*.¹⁴⁴ Jeho úkoly a pravomoci podrobně stanovoval článek 43 berlínské ústavy:

- (1) Úřadující starosta zastupuje Berlín navenek. Předsedá městské radě a vede její zasedání. Při rovnosti hlasů rozhoduje jeho hlas.
- (2) Úřadující starosta určuje ve shodě s městskou radou směřování vládní politiky. To podléhá schválení městského zastupitelstva.
- (3) Úřadující starosta dohlíží na dodržování směrnic; disponuje právem být informován o všech úředních záležitostech.

[...]

- (5) Každý člen městské rady vede svůj resort samostatně a na vlastní zodpovědnost v rámci směrnic schválených městským zastupitelstvem. V případě rozdílnosti názorů rozhoduje plénum městské rady.¹⁴⁵

Úřadující starosta sice mohl částečně ovlivňovat směr městské politiky, jeho role se však více blížila pozici ministra zahraničních věcí se silným vlivem na vládu. Vzhledem k zahraničněpolitickému vývoji v době studené války, nejvíce v období mezi první a druhou berlínskou krizí, začala tato role u vládnoucích starostů postupně domínovat. Zatímco například Ernst Reuter představoval jeden extrém, tedy úřadujícího starostu zaměřeného silně na komunální politiku, představoval Willy Brandt extrém druhý – zahraniční reprezentace města a komunikace s obyvateli Západního Berlína u něj převažovala nad vším ostatním.

Nuance, specifika a spojenecké výtky ke vztahu spolkové vlády a Západního Berlína již byly popsány. Ty představují pouze jednu rovnu vzájemné interakce, druhou rovnu představovaly faktické kontakty. Reálné vztahy těchto dvou politických úrovní, tedy spolkové vlády v Bonnu a zemské vlády v Západním Berlíně, jejíž roli plnila městská rada, se odehrávaly ve zcela standardním modu. Styk, agenda a další řešené problémy se neodlišovaly od jednání s jinými spolkovými zeměmi. Náhled do agendy spolkové vlády od doby vzniku Spolkové republiky ukázal, že Západní Berlín a jeho budoucnost patřily vždy k prioritám spolkové vlády. Od začátku existence SRN patřil Berlín a jeho situace mezi často diskutovaná témata spolkové vlády. Ta navíc velice bedlivě sledovala situaci ve městě.¹⁴⁶ Na vývoj reagovala nejrůznějšími finančními injekcemi a podporou, ať už institucí (například Svobodné univerzity v Berlíně), nebo dalšími úlevami na daních pro západoberlínské podnikatele a zaměstnance. I přes relativně rozsáhlou finanční výpomoc ovšem vláda nedokázala zvrátit negativní vývoj západoberlínského hospodářství v 50. letech, který bude podrobně popsán v následujících kapitolách. Na druhou

stranu spolková vláda akceptovala bez větších změn návrhy na pomoc Západnímu Berlínu po 13. srpnu 1961, čímž zintenzifikovala dosavadní finanční proudy a Západní Berlín se mohl ekonomicky odrazit ode dna.¹⁴⁷

Běžný styk spolkové vlády a západoberlínské radnice zajišťovaly specializované koordinační orgány. V západoberlínské městské radě zasedal vždy radní pro spolkové záležitosti („Senator für Bundesangelegenheiten“) se stálou kancelář v Bonnu a spolková vláda naopak vysílala stálého zmocněnce pro Berlín. Tyto osoby pak představovaly nejvýznamnější kanál každodenní širokospektrální komunikace mezi oběma politickými úrovněmi. Převažovala běžná resortní agenda, v době stoupajícího napětí se nicméně s představiteli Západního Berlína koordinovaly také záležitosti týkající se zahraniční politiky a jeho postojů. Často řešilo otázky Berlína rovněž ministerstvo pro vnitroněmecké vztahy, které přejímalo specifickou a relativně úzkou agendu v rámci německé východní politiky. V některých případech také docházelo k přenesení zahraničněpolitických úkolů ze spolkových ministerstev na západoberlínského starostu. Jednalo se o agendu, u které bylo vhodnější, aby se jí místo spolkové vlády ujal přímo představitel Západního Berlína.

Na poli zahraniční politiky nebyla situace vždy jednoduchá a jednoznačná. Dostával se na něm totiž do drobné kolize přístup některých představitelů spolkové vlády a Západního Berlína. Starosta Západního Berlína mohl z titulu své funkce podnikat významnější zahraničněpolitické kroky než „běžný“ zemský předseda vlády. Vždy měl minimálně jednodušší přístup k hlavním představitelům spojenců. Vždy se ale musel pohybovat uvnitř mantinelů vymezených spolkovým ministerstvem zahraničí. Nemohl tedy začít bez vědomí Bonnu vyjednávat s NDR či dalšími východoevropskými státy. Vždy si musel pro konkrétní kroky vyžádat svolení, měl nicméně možnost iniciovat určité agendy. To často vedlo k drobným nedorozuměním a roztržkám. Nikdy však nedošlo k úplnému rozkolu v zahraničněpolitické linii spolku a Západního Berlína.

Doposud zůstávala stranou osobní rovina vztahu spolkových a západoberlínských politiků. Začne-li se u spolkové vlády, nalezneme u tehdejšího kancléře Konrada Adenauera jasnou nedůvěru až

otevřenou nevráživost vůči Berlínu. Adenauer neměl rád Berlín především z osobních důvodů, které částečně pramenily ještě z jeho působení ve vedení kolínské radnice před nástupem nacistů k moci. Willy Brandt ve svých vzpomínkách zmiňuje, že Adenauer údajně nepovažoval území na východ od Labe za Evropu. Tento svůj názor prý nezměnil ani jako předseda pruské Státní rady, která zasedala v centru Berlína.¹⁴⁸ Také později utvrzoval Berlín Adenauera v jeho přesvědčení. Kromě toho, že v Berlíně dosáhli nacisté v průběhu války mimořádné podpory, se mu toto město ztotožňovalo s mnoha jeho dávnými odpůrci či s politickými rivaly. K nejvýznamnějším z nich patřil Jakob Kaiser, jeho hlavní vnitrostranický konkurent v dobách vzniku CDU. Z Berlína pocházeli nebo v něm byli činní i další členové představitelů konkurenční sociální demokracie, především Ernst Reuter, Erich Ollenhauer, Herbert Wehner nebo později Willy Brandt. Pokud by ve spolkové vládě převážil Adenauerův názor, zřejmě by jeho spolupráce se Západním Berlínem významněji vážla. Ve spolkové vládě byli na druhou stranu nadprůměrně zastoupeni ministři, kteří byli s Berlínem naopak spjati nebo z něj pocházeli – jen pro ilustraci je možné zmínit: Otto Lenze, Hanse Globkeho, Felixe von Eckarda, Herberta Blankenhorna nebo Wilhelma Greweho.¹⁴⁹ Proberlínská klika ve spolkové vládě či na vysokých politických postech dokázala mnohdy vyvážit Adenauerovu chladnost, kterou dával vždy vůči Berlínu najevo. Nemůžeme ovšem všechny proberlínské kroky spolkové vlády připisovat pouze této skupině, samozřejmě se jednalo také o zájem západních spojenců a pragmatický zájem Spolkové republiky.

2.2.1 Západní Berlín – centrum nové sociální demokracie

Velkoměstská společnost tradičně inklinovala k podpoře levicových stran, nejinak tomu bylo v Berlíně. Město představovalo již v období před nástupem nacistů k moci pevnost levice a vyčnívalo tím v rámci konzervativního Pruska jako ostrov s levicovou vládou, převážně tvořenou SPD. Díky tomu představovalo město také pevnou základnu pro SPD na říšské úrovni. Bezprostředně po druhé světové válce se podařilo obnovit výsadní postavení SPD ve městě, její

část ve východním Berlíně nicméně učinila v roce 1946 fúzi s KPD („Kommunistische Partei Deutschlands“ – Komunistická strana Německa) a vznikla tak pozdější východoněmecká vládnoucí strana SED. Přesto zůstala západoberlínská organizace SPD velice silnou vlivovou skupinou uvnitř spolkové organizace SPD, která pak měla díky svým vládním zkušenostem z města, jeho výjimečnému postavení na hranici Východu se Západem a výjimečným osobnostem, jako byl Ernst Reuter nebo Willy Brandt, zásadní vliv na programovou obrodu SPD koncem 50. let. Část této podkapitoly se proto bude věnovat stranické činnosti a vzestupu v sociální demokracii bezesporu nejvýznamnějšího západoberlínského poválečného politika Willyho Brandta.

Hlavním důvodem pro konzervativní programové směřování SPD po skončení druhé světové války bylo složení skupiny lidí, kteří její činnost obnovovali. Vzhledem k dlouhému trvání nacistické diktatury a silnému vlivu nacistického hnutí a ideologie nepřežila válku žádná fungující ilegální organizace SPD a „reaktivovaní“ straníci tak často navazovali na své politické názory a kroky z počátku 30. let a nereflektovali (a vzhledem k izolaci ani nemohli) vývoj politických názorů a přístupů diskutovaných v exilu v době války. Všechny činitele ale spojoval kolektivní prožitek válečných útrap. Nemí proto nepochopitelné, že se SPD nacházela bezprostředně po roce 1945 ve stadiu vnitřních rozepří a hledání svého politického směřování. Je nutné připomenout, že toto platilo pro berlínskou SPD dvojnásob. Nejen na území sovětské okupační zóny se infiltrovalo do (doposud celoberlínské) SPD mnoho osob se zjevným zájmem či úkolem stranu názorově posunout více doleva a připravit ji na „fúzi“ s KPD. Ta se nakonec zdařila ve východním Berlíně a v sovětské okupační zóně.¹⁵⁰ Především s ohledem na postavení Západního Berlína a hlavně na kroky SSSR a komunistických stran ve východní Evropě (zde především v Československu) se ve výsledkujevila snaha o sloučení dosti prvooplánové. Ačkoliv se západoněmecké (včetně západoberlínské) SPD podařilo zabránit jejímu spojení s KPD, strana zůstávala i na dále názorově roztržštěná obzvlášť v pohledu na postavení Berlína, respektive později Západního Berlína, budoucnosti Německa a také na roli SPD ve spolkové politice. Obě frakce je možné přiřadit ke

dvěma význačným osobnostem – Ernstu Reuterovi, který vedl modernější praviceové křídlo, k němuž patřil rovněž Willy Brandt. Druhou osobností byl Franz Neumann, stojící v čele konzervativního levicového křídla, který měl názorově blíže ke stranickému předse-dovi Kurtu Schumacherovi.¹⁵¹

Ernst Reuter, stejně jako pozdější předseda SPD Erich Ollenhauer, představoval významné osobnosti sociálnědemokratického exilu.¹⁵² Willy Brandt reprezentoval novou obrozenou sociálnědemokratickou generaci, která dorostla v průběhu druhé světové války. Právě tato generace postupně formovala nový sociálnědemokratický proud, jemuž však trvalo ještě mnoho let, než se mohl naplno prosadit. Reuter si Brandta od počátku jeho působení v Berlíně oblíbil a později jej otevřeně označoval za svého možného nástupce. Mezi oběma muži se vyvinul přátelský vztah a Reuter Brandta v jeho prvních politických krocích mentoroval. Snažil se mu také předat zásady svého pojetí komunální politiky, ale Brandt nebyl vždy pozorným posluchačem. Na rozdíl od Reutera jej fascinovala politika více než každodenní řešení komunálních problémů. Ze všeho nejvíce Brandt přitahovala zahraniční politika. Nikdy se ovšem zcela neodklonil od Reuteraova přístupu a dá se říci, že svoje hlavní politické heslo – „dělat politiku pro lidi“ – převzal od svého učitele.¹⁵³

Po Reuterově smrti ziračil tehdy čtyřicetiletý Brandt v západoberlínské SPD výrazného politického zastánce a ještě se plně nedokázal v berlínské politice prosadit. Dřívejší Reuterovo křídlo se z jeho odchodu dlouho vzpamatovávalo. Stejně jako v roce 1952, kdy se poprvé ucházel o předsednické křeslo zemské SPD, prohrál proti Franzu Neumannovi také v roce 1956.¹⁵⁴ Nový úřadující starosta Otto Suhr představoval kompromisní volbu, protože se na něm dokázaly shodnout oba tábory západoberlínské SPD. Brandt dosedl na místo předsedy západoberlínského zastupitelstva, které se uvolnilo po Suhrovi.

Od počátku 50. let se dařilo posilovat pozice praviceovému křídlu západoberlínské SPD, v jehož čele stál Brandt. Postupně získával podporu místních stranických organizací, jež byla pro volbu předsedy klíčová. Proti Brandtovi působil také „emigrantský komplex“, což byla obecná poválečná nedůvěra vůči osobám, které strávily období nacistické vlády

v zahraničí. Neumann spolu s Schumacherem, kterého otevřeně kritizoval Brandt a dříve i Reuter, systematicky bránili Brandtovi ve vzestupu uvnitř SPD. Brandt se sice snažil vzájemný vztah se Schumacherem urovnat a získat si jeho důvěru, jejich vzájemná konkurence o nejvyšší stranické posty však znovu nechávala spory rozhořet.¹⁵⁵

Zásadní a nepřilíš známý zlom v Brandtově politické kariéře přinesl 5. listopad 1956 a předznamenal následnou změnu ve vedení západoberlínského SPD.¹⁵⁶ Před radnicí v Schönebergu se konala pokojná demonstrace obyvatel Západního Berlína na protest proti krvavým událostem v Maďarsku. Místo nemocného úřadujícího starosty Západního Berlína Otta Suhra vystoupil spolu s několika předřečníky Franz Neumann. Ve svém projevu zmiňoval především minulost Berlína, první berlínskou krizi a pouze dokázal „potvrdit“ správný kurz politiky SPD. Dav plný emocí se s projevem neztotožnil a odmítl Neumannovi dále naslouchat. Neumann si hloučení davu špatně vyložil a pokračoval v projevu dále, čímž ještě více rozvířil emoce. Vzhledem k tomu, že se k řečnickému pulsu dralo mnoho demonstrantů a podařilo se jim i promluvit, byly mikrofony vzápětí odpojeny.¹⁵⁷

Dav začal následně skandovat jméno tehdejšího předsedy městského shromáždění Willyho Brandta a požadoval jeho vystoupení. Brandt, který se v té době nacházel ve své kanceláři a s projevem nijak nepočítal, před dav nakonec skutečně předstoupil. Jeho projev provázely velké organizační zmatky a opakované výpadky zvukové aparatury.¹⁵⁸ V projevu požadoval konkrétní kroky – přerušení diplomatických vztahů se Sovětským svazem, bojkot sovětských lodí v německých přístavech a slíbil zaslat jménem protestujících telegram Organizaci spojených národů.¹⁵⁹ Po jeho projevu se demonstranti vydali směrem k Braniborské bráně, kde by mohlo dojít ke střetu s východoněmeckými policisty. Eskalace také hrozila přímo u památníku Sovětské armády v Tiergartenu, který střežili sovětsí vojáci.¹⁶⁰ Willy Brandt však dokázal na sektorové hranici za pomoci policejního automobilu s tlampačem uklidnit zhruba dvě stovky nejradikálnějších demonstrantů odhodlaných promíknout do východního sektoru a dav zvládl odklonit.¹⁶¹ Podle některých svědků již byly za sektorovou hranicí připraveny sovětské jednotky odhodlané nevpusťt do východního Berlína žádného z protestujících.¹⁶²

Tato událost znamenala pro Neumanna obrovskou politickou ztrátu a prakticky ho připravila o možnost v budoucnu kandidovat na post západoberlínského starosty. Naopak Brandta, který se v projevu zaměřil na konkrétní kroky a postavil se (alespoň symbolicky) za požadavky davu a následně se mu podařilo zabránit možnému krveprolití na sektorové hranici, katapultoval tento úspěch na pozici nejoblíbenějšího politika Západního Berlína.¹⁶³ Od té doby začali mnozí věřit, že by se Brandt mohl stát politickou osobností podobného formátu, jako býval Ernst Reuter.¹⁶⁴ Následně se Brandtovi otevřela cesta na nejvyšší posty v Západním Berlíně. V roce 1957 se stal starostou a o rok později předsedou zemské organizace SPD.

K paralelním změnám docházelo také na úrovni celospolkové stranické organizace SPD. Představa, že sociální demokracie zůstane stranou výlučně dělnické třídy a že bude akcentovat zahraničněpolitickou vizi (sjednoceného) Německa jako mostu mezi Východem a Západem, se ukázala vzdálená politické realitě ve Spolkové republice. Krizi a následnou vnitřní reflexi SPD urychlil především zisk nadpoloviční většiny Unie (CDU/CSU) ve volbách do Spolkového sněmu roku 1957. Pro SPD to znamenalo další prohru v řadě a opět se jí vzdálila naděje na vstup do spolkové vlády. Vnitrostranická krize tak umožnila prosazení křídla generace mladých a reformně smýšlejících politiků uvnitř SPD, kteří se konečně v okamžiku hlubokého propadu stranických preferencí dokázali prosadit. Programový přerod uvnitř SPD vyvrcholil na sjezdu v Bad Godesbergu v roce 1959, kdy byly položeny základy pro přeměnu SPD ve stranu založenou na moderních principech a hodnotách. Úkol celé strany velmi trefně pojmenoval Willy Brandt, tehdejší starosta Západního Berlína:

Musí se odhodit ideologický balast, zformovat moderní hospodářská politika a zároveň jasně naznačit, že bude bezpečnost státu a vztah ke Spojencům ve spolehlivých rukách.¹⁶⁵

Výsledek badgodesberského sjezdu a následná celková změna stranického programu otevřely dveře k dalšímu vzestupu Willyho Brandta ve spolkové organizaci SPD. Strana hledala novou tvář a tou již nemohl být dlouholetý předseda SPD Erich Ollenhauer, byť zatím nedošlo k vážnému ořesu jeho autority a setrval i nadále

ve vedení strany.¹⁶⁶ Brandtova výchozí pozice nebyla nejvýhodnější, ale dokázal se postupně prosadit, také díky výrazné popularitě ve společnosti, nad svými konkurenty. Napomohly tomu také významný zájem a podpora médií, především magnáta Axela Springera, věnované jeho krokům ve prospěch svobodného Západního Berlína.¹⁶⁷ V původní stínové vládě totiž zastával pozici (pouze) ministra zahraničí. Mezi zvažované kandidáty na kancléře pro volby v roce 1961 patřili mimo jiné Carlo Schmid a Fritz Erler. Měl to být právě Brandt, kdo se měl stát tvář nového programu a dodat mu tak na věrohodnosti. V srpnu 1960 byl Brandt s konečnou platností jmenován kandidátem sociální demokracie na úřad kancléře pro volební kampaň v roce 1961.¹⁶⁸ Osmačtyřicetiletý Brandt dostal mandát, aby vyzval v nastávajících spolkových volbách o třicet sedm let staršího Adenauera. V průzkumech veřejného mínění do konce postupně Brandt doháněl Adenauera a jeho šance na úspěch rozhodně nebyly zanedbatelné.¹⁶⁹

I přes sílicí oblibu mezi obyvateli západního Německa a Západního Berlína měl Brandt stále ještě mnoho odpůrců i uvnitř své vlastní strany. Rychlý vzestup Brandta a ještě stále živé sebevědomí jeho konkurenta Neumanna totiž vedly k vnitřnímu rozštěpení západoberlínské SPD a dá se říci, že míra rozkolu uvnitř zemské stranické organizace byla srovnatelná s bouřlivým počátkem 50. let. Kritici nejčastěji zdíračžovali jeho nemanželský původ, (profiněmeckou) činnost za války, návrat do Berlína v norské uniformě či jeho údajné úzké kontakty na SED. Mezi významné Brandtovy kritiky se řadili i představitelé východního Berlína a NDR, tudíž zněly výtky a pomlvy vůči Brandtovi ve vzácném akordu západ- i východoněmeckých politiků. Spolu s přibližujícím se termínem spolkových voleb v září 1961 samozřejmě narůstalo i množství pomluv a slovních útoků na Willyho Brandta. Vzhledem k předvolebnímu sebezáchovnému reflexu uvnitř SPD se dařilo Brandtovi tyto útoky odrazet, přičemž z jeho vlastní strany jich přicházelo s postupem doby stále méně.¹⁷⁰

Willy Brandt byl navíc po celou dobu své politické kariéry konfrontován s obviněními, že je napojen na východoněmeckou, či dokonce sovětskou tajnou službu, a na konci jeho kariéry na kancléřském postu také figurovala Guillaumova aféra, kdy došlo k odhalení agentů

východoněmecké tajné policie („Staatsicherheit“ – Stasi) v jeho nejbližším okolí. Dnešní výzkumy dosud neodhalily jakékoliv Brandtovo vědomé napojení, nebo dokonce spolupráci s východoevropskými tajnými službami, ty se o něj každopádně neustále zajímaly a velmi často se jim podařilo infiltrovat do jeho okolí. V tomto období přelomu 50. a 60. let na Brandta donášel informace především dlouholetý zemský sekretář SPD a pozdější západoberlínský senátor Josef Braun s krycím jménem Freddy.¹⁷¹

Událostí měsíců srpna a září 1961 ovlivnil výrazným způsobem také Brandtovu pozici ve spolkové SPD. Brandt se vždy snažil svoji politickou kariéru, jakkoliv se realizovala především v Západním Berlíně a v západoberlínské SPD, rozšířit i na celospolkovou úroveň. Na přelomu 50. a 60. let využil Brandt skutečnosti, že se hrozba Chruščovova ultimáta vytrácela do ztracena, a získal tak prostor, aby se mohl věnovat spolkové předvolební kampani. Vyostření situace v Západním Berlíně jej však donutilo navrátit se zpět do města a odsunout předvolební kampaň na druhou kolej. Po mírném zklidnění bezprostředního šoku v Západním Berlíně v srpnu 1961 se ještě pokusil počátkem září 1961 opětovně zasáhnout do předvolební kampaně. Ale ani obrovské nasazení, kdy dopoledne úřadoval ve městě, po poledni odletal do Spolkové republiky na plánované volební projevy a pozdě v noci se vracel domů do Berlína, mu již nepomohlo překonat náskok CDU.¹⁷²

Přestože se SPD nepodařilo volby v září 1961 vyhrát, nejednalo se o úplný neúspěch. Získala totiž celkem 36,2 procenta hlasů, tedy o 4,4 procentního bodu více než v roce 1957. Poprvé ve svých poválečných dějinách by tak byla schopná vytvořit reálnou a životaschopnou vládní koalici s FDP. Vzhledem k eskalaci situace v Berlíně se určitou dobu dokonce vedla jednání o vytvoření „vlády národního soustředění“ („Regierung der nationaler Konzentration“), na které by se podílela právě i SPD.¹⁷³ Nakonec ovšem došlo k dohodě o pokračování koaliční vlády Unie (CDU/CSU) a FDP.

Navzdory prohraným volbám se ovšem velice rychle ukázalo, že devízu svého prozápadního jednání, které bylo jasné, čitelné a demostrované v Západním Berlíně, může Brandt využít i ve prospěch spolkové SPD a tím i ve prospěch svůj. Bylo to umocněno rozdílem

politického stylu mezi ním a stárnoucím Erichem Ollenhauerem. Tento dlouholetý a vážený předseda SPD svůj post zastával od roku 1952 a jeho pozice ve straně byla mimořádně silná. O tom svědčí i skutečnost, že do čela SPD byl znovu zvolen jen několik měsíců před svojí smrtí v roce 1963. Přestože se Brandt vzdal na podzim roku 1961 západoberlínského poslaneckého mandátu ve Spolkovém sněmu a na čas omezil své angažmá v Bonnu, aby se věnoval pouze berlínské problematice, jeho pozice uvnitř SPD nedoznala citelného oslabení. Bylo tomu tak díky západoberlínským politickým úspěchům, které se dostavily prakticky záhy po srpnu 1961.

Při rozkrývání vnitrostranického vzetupu Willyho Brandta je nutné vzpomenout osobnost, se kterou přes výraznou osobní antipatii velice úzce spolupracoval. Jednalo se o Herberta Wehnera,¹⁷⁴ od počátku 60. let jednoznačně nejvlivnějšího muže ve spolkové organizaci SPD. Kariéru mu navždy poškodilo jeho členství v KPD v letech 1927 až 1946. V době druhé světové války Wehner aktivně působil v moskevské a částečně taky ve švédské exilové komunistické buňce a podle některých zdrojů aktivně spolupracoval se sovětskou tajnou policií NKVD. Ve Stockholmu se rovněž poprvé setkal s Brandtem. Po roce 1946, kdy po návratu do Německa vstoupil do SPD, se v ní stal záhy vlivným činitelem, oficiálním partajním lídrem se nicméně nikdy stát nemohl. Maximálním postem, na který mohl dosáhnout, bylo místopředsednické místo ve spolkové SPD, které zastával mezi lety 1958 až 1972, a funkce spolkového ministra pro celoněmecké záležitosti, kterou vykonával v letech 1966 až 1969. Od konce 60. let do roku 1983 předsedal sociálnědemokratické frakci ve Spolkovém sněmu.¹⁷⁵

Brandt spolu s Wehnerem vytvořili počátkem 60. let pevný tandem, který dovedl sociální demokracii k významným úspěchům. Zvláštní vztah těchto dvou výrazných osobností nejlépe charakterizuje pasáž z jejich vzájemné korespondence. První dopis zformuloval Brandt nedlouho poté, co se stal oficiálně kandidátem na kancléře, a sděloval Wehnerovi, že jsou sice odlišné typy, a že je právě proto nutné, aby si otevřeně vyměňovali názory, jak jen to bude možné.¹⁷⁶ Wehner odpověděl obšírně a charakterizoval tak jejich zvláštní vztah:

Měl jsem občas pocit, jako by mezi námi stálo něco, co nelze vysvětlit ani překomat. Nebyl jsem to schopen pochopit. Občas se mi zdálo, že nechceš být se mnou v jednom hrnci. Zjistala mi, mám pocit, jen možnost činit navenek a vnitřně to, co je podle mého názoru správné. [...] Pokud to tak budeš chtít, budeš ve mne mít soudruha a přítele, na kterého se můžeš spolehnout.¹⁷⁷

Mezi oběma muži vzniklo dlouhodobé spojení z rozumu, které oběma umožnilo pokračovat v úspěšné stranické kariéře. Wehner vycítil Brandtův potenciál k vedení strany a navíc mu více než vyhovovaly jeho aktivity v zahraniční politice a v Západním Berlíně, kvůli nimž se nemohl plně věnovat dění v centrále SPD.¹⁷⁸ Z tohoto úhlu pohledu tak nepřekvapí, že z hlediska vnitrostranické politiky již tolik úspěšný nebyl a postrádal dlouhodobý koncept. Proto přenechával velkou část rozhodnutí v této oblasti právě Wehnerovi. Tomu to vyhovovalo, protože mohl „tahat za nitky“ stranické politiky v Bonnu a v podstatě tak převzal velkou část vnitrostranické práce partajního předsedy. Koncem Brandtova působení ve vysoké politice počátkem 70. let již toto „souvědí“ výhodné pro oba muže v SPD nefungovalo ani navenek zcela nekonfliktně.¹⁷⁹ Wehner na konec ve vysoké stranické politice zůstal déle než Brandt, který ji musel opustit po Guillaumově aféře.

2.3 ZÁPADOBERLÍNSKÁ KOMUNÁLNÍ POLITIKA - ROZPAD, KRIZE, STABILIZACE

Berlínská městská správa přestala fungovat ve chvíli, kdy postoupily závěrečné boje druhé světové války do města. Od druhé poloviny dubna 1945 dobyvala sovětská armáda Berlín a v obsazených částech města obnovovala městskou správu. Jednalo se zprvu spíše o organizační skupiny, které měly ve spolupráci s Rudou armádou zajistit obnovu zásobování a stabilizovat situaci obyvatel. Ačkoliv tyto skupiny fungovaly plně v režii Sovětů a jejich vedoucí členové přicházeli z Moskvy, nepochybně přispěly bezprostředně po odeznění bojů ke stabilizaci situace ve městě. Jednu z těchto skupin vedl také Walter Ulbricht, který se stal později vrcholným představitelem Německé demokratické republiky. Bezpodmínečnou kapitulací Německa podepsanou 8. května 1945 v Berlíně-Karlshorstu oficiálně zanikla také původní berlínská městská správa.¹⁸⁰

Mezi kapitulací a vyhlášením berlínské deklarace 5. června 1945 se nacházelo Německo v přechodném období, kdy již neměly politické orgány reálnou možnost situaci ovlivnit a přímou faktickou moc vykonávaly spojenecké armády. Nejvyšší berlínský spojenecký orgán, Spojenecká komandatura, která měla čtyřmocensky spravovat město, byl ustaven 11. července 1945 a spojenecké okupační sektory ve městě se stabilizovaly ještě o několik měsíců později.¹⁸¹

Paralelně se stabilizaci nejvyšší spojenecké moci v Německu probíhala obnova berlínské komunální správy. Sověští představitelé byli v této otázce velmi produktivní. Na rozdíl od západních spojenců umožnili totiž na území své zóny, Berlín z toho nevyjímajíc, velmi rychlé obnovení činnosti vybraným politickým stranám. Velitel sovětských jednotek ve městě Nikolaj Bersarin pověřil navržením nových členů berlínského městského zastupitelstva již 12. května 1945 Gustava Gundelacha, člena Ulbrichtovy skupiny. Poté, co byla politickým stranám umožněna činnost, se v novém zastupitelstvu přihlásilo ke KPD šest členů, k SPD dva členové, k CDU také dva členové a sedm členů zůstalo bez stranické příslušnosti. Do čela města se postavil nestraník Arthur Werner, kterého si zvolili komunisté jako krycí figuru. Městská rada v tomto složení, kromě nuceného odchodu dvou zástupců CDU koncem roku 1945, fungovala až do prvních svobodných voleb do městského zastupitelstva, které v Berlíně proběhly 20. října 1946.¹⁸²

Nově ustavené politické vedení města začalo již koncem června 1945 provádět přestavbu aparátu a snažilo se jej zbavit bývalých nacistů. Nežádkakdy byli v tomto období pod nejrůznějšími záminkami dosazeni loajální komunisté na významné městské posty. Zklidnění situace ve městě vyžadovalo rychlou denacifikaci a reorganizaci policejního a hasičského sboru. K nevoji západních spojenců provedli Sověti tyto reformy v celém městě, tedy i mimo svůj budoucí okupační sektor. Berlínským policejním prezidentem, který velel jak uniformované, tak i kriminální policii, se stal Paul Markgraf, člen moskevské explové buňky KPD. Na obsazení klíčových postů v policii se spojenci nedokázali po vzniku městské komandatury shodnout, a tak zůstalo místo vrchního velitele berlínské (uniformované) policie po zničení Karla Heinricha uvolněné. Až později se ukázalo, že

Heinrich, v době nacistu vězněný člen SPD, zmizel a zahynul v sovětských lágrech. To jen dokládá, jak obrovský tlak vyvíjeli Sověti a především KPD při formování správy Berlína. Řadu rozhodnutí se nepodařilo až do rozdělení města zvrátit ani západním spojencům.¹⁸³

Prvním zvoleným úřadujícím starostou Berlína se stal Otto Ostrowski, člen SPD. V době svého působení se zasloužil především o stabilizaci života v Berlíně během krizové zimy 1946/1947. Berlínskou politiku následně zasáhl tuhý boj o budoucnost SPD. Ačkoliv se Ostrowski stavěl proti násilnému sjednocování sociální demokracie s komunistickou stranou, které probíhalo na území sovětské okupační zóny (včetně berlínského sektoru), představovala pro něj nová Sjednocená socialistická strana (SED) politického partnera. To přispělo k tomu, že ho v dubnu 1947 odvolalo městské zastupitelstvo.

Další vývoji již poznamenaly spojenecké neshody a antipatie západoberlínské sociální demokracie k nově se etabloující SED. Ernstu Reuterovi se po návratu z Turecka, kde v exilu strávil válečná léta, podařilo navázat na dřívější postavení v sociální demokracii. V Berlíně se stal jejím lídrem a za podpory Američanů kandidoval na úřadujícího starostu. Jeho volbu však vetovali Sověti, a tak úřad přešel na Luisa Schroederovou, dosavadní Ostrowského zástupkyni. Reuter byl do úřadu zvolen až po rozdělení městského shromažďení v průběhu blokády Berlína. Do té doby ale i nadále aktivně působil v berlínské politice. Snažil se díky dobrým kontaktům s Američany a svým mimořádným koordináčním schopnostem přispívat k překonání poválečné zásobovací krize, která vyvrcholila počátkem roku 1947. O rok později se v průběhu blokády Berlína zasloužil o politické prosazení orientace Západního Berlína na Spolkovou republiku Německo.¹⁸⁴

Ernst Reuter nedůvěřoval sovětským návrhům na přeměnu Berlína (zde ovšem mysleli Sověti vždy pouze území západních okupačních sektorů) ve svobodné město a odmítal je. Západoberlínskou SPD dokázal přesvědčit a prosadit v ní jasný prozápadní kurz. V podstatě se tak částečně stavěl proti dosavadní zahraničněpolitické vizi západoněmecké SPD a sledoval spíše Adenauerův směr.¹⁸⁵ Situaci Západního Berlína viděl velmi realisticky. Ukazuje to jeden z jeho projevů v Rádiu amerického okupačního sektoru („Radio im amerikanischen Sektor“ – RIAS) z počátku 50. let:

But přijmeme od Bonnu [podporu] stovky milionů [marek] a zapojíme se do struktur spolkové politiky, nebo řekneme našim západoněmeckým krajanům: Vzdáváme se vašich stovek milionů. Budeme tu sedět sami, chudí a skromní tak, jak jsme, a pak postupně spadneme do sovětského ráje, protože vlastní silou, bez [...] kontaktu Berlína se Západem, nemůžeme existovat.¹⁸⁶

Reuter stál v čele města až do své smrti v roce 1953. Západní Berlín tak přišel o významnou osobnost, která přispěla k překonání blokády Berlína a významně přispěla k poválečné stabilizaci situace ve městě. Na uvolněný post dosedl Otto Suhr, politikolog a následovník historika Friedricha Meineckeho na nově založené Svobodné univerzitě v Berlíně. Politicky, byl v období jeho úřadování se konečně do Západního Berlína dostavilo dílčí zlepšení hospodářské situace, zůstal navzdý ve stínu svého předchůdce.¹⁸⁷

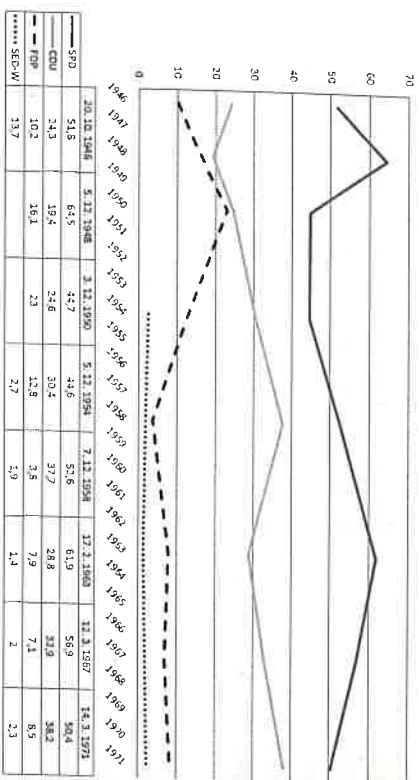
Smrt Ota Suhra v roce 1957 předznamenala zásadní změnu na západoberlinské radnici. Po krátké úřednické vládě Franze Amrehna (CDU) mezi 30. srpnem a 3. říjnem 1957 byl na post úřadujícího starosty Západního Berlína 3. října 1957 zvolen tehdy třiačtyřicetiletý Willy Brandt. O několik dní později přednesl Willy Brandt své vládní prohlášení. Zameril se v něm především na potřebu a připravenost jednat s východoněmeckým magistrátem o technických záležitostech. Udal tím celkový směr své politiky následujících let, kdy se snažil zamezit stále výraznějšímu rozdělování města a zmenšit každodenní komplikace v životě obyvatel města plynoucí z jeho politického a správního rozdělení.¹⁸⁸

Brandt nastoupil do nového úřadu ve velmi neklidné době. Kvůli měnové reformě v NDR probíhala od 13. října 1957 zhruba měsíc takzvaná malá blokáda Berlína. Uzavření hranic v Berlíně mělo v nejkritičtější době stabilizovat východoněmeckou ekonomiku a spo-lečnost. Východoněmecký režim navíc začal ve zvýšené míře kontrolovat především poštovní vlaky projíždějící přes území NDR mezi Západním Berlínem a Spolkovou republikou. Na to reagovali západní spojenci zavedením malého leteckého mostu, kterým přepravovali citlivé vojenské materiály – tiskopisy, poštu a další citlivé zásilky.¹⁸⁹ Po odeznění takzvané malé berlinské blokády nastalo pro Brandta krátké období uklidnění, v jehož průběhu se mohl postupně etablovat ve svém úřadu. Pokusil se také začít plnit své vládní prohlášení. Dne 16. června 1958 odeslal soubor deseti otázek¹⁹⁰ adresovaných „Správě

východního sektoru v Berlíně“.¹⁹¹ Oslovení adresáta bylo limitováno oficiální západoněmeckou (a západoberlinskou) politikou o neuznání státní suverenity NDR a jejích institucí. V úřední korespondenci nemělo být použito oficiálního oslovení, protože by mohlo být považováno za faktické uznání existence východoněmeckého státu.

Soubor těchto otázek, jejichž zodpovězení Brandt neočekával, představuje zajímavou výpověď o situaci Západního Berlína toho času ještě neobklopeného zdí, o tehdejších politických prioritách a o snaze Brandtovy politiky ulehčit život obyvčejných obyvatel města. Dopis začínal požadavkem na propuštění politických vězňů, kteří byli odsouzeni po událostech ze 17. července 1953. Další body se pak zaměřovaly především na cestování a pohyb obyvatel Západního Berlína. Požadoval zjednodušení procedury vydávání povolenek na cesty do západního Německa (při pozemním tranzitu), možnost trvale navštěvovat příbuzné a hřbitovy ve východním Berlíně. Brandt se zasloužil o obnovení provozu tramvají a autobusů, který byl na hranicích přerušen v roce 1952, o obnovení telefonního spojení, o omezení hraničních kontrol zaměřených proti takzvaným pendlerům.¹⁹² Odstraněny měly být také bariéry pro osoby, které docházejí do Západního Berlína za prací. Brandtův dopis dále žádal, aby byla vyřešena otázka poplatků za použití dálnic a vodních cest v NDR. Měl být umožněn pravidelný přístup do zahrádkářských kolonií, které měli mnozí obyvatelé Západního Berlína ve východní části města. V posledním bodě dopisu se Brandt dotazoval, zda je správa východního sektoru ochotna se podílet na řešení otázek výstavby města v celoberlinském kontextu.¹⁹³

Dopis „Správě východního sektoru v Berlíně“ nakonec zůstal podle očekávání bez odpovědi, avšak představuje komplexní výčet problémů, které dopadaly na místní obyvatele vinou postupujícího správního rozdělení města. Krátce po odeslání přišel na podzim roku 1958 neočekávaný výpad ze strany NDR a následně i SSSR. Pro Brandta odstartovalo sovětské ultimátum období obrovského vypětí. Ačkoliv se rozhodující jednání západoberlinské politiky přímo nedotýkalo, snažil se Brandt demonstrovat pevnost bezpečnostního a politického pouta mezi Západním Berlínem a Západem. Mezi akcentované požadavky patřilo také zachování volného pohybu osob uvnitř města,

Tabulka 3 Výsledky voleb do západoberského městského shromáždění v letech 1946 až 1971 (v procentech).

Prameny: Volby dne 20. 10. 1946 zohledňují výsledky voleb do celoberského městského shromáždění v západních okupačních sektorech. SED - V představení západoberského stranického orgánu SED. Zdroj: Chronikon, in: Sammlung Haverth, GESIS.

kteřý byl pro jejich obyvatele zásadní.¹⁹⁴ Obyvatelé Západního Berlína Brandtovo nasazení ocenili v následujících zemských volbách. Jeho politika se setkala s jednoznačným uznáním a také díky volebnímu heslu „Berlín zůstane svobodným!“¹⁹⁵ získala SPD při 93procentní účasti voličů celkem 52,6 procenta hlasů. Do městského zastupitelstva se probíjovala již jen křesťanskodemokratická CDU. I přes nadpo-
lovíni většinu získanou ve volbách Brandt kvůli vrcholící krizi oslovil s nabídkou participace na široké vládní koalici rovněž CDU.¹⁹⁶

Volební úspěch vynesl Willyho Brandta mezi nejpobulárnější a neúspěšnější sociálnědemokratické politiky v Německu. Vliv Brandtovy osobnosti je zjevný z výsledků zemských voleb do západoberského městského shromáždění v letech 1946 až 1971. Již v roce 1954 se mu podařilo zastavit pokles volebních preferencí sociální demokracie, který nastal po smrti Ernsta Reutera, kdy se strana dlouho nemohla vyrovnat se ztrátou oblíbeného, úspěšného a silného stranického lídra. Výraznější nárůst preferencí SPD je možné pozorovat až od roku 1958, kdy se Brandt vyprofiloval ve vedoucí osobnost západoberské SPD. Dlouhodobý úspěch a všeobecnou popularitu Brandta a jeho politiky dokazují výsledky voleb ze dne

17. února 1963, kdy SPD získala v Západním Berlíně přesvědčivou absolutní většinu – celkem 61,9 procenta hlasů. Po odchodu Brandta do spolkové politiky pak v letech 1967 a 1971 zaznamenala SPD v Západním Berlíně postupný odliv voličů.

Od vyhlášení Chruščovova ultimáta se snažil Willy Brandt vystupovat jako zastávce svobodné existence Západního Berlína. Dělo se tak na základě dohody se spolkovým ministerskvem zahraničí, které tím na Brandta neformálně delegovalo některé své úkoly. V únoru a březnu 1959 vyrazil na cestu kolem světa. Všude se snažil prosazovat myšlenku zachování svobodné existence Západního Berlína, který by i nadále setrval v pevném svazku se Západem. Při své cestě navštívil Severní Ameriku, Japonsko, Hongkong, Thajsko, Barmu, Cejlon, Pákistán a Indii. Ačkoliv cesta neměla závaznější faktický význam, napomohla Brandtovi ke zviditelnění se a postupně začala sloupat jeho politická hvězda. Willy Brandt proto vděčí za své nečekané mezinárodní renomé především Adenauerovi, který jej na zahraniční cestu vyslal.¹⁹⁷

V rámci velmi úzkého manévrovacího prostoru, který vymezilo spolkové ministerstvo zahraničí, se tedy Brandt pokoušel nastolit vlastní směr v zahraniční politice – postupně čínil vlastní „male kroky a sondáže“¹⁹⁸, především vůči představitelům východního bloku. V rámci této politiky jednal v lednu 1958 s komandantem sovětského sektoru v Berlíně. Jednalo se o jeden z prvních přelomových kontaktů západoněmeckého politika s představitelům sovětské moci. Sklídl za to obrovskou kritiku, nicméně pragmaticky argumentoval, že vedl tvrdě rozhovory a že „Sověti [jakol] [...] čtvrtá kontrolní moc v Berlíně, to je realita“.¹⁹⁹ V březnu 1959 pak Brandt plánoval setkání na sovětské ambasádě ve východním Berlíně se sovětským vůdcem Nikitou Chruščovem, ale tehdy se musel svého plánu vzdát a schůzku na poslední chvíli odmítnout. Hlavním důvodem odmítnutí byl nesouhlas Spojených států vyslovený prostřednictvím amerického velitele okupačního sektoru v Berlíně Bernarda Gullera.²⁰⁰ CDU navíc hrozila rozpadem západoberské koalice v případě, že by se setkání uskutečnilo.²⁰¹

Západní Berlín a jeho politiky zasáhla zpráva o vývoji na hranicích sovětského okupačního sektoru v Berlíně v noci z 12. na 13. srpna 1961.

Willy Brandt se blížil k závěru své kampaně před volbami do Spolkového sněmu. Jakmile obdržel zprávu, okamžitě své předvolební turné přerušil a z Hannoveru se vrátil do Západního Berlína.²⁰² Následně Brandtovy reakce na stavbu zdi by se daly rozdělit do dvou základních rovin – v první činil kroky bezprostředně vůči obyvatelům Západního Berlína. V druhé, zahájené jen o několik hodin později, pak vystupoval směřem k západním politikům i představitelům Spolkové republiky Německo. To lze chápat jako reakci na „mimedilání“ Západu, protože po dlouhou dobu nedorazila ze Západu žádná prohlášení, žádný politický vzkaz obyvatelstvu či zpráva potvrzující spojenecké garance.

Překvapivě nepřišla reakce na události v Západním Berlíně ani z Bonnu. Místo jasných garancí od spolkového kancléře se Brandtovi dostalo jen další studené sprchy. První Adenauerovou veřejnou reakcí byl předvolební projev v Řezně ze 14. srpna 1961, v jehož průběhu označil počínající stavbu Berlínské zdi za snahu komunistů napomoci západobertlínské a spolkové SPD k volebnímu úspěchu. Západoněmecký kancléř tehdy dodal: „Pokud brali [východoněmečtí komunisté] na některého ze svých politických soupeřů ohledy, pak to byl pan Brandt alias Frahm.“ Frahm bylo jeho rodné, Brandt pak krycí jméno, které začal používat (stejně jako několik dalších) v průběhu své exilové činnosti v Norsku.²⁰³ Adenauer zde navíc hrál na strunu katolického konzervatismu a snažil se tak snížit před katolicky založenými voliči Brandtovu věrohodnost a důstojnost.

Brandt zvažoval, zda má nyní přejít do otevřeného útoku proti spolkovému kancléři a učinit z nastalé situace v Berlíně jedno z témat předvolebního boje. Nakonec se rozhodl ponechat projev bez přímé reakce a pouze vydal následujícího dne tiskové prohlášení, ve kterém akcentoval fakt, že jej Adenauer slovně napadl, zatímco on plnil své starostenské povinnosti v Berlíně. Zároveň vyjádřil veřejně pohoršení nad Adenauerovým stylem.²⁰⁴ Brandtovu reakci je možné popsat jako velice umírněnou, protože si v této situaci nemohl dovésti zhoršení (již tak špatného) vztahu s kancléřem Adenauerem.

Brandtovy bezprostřední reakce se obracely k obyvatelům města. Jeho snahou bylo především zklidnit atmosféru v ulicích Západního Berlína, jež hrozila přerůst v nepokoje či otevřené konflikty

s východoněmeckými jednotkami střežícími hranice. Na demonstracích, kterých se konalo v prvních dnech po 13. srpnu 1961 mnoho, se snažil Willy Brandt působit na obyvatele města a uklidňovat je. Svoji argumentaci stavěl na trvalosti závazku Západu a poutu Západního Berlína se SRN – obojí zaručovalo svobodnou budoucnost města.

Po prvních dnech šoku, překvapení a možná i bezradnosti se chystalo na 16. srpna 1961 Brandtovo první velké mediální vystoupení. V ten den se konala mohutná demonstrace před radnicí v Schönebergu, které se zúčastnilo odhadem 250 tisíc lidí. Brandt využil této první příležitosti po stavbě zdi promluvit k obyvatelům města. Zároveň si byl vědom, že jej živě přenaší všechna západobertlínská a západoněmecká média. Brandt chtěl na demonstraci prolomit stěsněnou náladu obyvatelstva, které čekalo na slova podpory a zaslání doslova jako na svoji spásu. Ta dosud od nikoho jiného než od Willyho Brandta nezazněla. Velké rozhořčení mezi obyvatelstvem vzbuzovalo především mlčení spolkové vlády, především pak Konrada Adenauera, a Spolkového sněmu. Ten se dosud nesešel k mimořádnému zasedání a ani to neplánoval. Dav se tak obracel na Brandta jako jediného „zaslánce“ obyvatele Západního Berlína a účastníci demonstrace chtěli jeho kroky podpořit. Demonstranti tímali transparenty s hesly „Zrazení Západem?“²⁰⁵ či „Kde jsou naši ochránci?“²⁰⁶

V průběhu demonstrace byla západobertlínská policie připravena zabránit pochodu demonstrantů do východního Berlína, respektive k sektorové hranici, a do blízkosti velitelství amerických sil v Berlíně. Část účastníků demonstrace dávala hlasitě najevo zlobu vůči stále ještě mlčícím západním spojencům. Willy Brandt v této vypiaté atmosféře, kdy z davu cítil zároveň zlost, zklamání a hořkost z vývoje celé situace, pronesl projev, v kterém se obracel k širokému spektru adresátů.²⁰⁷ Nejvýznamnější skupinu tvořili obyvatele města (vzhledem k přesahu rádiového i televizního signálu v obou částech města), ale s ohledem na předvolební boj, který nadále trval, se obracel také na obyvatele západního Německa – na své potenciální voliče. Stranou nezůstala ani západoněmecká a spojenecká vládní garnitura, která se doposud k situaci v Berlíně jasně nevyjádřila.

Na začátku projevu Brandt zkritizoval Sovětský svaz a Ulbrichův režim za porušení čtyřmocenského statutu Berlína. Opakovaně

ospravedlňoval roli západobertínských policie, která zasahovala proti západobertínským demonstrantům, nicméně se tak snažila zamazit krveprolití, jež hrozilo skupinkám západobertínských protestujících, kteří se snažili proniknout až k budované zdi a poškodit ji. V druhé části projevu zmínil provoz S-Bahnu, který zůstal na základě poválečných spojeneckých ujednání v rukách východoněmeckého režimu. Zde se mu podalil mistrovský kousek, jenž však způsobil Berlín a Spolkové republiky v pozdější době obrovské finanční náklady. Zlost obyvatele a odhodlaní změnit situaci násilím převedl od vznikající zdi k vlakům bertínského S-Bahnu, které nadále provozoval východoněmecký státní podnik Ríšské dráhy („Deutsche Reichsbahn“). Pro obyvatele Západního Berlína bylo výrazně bezpečnější, aby nesouhlas s východoněmeckým postupem vyjádřili tím, že nebudou služeb S-Bahnu využívat, než aby se snažili východoněmeckým ozbrojeným složkám zabránit ve výstavbě a zdokonalování pohraničních bariér.²⁰⁸ Na druhou stranu bojkoť S-Bahnu měl splnit i druhý účel – provoz vlaků v Západním Bertíně měl být pro NDR ztrátový a tím měla být země ještě dále oslabována. Měla také přijít o zdroje západoněmeckých marek za prodej jídenek. Brandt tehdy v části projevu proti provozu Ríšských drah v Západním Bertíně řekl: „Je naprosto nepřijíatelné, aby byly příjmy z provozu S-Bahnu v západní méně využívány na nákup ošatého drátu, kterým jsou rozděleny rodiny v obou částech našeho města.“²⁰⁹

Mediální přítomnost a „čitelnost“ postojů úřadujícího starosty Západního Berlína byla pro obyvatele města velice důležitá. Kromě opatření na hranici totiž destabilizovala morálku západobertínského obyvatelstva také východoněmecká média. Tanní prorežimní rozhlas i televize disponovaly samozřejmě v Západním Bertíně velice dobrým pokrytím. V té době se tedy v médiích NDR množily zprávy o stěhování spolkových úřadů ze Západního Berlína či obvinění západobertínských politiků, že nakupují pozemky v SRN a prodávají jí nemovitosti v Západním Bertíně. Mezi tradiční požadavky vlády NDR patřila opakovaná výzva k odvolání západobertínského městské rady.²¹⁰ Obyvatelé západní části města byli na taková povolání východoněmeckých médií zvyklí a ne vždy jim přikládali nějaký význam. Po 13. srpnu 1961 byla situace v Západním Bertíně nicméně nestabilní a mohlo dojít velice snadno k její eskalaci.

Ke komunikaci s obyvatelstvem Západního Berlína využíval Brandt podobně jako jeho předchůdci v úřadu pravidelného rozhlasového pořadu *Wo uns der Schuh drückt?* (Kde nás tlačí bota?), který se vysílal jednou týdně a ve kterém úřadující starosta reagoval na podněty posluchačů a na konkrétní situaci ve městě. Zaměřeni jednotlivých relací velice dobře kopírovalo napětí, otázky a problémy týkající se města – v období relativního klidu se řešily komunální problémy, zatímco v době napětí naopak otázky budoucnosti Západního Berlína. 24. srpna 1961 reagoval Brandt ve svém prohlášení na události spojené s uzavřením výdejních míst na propustky do východního Berlína ve stanicích S-Bahnu a vysvětloval postoj svůj i městské rady:

Vy, moje milé Bertíňanky a Bertíňané, se nemusíte znepokojovat zprávami Tahanů.²¹¹ Jde o více než o Bertín. Žádné [diplomatické] nohy nic nezmení na tom, že Sovětský svaz přesně ví, jakou hranici nesmí překročit. Na tom závisí bezpečnost zde v Západním Bertíně; na tom závisí bezpečnost západního Německa, a na tom závisí také mír ve světě.²¹²

Pro doplnění a potvrzení plátnosti svůch tvrzení určených obyvatelům Západního Berlína nutně potřeboval Brandt vyjádření podpory západních a spolkových politiků. Té se však Brandtovi v prvních nejtěžších hodinách po 13. srpnu 1961, kdy se ještě situace v Západním Bertíně neustálila, nedostalo. Západní politici i Bonn mlčeli. Brandt se proto pokusil vzít iniciativu do vlastních rukou a učinil některé kroky, které měly pohnout Západ a Bonn k jednoznačné reakci – tedy jasnému vyřčení bezpečnostních záruk ve prospěch Západního Berlína. V rámci této komunikační strategie se Brandt, jak již bylo zmíněno, rozhodl zaslat dopis nejvýznamnějšímu západnímu politikovi – americkému prezidentovi Johnu Fitzgeraldu Kennedymu.²¹³ Brandtovi riskantní sázka vyšla. Dopis vyprovokoval amerického viceprezidenta Johnsona k návštěvě v Západním Bertíně, který ve svém projevu dne 24. srpna 1961 pronesl:

My, Američané, jsme dali zástavou za přežití a zdárnou budoucnost tohoto města to, co dali naši předkové při založení Spojených států: náš život, naše bohatství a naši svatou čest.²¹⁴

Johnson tak podpořil hlavní Brandtovu argumentaci o vztahu se Západem a ve svém následném projevu dodal, že „v Západním

Obrázek 2 Přední strana deníku BZ ze dne 21. srpna 1961.

Zdroj: *Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.*

Berlíně nikdy nedošlo k pochybnostem o pevnosti (západních) spojeneckých garancí.²¹⁵

Příjezd amerického viceprezidenta Johnsona byl obrovskou demonstrací americko-německé, respektive americko-západoberlínské soudržnosti. Nadšení a víru v pozitivní a hlavně svobodnou budoucnost ukazují titulní stránky všech německých deníků. Většina z nich zobrazovala buď americké jednotky, které přijely pozemní cestou do Západního Berlína, či Johnsona na návštěvě Západního Berlína. Na většině fotografií s Johnsonem je pochopitelně i Willy Brandt, jemuž to obrovsky zvýšilo popularitu. Sovětský svaz (a Německá demokratická republika) to naopak interpretovaly jako agresivní postup západních imperialistů.

S viceprezidentem Johnsonem přijel do Západního Berlína jako zvláštní vyslanec amerického prezidenta Kennedyho v Berlíně také generál Clay zosobňující úspěšnou akci proti blokáde města v letech 1948 a 1949. Jeho přítomnost ve městě neměla jiných ambic než symbolizovat odhodlání Spojených států (a spolu s nimi i Západu) neopustit tuto svoji „předsumnutou vartu“, stejně jako tomu bylo v dobách první berlínské krize.²¹⁶ V průběhu druhé berlínské krize tak došlo na straně Spojených států, ale i Sovětského svazu k „reaktivaci“ starých symbolik – generála Claye, organizátora leteckého mostu, a generála Koněva, dobyvatele nacistického Berlína.

Až po příjezdu viceprezidenta Johnsona se k návštěvě Západního Berlína odhodlal také zprvu váhající spolkový kancléř Konrad Adenauer. Jeho vynucenou návštěvou Brandt úspěšně završil snahu o symbolické vyjádření podpory nejvýznamnějších představitelů Západu i Spolkové republiky své politice. Adenauerova návštěva se sice neodhrála v příliš uvolněném duchu, mezi obyvatelstvem bylo nadále možné cítit jistou nespokojenost s jeho nečinností bezprostředně po stavbě zdi, ale význam jeho cesty a jeho přesvědčení o nutnosti udržení svobodné existence města zůstaly veškeré pochybnosti berlínských obyvatel.²¹⁷

Zhmotnění hrozby vůči Berlínu, která od doby vyslovení Chruščovova ultimáta pouze visela ve vzduchu, přineslo konečně jasného „nepřítele“ a díky tomu bylo možné využít konkrétních a ve světě čitelnějších argumentů pro prosazování západoberlínských zájmů.

Brandtovi a jeho štábu poradců samozřejmě trvalo několik dní až týdnů, než se jim podařilo upřesnit a přesně začít politickou argumentaci. Ta se však podstatně nelisila od toho, co bylo vyřčeno v průběhu prvních dní po 13. srpnu 1961. Nový směr měl zdůrazňovat zachování svobodného Západního Berlína, upevnění spojení se Západem a zlepšení hospodářské situace. V první řadě bylo nutné komunikovat s obyvateli města a zároveň se snažit podniknout takové kroky, které by jim umožnily stabilizovat podmínky pro život ve městě a co nejvíce jej přiblížit běžnému stavu.

První Brandtovy projevy po stavbě zdi vytyčily do jisté míry hlavní rysy jeho následující politiky. Jako první se ujal heslo reagující na situaci, která postihovala osobní stránku života velké části obyvatel Západního (ale i východního) Berlína – sektorové hranice rozdělily rodinné, partnerské a přátelské vazby. Zprvu si to lidé ne zcela uvědomovali – zde je nutné připomenout, že se sektorové hranice pro obyvatele Západního Berlína neuzavřely ihned 13. srpna 1961, ale v dlouhodobě perspektivě je faktické rozdělení města zasáhlo nejcitelněji. Z toho vzešla jedna z prvních Brandtových politických proklamací, jež reagovala na náhle změněnou situaci: „Snažit se učinit zedř tak průchodnou, jak jen to bude možné, když už se s ní na delší čas musíme sžít.“²¹⁸ Toto vytyčilo rámec politiky tak, jak jej Brandt definoval navenek.²¹⁹ Ačkoliv heslo znělo prázdně a akčně, ve skutečnosti se jednalo pouze o balancování a drobné manévrování v oficiálních politických liniích SRN. Západní Berlín si nemohl dovořit vlastní zahraniční politiku vůči zádnému státu a žádnou odchylku od oficiální zahraničněpolitické doktriny Spolkové republiky Německo, obzvláště ne vůči Německé demokratické republice. Pokud by totiž Brandt opravdu stál o „zprůchodnění“ zdi za každou cenu, nepostavil by se proti otevření výdejních center na propustky ve stanicích S-Bahnu v Západním Berlíně deset dní po rozdělení města. Ohrozilo by to postavení Západního Berlína a znamenalo jeho možnou degradaci na úroveň třetího státu na německém teritoriu mezi SRN a NDR. To by pak odpovídalo sovětské interpretaci jeho existence. Proto musel jít v tomto případě hlavní pilíř Brandtovy politiky dělané „pro lidi“ stranou. Západní Berlín si mohl dovořit jednat s magistrem východního Berlína o propustkách a dalších otázkách, které

s tím byly spojeny, jen skrze neformální či pouze *de facto* technické kontakty. I tak pozoroval Bonn západoberlínské pokusy o navázání spojení s východním Berlínem s neskryvanou nevolí. O tom, že budou obnovena jednání s východoberlínskou městskou správou týkající se pohybu osob ve městě, rozhodla městská rada na podzim 1961 a od té doby se to stalo jedním z největších vnitroberlínských úkolů pro západoberlínskou radnici.²²⁰

Již 20. srpna 1961 se v rádiovém vysílání pořadu *Kde nás tlačí bota* objevily první kontury plánu na další postup v Západním Berlíně. Tento plán se podařilo v následujících měsících Brandtovi uskutečnit. V rádiovém vystoupení tehdy uvedl:

V rozhovorech s našimi spojeneckými přáteli a se spolkovou vládou se budeme snažit prosazovat další opatření, aby byl Berlín ještě více než dnes kvetoucím městem: magnetem pro talenty, centrem hospodářské produkce, centrem kultury, centrem vědy a výchovy, vzorovým společenstvím v plném smyslu těchto slov. Naši přátelé mi řekli, že př nás budou stát.²²¹

Podle Harolda Hurwitze, jednoho z nejbližších spolupracovníků Willyho Brandta, se nejednalo o plán, který by byl sestaven během několika srpnových dní roku 1961, nýbrž o program, jehož hlavní obrysy byly navrženy již v minulosti. Na jeho realizaci ovšem dosud chyběly prostředky a obzvláště politická vůle, především v SRN. Jeho základem se mělo stát navýšení podpory spolkou pro Západní Berlín a přetvoření města v centrum vzdělání, vědy a kultury. To, že plán zřejmě alespoň v hrubých představách existoval, dokazuje jeho velice rychlá inicializace a realizace po srpnu 1961.²²²

Zahraničněpolitické angažmá Willyho Brandta je sice zmiňováno na druhém místě, hraje nicméně v rámci „zápasu“ o svobodný Západní Berlín velice významnou roli. Berlínský úřadující starosta strávil mnoho týdnů z každého roku na zahraničních cestách – kromě západních spojení navštěvoval také neutrální země a členské země Hnutí nezávislých, jež Brandta přitahovaly s ohledem na svoji relativní nezávislost na obou mocensko-politických blocích. Dostával se tak i do zemí, které nehrály v otázce svobodného přežití Západního Berlína významnější roli. Tyto aktivity týkající se zahraničních cest Willy Brandt vždy pečlivě diskutoval se spolkovým ministerstvem

zahraníčí. Německé ambasády v navštívených zemích mu nabízely a zajišťovaly diplomatický servis a ministerstvo zahraničí neslo i část výdajů spojených s těmito zahraničními cestami.²²³

Mezi významnější cesty se bezesporu řadí Brandtovy návštěvy Spojených států, kde se několikrát setkal s americkým prezidentem Kennedym a získal tam i další cenné kontakty. Kennedy se s Brandtem setkal v letech 1962 a 1963 ve Washingtonu DC a v Berlíně.²²⁴ Zpočátku mezi nimi nepanoval příliš idylický vztah, respektive Kennedy neměl Brandta příliš v oblibě kvůli dopisu, který mu po stavbě zdi napsal. Brandtovy cesty za Kennedym ale stály na počátku proměny vztahu obou mužů, jenž se postupně zcela zásadně proměnil. Mezi oběma politiky se vytvořil vřelý vztah a oba si otevřeně vyjadřovali sympatie. Svobodě Západního Berlína to mohlo jen prospět.

Na tomto místě je ještě nutné se dodatečně zaměřit na dimenzi vztahu západoberské politické reprezentace a spolkové vlády bezprostředně po stavbě zdi. Ve chvíli, kdy čekali západoberská politická a jakoukoliv reakci bonnské vlády, rozvířil emoce neadekvátní projev kancléře Adenauera, ve kterém, jak již bylo zmíněno, kritizoval Brandtův nemanželský původ. V Západním Berlíně způsobil tato kancléřova reakce velké rozhořčení, na něž Brandt reagoval velice umírněně. Zároveň se 15. srpna 1961 na svém zasedání spolková vláda usnesla, že se v otázce Berlína vyhne čemukoliv, co by mohl Sovětský svaz považovat za provokaci – tedy i všem otevřeným reakcím. Mimo jiné na zasedání údajně²²⁵ Adenauer prohlásil, že „[...] nás do této situace dostala SPD svými řečmi“.²²⁶

Na základě zpráv spolkového ministra zahraničí o dalších společných krocích se západními spojenci přehodnotil kabinet svá opatření a rozhodl nepodnikat žádné kroky, aby nebyly vyvolávány provokace s nedozrálými následky.²²⁷

Ve smyslu tohoto usnesení se měl také kancléř vyvarovat okamžité cesty do Berlína – nakonec tam dorazil až 22. srpna 1961.²²⁸ Kabinet rovněž zrušil dlouho plánovanou cestu do Západního Berlína, kam se měl vypravit 24. srpna 1961 u příležitosti otevření nové postavené budovy Německé opery. Důvodem byla snaha, aby nebyla vládní přítomnost ve městě považována za další provokaci.²²⁹

Willy Brandt byl kroky spolkového kancléře silně rozčarován, ale uvědomoval si, že není vhodné dále vyhrocovat vnitropolitickou situaci v době vrcholící krize. Koncem srpna 1961 odeslal Adenauer Brandtovi dopis plný obecných frázi a velmi formálních vyjádření – odpovídalo to jeho odměřenému postoji vůči Brandtovi. I přes to, že se Brandt pohyboval v bonnské politice jako zástupce Západního Berlína od počátku 50. let, žádný z dopisů neobsahoval ani minimální náznak familiárnosti. Adenauer napsal Brandtovi 31. srpna 1961 mimo jiné:

Sdílním s Vámi přesvědčení, že by se v této vážné době neměl vést volební boj bez zábran. To nás nezabývá povinnosti jasně ukázat voličům, o co se bude v rozhodnutí ze 17. září 1961 jednat. Vláda, která vzejde z voleb, bude muset zaujmout proti hrozbám Východu pevná stanoviska a vést plynnou politiku.²³⁰

Adenauer dále argumentoval zahraničněpolitickým postojem SPD, který podle jeho názoru ohrožoval zahraniční politiku SRN, protože strana dříve několikrát hlasovala proti jejím hlavním pilířům – proti vstupu SRN do Západoevropské unie i proti jejímu vstupu do NATO. Dále vyjádřil Adenauer obavu, zda bude SPD schopna – i přes deklarovanou reorientaci v posledních letech – udržet nový kurz příslibný v programu z Bad Godesbergu. O tom bylo podle Adenauera nutné informovat voliče. Na závěr svého dopisu Adenauer sděloval, že Brandtovy dřívější útoky a impertinence proti jeho osobě jej donutily zareagovat právě v průběhu projevu v Řezně.²³¹

Výše uvedený dopis velmi dobře ukazuje způsob Adenauerova uvažování a jeho obavy. Zřejmě skutečně došel k vnitřnímu přesvědčení, že vítězství sociálnědemokratické SPD by mohlo reálně ohrozit prozápadní orientaci SRN. Programovou změnu SPD po sjezdu v Bad Godesbergu v roce 1959 Adenauer zjevně neuznával, respektive nevěřil, že by byli představitelé sociální demokracie schopni tak rychle změnit svoji dlouholetou politickou orientaci.

Spolkový ministr zahraničí a blízký Adenauerův spolupracovník Heinrich Brentano nemohl ponechat bez pozorniky také způsob komunikace Brandta s americkým prezidentem Kennedym. V tomto smyslu od něj obdržel Willy Brandt 8. září 1961 dopis. Kritizoval

především to, že spolkové úřady nebyly o odeslání dopisu předem informovány a že s nimi nebyl konzultován jeho obsah. Spolková vláda se o něm dozvěděla od německého velvyslance ve Washingtonu až poté, co byl dopis doručen Kennedymu. Brentano také zpochybnil, že by dopis Kennedymu mohl zvýšit odhodlanost Západu učinit jasné kroky ve prospěch Západního Berlína. Na závěr odmítl konstrukci, na jejímž základě má Brandt jako berlínský úřadující starosta pravomoc přímo oslovit prezidenta USA:

Pokud zaktivujete zahraniční kompetence šéfa vlády spolkové země Berlín [je] berlínskou ústavou, pak podryváte velmi nebezpečným způsobem od-povědnost vlády SRN, na kterou se město Berlín vždy právem odvolávalo.²³²

Brentano přesto připustil, že považuje za možné, aby se v některých otázkách obrátil představitel Západního Berlína přímo na západní spojence, protože „se [jeho] obyvatelstvo nachází ve zvláštním ochranném a neporušitelném vztahu ke Spojeným státům, k Velké Británii a Francii“.²³³ I tak považoval odeslání dopisu zcela bez konzultace se spolkovou vládou za neospravedlivitelné a zcela postrádaný dopis Džaválharálá Nehruovi 22. srpna 1961, ve kterém jej Brandt informoval o vývoji na sektorových hranicích v Berlíně. Snažil se vyprovokovat mezinárodní reakce, ve kterých by byla demonstrována souměřitelnost Západního Berlína se Západem. Navázal tak na své předchozí cesty, při kterých se zaměřoval také na představitele Hnutí nezáčastněných, jehož čelním představitelem byl právě indický premiér.²³⁴

Willy Brandt zachovával v komunikaci s Bonnem smířlivý tón a v odpovědi spolkovému ministru zahraničí Brentanovi se snažil vysvětlit své jednání a ospravedlnit se, protože svůj dopis nepovažoval za oficiální zahraničněpolitický krok Západního Berlína, vše omlouval specifícností případu a téměř mlouvu reakci Západu a spolkové vlády bezprostředně po událostech z 13. srpna 1961:

To, že byla zcela bez jakéhokoli odporu přijata opatření, která tvrdě zasahovala do života obyvatel Berlína, vyvolalo obrovské rozčilení, které hrozilo přerůst v krizi důvěry. [...] Obyvatelé Berlína věděčně přivítali, že prezident

Spojených států vzápětí poslal do Berlína viceprezidenta Johnsona s generálem Clayem a vyslancem Charlesem Bohlenem, kteří se měli na místě informovat o nastalé situaci. Projevy, jež držel americký viceprezident ve jménu Spojených států, ovivnily bezpochyby náladu ve městě.²³⁵

K drobným roztržkám mezi Bonnem a Berlínem v otázce zahraničních kontaktů a aktivít došlo ještě několikrát, stabilizaci a vyjasnění vzájemného vztahu a postupu lze pozorovat až v první polovině roku 1962, kdy byla také zřízena funkce „stýčného důstojníka“ pro oficiální komunikaci se Západním Berlínem, oficiálně „pověřence pro Berlín“ v Bonnu, který informoval spolkovou vládu o krocích západoberlínského magistrátu. O ustálení postupu tak svědčí například pozdější dopis západoberlínského úřadujícího starosty Brandta určený kancléři Adenauerovi, ve kterém sděluje, že zamýšlí napsat další dopis americkému prezidentovi Kennedymu a že mu jej ještě před odesláním osobně předá senátor Schütz.²³⁶ Stav se tedy postupně normalizoval a dá se říci, že Západní Berlín již nadále nepodnikal samostatně (tedy nekonzultovaně se spolkovou vládou) zahraničněpolitické akce.

Po roce 1961 dostala západoberlínská politika jednoznačně novou dimenzi, protože kromě demonstračních akcí, jež se zasazovaly za svobodu města a jeho obyvatel, přibyl také program zaměřený na stabilizaci a intenzivnější rozvoj města. I přes všechny vzájemné body napětí to byla právě spolková vláda, která město výrazně finančně podporovala. Také díky tomu se vztah se spolkovou vládou rychle stabilizoval a západoberlínská komunální politika rovněž. Volby do Spolkového sněmu v roce 1961 nezpůsobily ořes městské politiky, kandidát na kancléře za sociální demokracii Willy Brandt zůstal i nadále starostou, a jím vedená sociální demokracie získala ve volbách v letech 1962 a 1964 dokonce nadpoloviční množství hlasů.

3. Západní Berlín a jeho společenost po stavbě Berlínské zdi

Rozdělení centra více než čtyřmiliónové metropole neprospělo. Narychlo zbudovaná hraniční bariéra, která vedla po historických hraničních městských katastrů a absolutně neresepektovala stávající městský prostor, bezohledně rozdělila dříve jednotné město. Berlín se stal městem, kde zeď specificky ovlivňovala život obyvatel obou částí města. Byli to totiž na prvním místě právě oni, kdo nesli primární následky konfliktu mezi Východem a Západem.

Cílem této kapitoly je přiblížení běžného života v Západním Berlíně. Stavba Berlínské zdi zasáhla všechny roviny městské společenosti a neoponechala snad ani jedinou její součást beze změny. Záměrem kapitoly je nabídnout výběr z problémů všedního dne, které stavba zdi významně ovlivnila. Nebude se tedy jednat o vše pokrývající obraz života v rozděleném městě, ale spíše o části souvislejší mozaiky. Život v Berlíně nikdy nebyl zcela srovnatelný s jiným podobně velkým městem na Východě či Západě. Pro západoberlínské obyvatelstvo znamenala Berlínská zeď skutečnou hranici, neproniknutelnou hradbu kolem města, čímž došlo k omezení jeho prostoru – pracovního, volnočasového, společenského, rodinného i kulturního. Obyvatelům východního Berlína zamezila zeď v osobním i pracovním kontaktu se Západem. Především však symbolizovala nesvobodu a útlak v NDR. Spolu s tím, jak se zvětšoval rozdíl mezi oběma bloky, se stávala stále silnějším symbolem hospodářského úpadku NDR (a vlastně celého východního bloku).

3.1 OD VOLNÉHO PRŮCHODU K NEPROSTUPNÉ ZDI - ZÁPADNÍ BERLÍN SE MĚNÍ V OSTROV

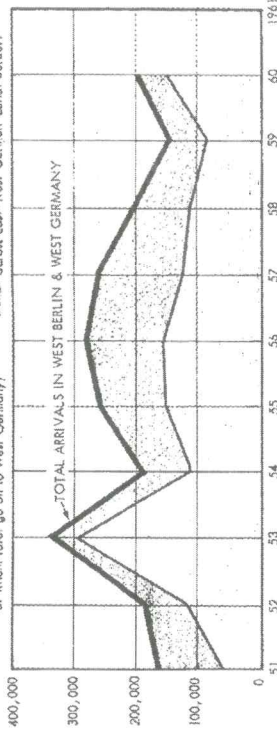
Vznik dvou německých států v roce 1949 nevyvolal okamžitou emigrační vlnu. Společnost kladla důraz především na hospodářský systém, ve kterém se oba německé státy ještě příliš nelišily. Rozdíly se projeví až v následujících letech, poprvé počátkem 50. let, což

vedlo k první snaze o opevnění hranice ze strany NDR. Spolu s postupným vzdalováním se společenského, politického a hospodářského systému Spolkové republiky Německo a Německé demokratické republiky a v souvislosti s východoněmeckými hospodářskými těžkostmi neustále narůstal počet emigrantů směřujících na západ.

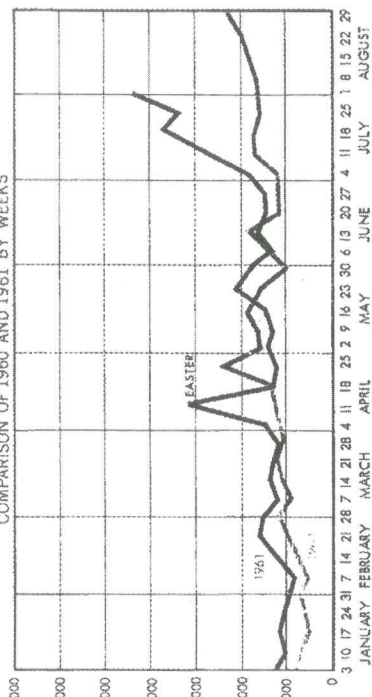
Po zajištění hranic na styku východního a západního bloku (od počátku 50. let) tak Berlín zůstával poslední otevřenou „skulinou“ v železné oponě. O to závažnější byla skutečnost, že většinu uprchlíků z NDR (odhlédneme nyní od ostatních národností) tvořili mladí lidé pod 25 let (50 procent) s nadprůměrným dosaženým vzděláním – z velké části se jednalo o vysokoškoláky. Mezi lety 1945 až 1960 opustilo území sovětské okupační zóny a později Německé demokratické republiky zhruba 4 300 000 osob, tedy asi pětina obyvatelstva z roku 1949. Kromě nich utíkalo také množství lidí z dalších východoevropských zemí. Exodus obyvatelstva působil v NDR závažné hospodářské problémy, nedostávalo se techniků, učitelů, lékařů a dalších specializovaných profesí.¹ Jen od počátku roku 1961 do 15. srpna 1961 (někteří lidé se hlásili až po několika dnech strávených v Západním Berlíně u příbuzných či známých) dosáhl počet uprchlíků z NDR téměř 60 tisíc.² V posledních dnech před stavbou zdi proudily na západ až 2 tisíce východoněmeckých občanů denně.³

Statistika CIA (viz obrázek 3) ukazuje, jak strmě stoupal v letech 1960 a 1961 počet lidí odcházejících na Západ. Podle vývoje počtu útěků se zdá, že informace o plánované stavbě zdi se začala nenápadně šířit východoněmeckou společností a vyvolala postupně sílící vlnu odchodů, jež vrcholila okamžikem uzavření sektorových hranic 13. srpna 1961. Spíše se jednalo o stoupající obecnou nervozitu ve společnosti, která iniciovala rozhodnutí k odchodu i u těch, zdi rozhodnuto, se snažila Německá demokratická republika zosířit kontrolní režim na sektorových hranicích. Obrázek 4 přibližuje, jak vypadal hraniční režim na berlínských sektorových hranicích před zahájením zosířujících opatření.⁴ Východoberlínská policie před bilový provoz – chodci a cestující metra či S-Bahnu překračovali sektorové hranice zpravidla bez povšimnutí a kontroly pohraničními

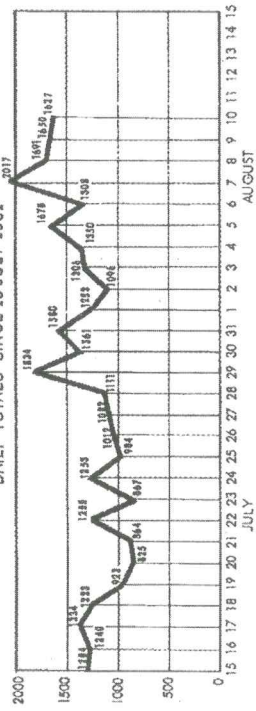
TOTAL ANNUAL REFUGEE FLOW INTO WEST BERLIN AND WEST GERMANY
Refugees entering West Berlin (not of whom later go on to West Germany)
 Refugees entering West Germany directly from East-West German zonal border.

WEST BERLIN REFUGEE TOTALS
 COMPARISON OF 1960 AND 1961 BY WEEKS

DAILY TOTALS SINCE 15 JULY 1961

Obrázek 3 Oficiální statistika CIA sledující počty uprchlíků do Západního Berlína a západního Německa v letech 1951–1961.

Zdroj: *Central Intelligence Bulletin, Daily Brief, 12. srpen 1961, in: CREST, NARA.*

hlídkami. Na sektorových hranicích navíc nevznikaly ani žádné bariéry, které by zabráňovaly přechodu hranice mimo určené sektorové hraniční přechody. Obyvatelé východního Berlína navíc směli na základě aplikace spojeneckých ujednání užívat i nadále práva volného pohybu mezi okupačními sektory v Berlíně.⁵

Druhou skupinu obyvatel, proti které se obracel východoněmecký režim, tvořili takzvaní pendleři. Kromě útěků na Západ umožňovala propustná a nehlídaná berlínská hranice každodenní a z pohledu NDR samozřejmě ilegální dojíždění za prací do Západního Berlína. Obecný pojem pendler označuje osoby, jež žily v jedné části a byly zaměstnané či čerpaly dávky v druhé části města. Do počtu pendlerů jsou započítáváni také příjemci starobních, invalidních, vdovských a sirotčích důchodů a dalších dávek, pokud dotyčný dlouhodobě žil

Obrázek 4 Hraniční režim na sektorových hranicích těsně před 13. srpnem 1961.

Popisek na druhé straně fotografie: *Berlín, srpen 1961 – Na Potsdamském náměstí (Potsdamer Platz), jednom z hlavních kontrolních stanicí mezi východním a Západním Berlínem, kontrolují východoněmecká komunistická policisté auto při přejezdu hranice.*

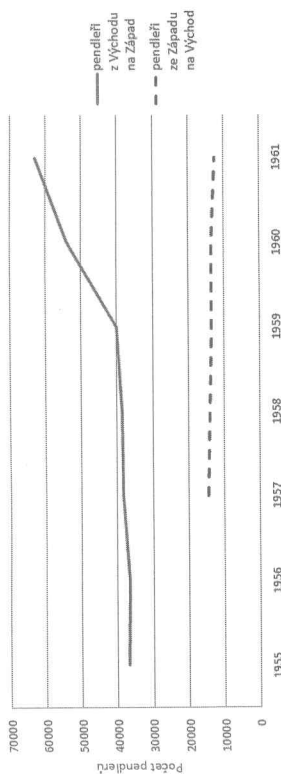
Zdroj: *Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.*

v druhé části města, než ve které pobíral dávky. Statistika zahrnuje rovněž zaměstnance Říšských drah, které na základě spojeneckých ujednání zajišťovaly provoz i na síti železnic a S-Bahnu v Západním Berlíně. Zaměstnanci drah museli v rámci své profese překračovat hranici oběma směry – západoberlínský železničáři nezdírkakdy vykonávali své zaměstnání na Východě (a naopak).⁶ Největší skupina osob však každodenně docházela za prací z východní části města či území Německé demokratické republiky do Západního Berlína a stala se tak nedílnou součástí a *de facto* i produktem kohabitance dvou rozdílných režimů v jednom městě. Práce v Západním Berlíně lákala vzhledem k hospodářským těžkostem Německé demokratické republiky a slabnoucí východoněmecké marce stále více osob.⁷

Do poloviny 50. let přesahoval odhadovaný počet pendlerů hodnotu 50 tisíc. Pendleři z Východu na Západ představovali naprostou většinu. Od konce 50. let pak došlo ještě k dalšímu dosti dramatickému nárůstu jejich počtu, zatímco množství pendlerů ze Západu na Východ se neustále snižovalo. Pro vysvětlení tohoto trendu lze najít několik důvodů – především je to zhoršující se hospodářská situace v NDR a mírné zlepšení hospodářské situace v Západním Berlíně, která s fázovým zpožděním kopírovala západoněmecký hospodářský růst, a díky tomu došlo k vytvoření množství pracovních míst. K tomu se přidávalo posilování západoněmecké marky vůči východní. Zaměstnání v Západním Berlíně se tak stávalo stále lukrativnějším.⁸ Statistický pokles počtu pendlerů ze Západu na Východ na konci 50. let, jak jej ukazuje graf 1, je možné vysvětlit především racionalizačními opatřeními Říšských drah (bude vysvětleno níže)⁹ a snižováním počtu osob, které pobíraly sociální dávky a důchody. Reálně ale počet osob zaměstnaných v Západním Berlíně stoupal. Zajímavým jevem byl fakt, že pendleři často obsazovali v Západním Berlíně hůře placená pracovní místa, protože o ně místní obyvatelé nejevili přílišný zájem. Přestože tak zastávali roli pracovní síly druhého řádu, byly pro ně mzdy stále ekonomicky lákavé. Jen v průmyslových podnicích pracovalo na počátku roku 1961 na 25 tisíc pendlerů z východního Berlína či NDR.¹⁰

Pendleři z Východu na Západ představovali největší trm v oku východoněmeckému režimu, protože jednak chyběli na pracovním trhu

Graf 1 Vývoj počtu pendlerů v Berlíně.

Poznámka 1: Uvedené hodnoty zahrnují kromě osob výdělečně činných i důchodce pobírající důchod v jiné části města, než ve které žijí. Jejich počet se pohyboval do dvou tisíc osob.

Poznámka 2: Počty pendlerů z Východu na Západ zahrnují i ty osoby, které bydlely na území Německé demokratické republiky (v dnešním Bramborskú) a překračovaly za prací „měščí“ západoberlínskou hranici.

Poznámka 3: Pro roky 1955 a 1956 není počet pendlerů ze Západu na Východ znám.

Poznámka 4: Počet pendlerů ze Západu na Východ zahrnuje cca 8 tisíc zaměstnanců Říšských drah.

Zdroj: Landesarchiv Berlin (LAB), B Rep. 002, Nr. 12281, Bm II C, Die Situation der Grenzgänger; LAB, B Rep. 002, Nr. 12281, Aufstellung über die Anzahl der Grenzgänger, An den Regierenden Bürgermeister, 8. září 1961 (data uvedená v této zprávě se vztahují k počátku srpna 1961). Data jsou ověřena pro roky 1957 až 1961 také in: The Economy of West Berlin, Appendix D, The Labour Situation and the Cost of Living, TNA, FO 371/163632.

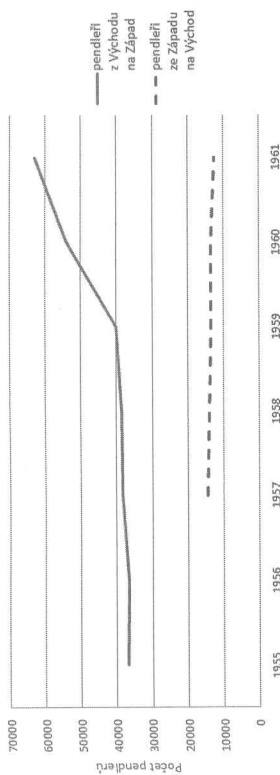
v NDR, který již tak sužovala masivní vlna emigrace do SRN, a jednak jim částečný příjem v západoněmeckých markách umožňoval život s vyšším sociálním standardem, což mělo negativní dopad na náladu v jejich okolí. Zostřující se pohraniční opatření přijatá na hranici Západního Berlína, která mířila v první řadě především na emigranty, zacílila v Západním Berlíně s podobnou silou také na zaměstnance z Východu. Ještě před tím, než došlo k fyzickému zablokování hranice, se východoněmecká vláda pokoušela ztížit jim jejich existenci. Cítila především na snížení ekonomické rentability jejich počítání. Nejprve byla nařízena povinná registrace všech pendlerů, kteří pracují na území Západního Berlína. Pendleři se měli registrovat ze „statistických důvodů“ a měli uvést povahu svého pracovního nasazení, tedy zda na území Západního Berlína pracují dlouhodobě, či zda tam vykonávají pouze časově omezenou práci. Toto oficiální nařízení, doplněné 8. srpna 1961 ještě takzvanou prováděcí vyhláškou,¹¹ doprovázel extrémní propagandistický nátlak. Východoněmecká média líčila pendlery jako protistátní živly a režim při zjišťování jejich počtu nepokrytě spoléhal také na udavačství. Magistrátní nařízení

v druhé části města, než ve které pobíral dávky. Statistika zahrnuje rovněž zaměstnance Říšských drah, které na základě spojeneckých ujednání zajišťovaly provoz i na síti železnic a S-Bahnu v Západním Berlíně. Zaměstnanci drah museli v rámci své profese překračovat hranici oběma směry – západoberskými železničáři nežřdkakdy vykonávali své zaměstnání na Východě (a naopak).⁶ Největší skupina osob však každodenně docházela za prací z východní části města či území Německé demokratické republiky do Západního Berlína a stala se tak nedílnou součástí a *de facto* i produktem kohabitace dvou rozdílných režimů v jednom městě. Práce v Západním Berlíně lákala vzhledem k hospodářským těžkostem Německé demokratické republiky a slábnoucí východoněmecké marce stále více osob.⁷

Do poloviny 50. let přesahoval odhadovaný počet pendlerů hodnotu 50 tisíc. Pendleři z Východu na Západ představovali naprostou většinu. Od konce 50. let pak došlo ještě k dalšímu dosti dramatickému nárůstu jejich počtu, zatímco množství pendlerů ze Západu na Východ se neustále snižovalo. Pro vysvětlení tohoto trendu lze najít několik důvodů – především je to zhoršující se hospodářská situace v NDR a mírně zlepšení hospodářské situace v Západním Berlíně, která s fázovým zpožděním kopírovala západoněmecký hospodářský růst, a díky tomu došlo k vytvoření množství pracovních míst. K tomu se přidávalo posilování západoněmecké marky vůči východní. Zaměstnání v Západním Berlíně se tak stávalo stále lukrativnějším.⁸ Statistický pokles počtu pendlerů ze Západu na Východ na konci 50. let, jak jej ukazuje graf 1, je možné vysvětlit především racionalizačními opatřeními Říšských drah (bude vysvětleno níže)⁹ a snižováním počtu osob, které pobíraly sociální dávky a důchody. Reálně ale počet osob zaměstnaných v Západním Berlíně stoupal. Zajímavým jevem byl fakt, že pendleři často obsazovali v Západním Berlíně hůře placená pracovní místa, protože o ně místní obyvatelé nejevili přílišný zájem. Přestože tak zastávali roli pracovní síly druhého řádu, byly pro ně mzdy stále ekonomicky lákavé. Jen v průmyslových podnicích pracovalo na počátku roku 1961 na 25 tisíc pendlerů z východního Berlína či NDR.¹⁰

Pendleři z Východu na Západ představovali největší tm v oku východoněmeckému režimu, protože jednak chyběli na pracovním trhu

Graf 1 Vývoj počtu pendlerů v Berlíně.

Poznámka 1: Uvedené hodnoty zahrnují kromě osob vyčleňené činných i důchodce pobírající důchod v jiné části města, než ve které žijí. Jejich počet se pohyboval do dvou tisíc osob.

Poznámka 2: Počty pendlerů z Východu na Západ zahrnují i ty osoby, které bydlely na území Německé demokratické republiky (v dnešním Braniborsku) a překračovaly za prací „vnější“ západoberskou hranici.

Poznámka 3: Pro roky 1955 a 1956 není počet pendlerů ze Západu na Východ znám.

Poznámka 4: Počet pendlerů ze Západu na Východ zahrnuje cca 8 tisíc zaměstnanců Říšských drah. Zdroj: Landesarchiv Berlin (LAB), B Rep. 002, Nr. 12281, Bm II C, Die Situation der Grenzgänger; LAB, B Rep. 002, Nr. 12281, Aufstellung über die Anzahl der Grenzgänger, An den Regierenden Bürgermeister, 8. září 1961 (data uvedená v této zprávě se vztahují k počátku srpna 1961). Data jsou ověřena pro roky 1957 až 1961 také in: The Economy of West Berlin, Appendix D, The Labour Situation and the Cost of Living, TNA, FO 371/163632.

v NDR, který již tak sužovala masivní vlna emigrace do SRN, a jednak jim částečný přímek v západoněmeckých markách umožňoval život s vyšším sociálním standardem, což mělo negativní dopad na náladu v jejich okolí. Zostřující se pohraniční opatření přijatá na hranici Západního Berlína, která mířila v první řadě především na emigranty, zacílila v Západním Berlíně s podobnou silou také na zaměstnance z Východu. Ještě před tím, než došlo k fyzickému zablokování hranice, se východoněmecká vláda pokoušela ztížit jim jejich existenci. Cítila především na snížení ekonomické rentability jejich počítání. Nejprve byla nařízena povinná registrace všech pendlerů, kteří pracují na území Západního Berlína. Pendleři se měli registrovat ze „statistických důvodů“ a měli uvést povahu svého pracovního nasazení, tedy zda na území Západního Berlína pracují dlouhodobě, či zda tam vykonávají pouze časově omezenou práci. Toto oficiální nařízení, doplněné 8. srpna 1961 ještě takzvanou prováděcí vyhláškou,¹¹ doprovázel extrémní propagandistický nátlak. Východoněmecká média líčila pendlery jako protisátání živly a režim při zjišťování jejich počtu nepokrytě spoléhal také na udavačství. Magistrátní nařízení

dále upravilo platby za byty a služby u všech rodin, ve kterých byl alespoň jeden člen zaměstnán v Západním Berlíně. Tyto rodiny pak musely platit nájemné, energie a vodu v západoněmeckých markách, ovšem v nominálním přepočtu 1:1 s cenami udávanými ve východoněmeckých markách. Tato skupina osob rovněž nemohla svobodně nakupovat luxusní spotřební zboží, mezi které tehdejší režim řadil například osobní automobily či televizní přijímače (obojí bylo i pro „normální“ občany extrémně těžko k sehnání).

Důvody pro rozpoutání kampaně proti pendlerům byly dvojí, zaprvé měl být zastaven úbytek kvalifikovaných pracovníků sil v Německé demokratické republice a zadruhé se měla stabilizovat hospodářská situace země. V okolí Berlína, tedy v oblasti, kde byly otevřené hranice na Západ nejbližší, se projevovat nedostatek pracovníků sil znatelněji než v jiných částech NDR. Druhým motivem snahy o „registraci“ pendlerů byl nedostatek devizových prostředků a snaha získat jich část právě od těchto osob. Alespoň na krátko tak mohly devizovou bilancí NDR zlepšit právě prostředky vybrané od pendlerů.¹²

Za čilým ruchem na hranicích mezi oběma částmi města nestáli pouze pendleré, ale i ostatní populace, protože hranice často rozdělila rodiny a příbuzenské vazby, lidé také navštěvovali v druhé části města kulturní akce nebo zde vyhledávali obchody a další služby. V sovětském sektoru žili příbuzní zhruba 78 procent obyvatel západoberlinských sektorů. Pro srovnání, pouze 34 procent obyvatel Spolkové republiky (bez Západního Berlína) mělo příbuzné nebo své nejbližší známé na území Německé demokratické republiky (včetně východního Berlína).¹³

Otázka pendlerů a každodenního překonávání hranice za prací přestala být po 13. srpnu 1961 aktuální a jejich počet se zmenšil na minimum. Zůstalo jen několik privilegovaných (často umělců) a pak především železničáři. Z dřívějších pendlerů se často rekrutovali první emigranti přes vnitroberlinskou hranici, protože nechtěli přijít o kontakty a ekonomické zázemí, které si vybudovali v Západním Berlíně.

Neděle 13. srpna 1961 se uvádí jako den, kdy byla postavena Berlínská zeď. Realita doby ale vypadala jinak – „zhmotnění“ hranice

mezi západními sektory a sovětským sektorem viselo ve vzduchu již delší dobu a nebylo pro obyvatele Berlína úplně nečekané. Není však cílem znevažovat překvapení a především rozhořčení obyvatel Západního Berlína poté, co si začali uvědomovat skutečné dopady událostí. Uvědomění si skutečného stavu se ovšem dostavilo s jistým zpožděním, protože se režim na hranici začal pro obyvatele Západního Berlína přistřívovat postupně, nikoliv skokově. Opatření východoněmeckých orgánů měla v první řadě podle plánu zasáhnout pendlery dojíždějící za prací do Západního Berlína a omezit proud emigrantů. Následný vývoj celou akci posunul do stavu neproniknutelného rozdělení, který je známý z pozdější doby.

Samotná „stavba zdi“ by se dala rozdělit na tři fáze: přípravou, realizací a stabilizační. Od dob první berlínské krize již několikrát došlo ke krátkodobému uzavření hranice kolem Západního Berlína. Poprvé to bylo v době východoněmeckého povstání v roce 1953, podruhé v době východoněmecké měnové reformy na podzim roku 1957 a naposledy v roce 1960, kdy obyvatele Západního Berlína nesměli vstoupit po dobu pěti dní do východního Berlína. Důvodem bylo konání sjezdu Svazu navrátilců („Heimkehrverband“) a Dni vlasti („Tage der Heimat“) v Západním Berlíně a podle východoněmecké vlády údajný „revansismus“¹⁴ jeho účastníků. Po každém krátkodobém uzavření hranice se situace uklidnila a původní hraniční režim byl obnoven. To ale nebyl případ hraničních omezení z léta 1961.¹⁵

První, pro obyvatele Berlína skutečně viditelné zosítnění hraničního režimu, nastalo již počátkem srpna 1961. Dne 3. srpna přinesl západoberlinský deník *Der Tagesspiegel* reportáž o tvrdých kontrolách na hranici kolem Západního Berlína. Ostřejší kontroly byly zavedeny také v přeshraničních linkách S-Bahnu, které nejčastěji využívali emigranti z východního bloku pro překročení hranice. Stále ještě se však daly tyto kontroly označit jako namátkové.¹⁶ Přípravná fáze směřující k úplnému uzavření hranic uvnitř Berlína s sebou zároveň přinesla další, poněkud ekonomickou, šikanu pendlerů v NDR.¹⁷ Východoněmecký režim začal realizovat konečné přípravy pro provedení akce počátkem srpna 1961. Od 4. srpna 1961 platil zákaz čerpání dovolené pro příslušníky lidové policie NDR („Volkspolizei“

- Vopo) a východoněmecké Národní lidové armády („Nationale Volksarmee“ - NVA) a některé části policie byly přímo podřízeny armádnímu velení.¹⁸

Dne 13. srpna 1961 odstartovala druhá fáze a na všech vnějších hranicích Západního Berlína (tedy v místě dotyku se sovětským sektorem a sovětskou okupační zónou) byl výrazně zpřísněn režim. Došlo především k zavedení důkladných kontrol u osob, které přecházely (sektorální či zónovou) hranici do Západního Berlína. Na tyto se lidová policie zaměřila jako první – občané NDR a východního Berlína bez patřičných povolení nesměli s okamžitou platností vstupovat na území Západního Berlína. Aby se zvýšila efektivita těchto opatření a lidé byli nuceni využívat pouze oficiálních míst pro přechod hranice, začala být hranice kolem Západního Berlína velice přísně sítěna. Zároveň se ještě snížil počet oficiálních míst, kde šlo hranici legálně překročit.¹⁹

Kolem Západního Berlína tak 13. srpna 1961 vznikla vojensky strážná hranice 160,5 km dlouhá (do roku 1989 byla na základě dílčích dohod její délka snížena na 155 km), která vedla mimo jiné úplným středem města. Vzhledem k tomu, že po celé své délce kopírovala historickou hranici městských okrsků, došlo například k „rozpuštění“ několika náměstí – Hindenburgova náměstí (Hindenburgplatz), Postupimského náměstí (Potsdamer Platz), Mariánského náměstí (Mariannenplatz) a Lohmühlenova náměstí (Lohmühlenplatz).²⁰ Ze 47 oficiálních přechodů jich po 13. srpnu 1961 zbylo jen sedm a platila pro ně následující omezení. Přechod Friedrichstrasse (spíše známý pod označením Checkpoint Charlie) směli využívat pouze cizinci, diplomaté a spojenečtí vojáci. Přechod na ulici Heinricha Heineho (Heinrich Heine Straße) byl určen pouze občanům Spolkové republiky Německo, přechod Bornholmer Straße sloužil občanům SRN a obyvatelům Západního Berlína, kteří měli jako jediná skupina oprávnění také na přechody Chausseestraße, Invalidenstraße, Oberbaumbrücke a Sonnenallee. V létě 1961 překračovalo hranice každý den na cestě za prací ve východním Berlíně zhruba 6 tisíc obyvatel Západního Berlína.²¹

Uzavřením hranic se Západním Berlínem skončilo pro obyvatele Německé demokratické republiky a východního Berlína období, kdy

mohli *de facto* svobodně cestovat do Spolkové republiky Německo. Týkalo se to především cest za příbuznými a známými nejen do Západního Berlína. Až do léta 1961 vycestovalo přes Západní Berlín do Spolkové republiky ročně zhruba 10 tisíc obyvatel Německé demokratické republiky, kteří se opět po návštěvě známých nebo příbuzných vrátili přes Západní Berlín zpět domů. Tito lidé by nedostali od východoněmeckých úřadů povolení k překročení pozemní hranice do SRN, a proto využívali této cesty, která byla z pohledu východoněmeckých orgánů nelegální. Letět ze Západního Berlína na letiště ve Spolkové republice jim nicméně umožňoval vnitrostátní režim, ve kterém byly lety provozovány. Vzhledem k tehdejšímu přístupu Spolkové republiky Německo k občanům NDR jim postačil k prokázání identity východoněmecký průkaz totožnosti.²²

Východoněmecká opatření na hranici samozřejmě přinesla také četná omezení pro západoberlínské obyvatelstvo, které nyní mohlo

Obrázek 5 Jednotky východoněmecké policie a armády obsadily v prvních hodinách 13. srpna 1961 hranici kolem Západního Berlína.

Popisek na zadní straně fotografie: Fotografie ukazuje obyvatele východního Berlína za bariérami, jak mávají obyvatelům Západního Berlína. V pozadí vozy s vojáky. 13. srpna 1961. Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, RG. 306.

Obrázek 6 Uniformované jednotky Vopo začínají se stavbou hraničních bariér v Berlíně.

Popisek na zadní straně fotografie: Východoněmecká policie rozkopává chodník poblíž náměstí Potsdamer Platz, aby mohla vybudovat permanentní silniční bariéru. Nápis v pozadí vyzývaný komunisty říká, že „správně vstupujete do demokratického Berlína“. Srpen 1961.

Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.

Obrázek 7 Pohraniční jednotky vztýčují první hraniční bariéry. Místo zdi zatím připomínají plot.

Popis na zadní straně fotografie: Komunističtí vojáci připínají na nově zřízený plot ostnatý drát, aby zamezili kontaktu obyvatel východního Berlína se Západem. Srpen 1961.

Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.

vstupovat do východního Berlína pouze na pěti hraničních přechodech. Na sektorové hranici panovala v prvních dnech velmi nepřehledná situace a pravidla pro její překračování obyvateli Západního Berlína se měnila doslova každým dnem. Po 13. srpnu 1961 tak museli všichni obyvatelé Západního Berlína, kteří chtěli přejít hranice do druhé části města, vyplnit speciální propustku, v některých dnech dokonce odevzdávat na hraničním přechodu západoberlínský občanský průkaz, který si vyzvedli při návratu.²³ Samotné budování zdi probíhalo v několika fázích a je možné jej velmi podrobně demonstrovat na dochovaných fotografiích U. S. Information Agency. Nejprve došlo k obsazení sektorových hranic jednotkami východoněmecké lidové armády a policie, které zamezovaly průchodu přes hranici.²⁴

Následně započaly armádní a policejní jednotky s budováním vzorných hraničních bariér. Dělo se tak v souladu se sovětskou taktikou, protože nebylo zprvu jasné, jak se zachovají západní spojenci

a zda se nepokusí bariéry odstraňovat. V tomto případě by Sovětský svaz argumentoval budováním pouhého provizoria. Východní operační plány počítaly s tím, že pokud by se kvůli západním protestům a protiakcím nezdařilo vybudovat bariéru přímo na hranici, měly se jednotky přesunout zhruba 100 metrů do východoberlínského vnitrozemí a celou akci opakovat. Pokud by se ani zde nezdařila, pak opět ustoupit atd. Proto připomínala rodící se Berlínská zeď zprvu spíše bariéru z plotu, ostatného drátu a protitankových zátarasů. Je nutné si uvědomit, že zmíněná hranice vedla uprostřed města, častot doslova středem domů, profínala ji řada železničních tratí, parků a vodních toků – ostraha takové zprvu technicky nedostatečně zabezpečené hranice rozhodně nebyla z pohledu východoněmeckých jednotek v prvních dnech po 13. srpnu 1961 jednoduchá a nemohla být ani příliš úspěšná. V některých úsecích východoněmečtí vojáci a policisté dokonce na střežení hranice dočasně rezignovali. V prvních dnech po 13. srpnu, než došlo ke stabilizaci hranice, se podařilo relativně jednoduše překonat hraniční zátarasy ještě stovkám lidí.²⁵

Zavedení přísného režimu na hranici i pro občany Západního Berlína odstartovalo třetí fázi budování zdi – stabilizaci. Výstavba Berlínské zdi, respektive samotné zabezpečení hranice, se v tuto dobu dostalo do takové fáze, že se mohl východoberlínský režim začít soustředit na zavedení „standardního“ a vymáhaného hraničního režimu i pro ostatní státní příslušníky než jen občany NDR a zemí východního bloku. V pravidlech uplatňovaných na obyvatele Západního Berlína nadešel zlom 23. srpna 1961. V platnost totiž vešlo oznámení Ministerstva vnitřní NDR z předchozího dne, jež se týkalo povolení pobytu obyvatelům Západního Berlína na území východní části města. Tím došlo pro obyvatele Západního Berlína k zavedení povinnosti žádat o propustku před cestou do východního Berlína. Tato úprava byla zdůvodněna narůstajícím počtem provokací a špiónáží na území východního Berlína, resp. NDR, ze strany obyvatele Západního Berlína. Propustky měly napříště vydávat pobočky Cestovní kanceláře NDR („Reisebüro der DDR“).²⁶

Východoněmecký režim se pokusil o přesunutí výdejních míst do západoberlínského „vnitrozemí“. Jako nejprůhodnější pro vybudování takovýchto propustkových center se nabízela drážní infrastruktura

na území Západního Berlína, kterou na základě spojeneckých dohod spravovaly východoněmecké Říšské dráhy („Deutsche Reichsbahn“). I když Západní Berlín a spojenci reagovali na signály o chystaném otevření „propustkových středisek“ odmítavě, byly tyto „kanceláře“ pro výdej propustek – i přes zákaz vydaný západními spojenci 25. srpna 1961 – nakonec na stanicích S-Bahnu Zoologischer Garten a Westkreuz skutečně otevřeny. Reakce západoberlínské městské rady a policie následovala okamžitě, a jak již bylo řečeno, během několika hodin od svého otevření musely tyto „kanceláře“ na základě spojeneckého rozkazu ukončit provoz. Rozhodnutí spojenců a zákrok západoberlínské policie tak znamenaly *de facto* uzavření hranice mezi Západním a východním Berlínem také pro obyvatele západní části města. Neexistovalo totiž nadále místo, kde by si jeho obyvatele mohli vyvednout propustky, které byly vyžadovány pro překročení hranice.²⁷

Druhý pokus o zřízení „propustkového konzulátu“ se odehrál 20. října 1961 na nádraží Zoologischer Garten, kde otevřel západoberlínskou pobočku východoněmecký státní podnik VEB Deutrans, Internationale Spedition und Befrachtung. Pobočka měla oficiálně sloužit pro „ulehčení“ cest ze Západního Berlína do Polska, Československa a Skandinávie, ale hlavně měla sbírat žádosti a vydávat propustky pro pobyt ve východním Berlíně. I tato kancelář musela na nátlak západních spojenců a západoberlínské radnice ukončit svoji činnost několik hodin po otevření.²⁸

Výsledkem politiky, jež odmítala zřízení východoněmeckých kancelář pro výdej propustek, se stal stav, jež frustroval většinu obyvatele Západního Berlína prakticky až do uzavření tranzitní dohody v roce 1972. V důsledku poziční války vysoké politiky se obyvatele Západního Berlína stali *de facto* jejími rukojmími. Byli totiž ze západního bloku jediní (akceptujeme-li, že Západní Berlín nebyl samostatným svobodným městem a že náležel ke Spolkové republice a tím i k západnímu bloku), kteří nesměli relativně svobodně překračovat hranici do východního Berlína.²⁹ A přesto to byli právě oni, kteří by na to měli vzhledem k intenzitě předešlým rodinných vazeb největší morální nárok a samozřejmě i největší potřebu tak činit.

S rozhodnutím o uzavření výdejního centra na propustky se obyvatele Západního Berlína ztotožnilo a nebyly zaznamenány žádné

protesty. Většinou obyvatel Západního Berlína však vadilo, že od nynějška nemohou navštívit své blízké v druhé části města. Willy Brandt se tak několik dní po událostech, v druhé polovině srpna 1961, musel několikrát k danému řešení vyjadřovat a obhajovat rozhodnutí o uzavření výdejních okének na propustky.³⁰ Zřízení výdejních center nebylo možné – podle Brandta – akceptovat, protože by *de facto* znamenalo nepřímé uznání existence Německé demokratické republiky. S ohledem na zahraniční politiku se toho, byť jen v náznavu, snažily vyvarovat reprezentace Spolkové republiky, stejně jako Západního Berlína. Východoněmecká instituce na území Západního Berlína by svojí činností suplovala konzulární orgány Německé demokratické republiky, což by opět oslabovalo pozici Západního Berlína, který se snažil zdůrazňovat svoji sounáležitost se Spolkovou republikou Německo. Naopak by to potvrzovalo zvláštní status Západního Berlína a vyhovovalo sovětské teorii o Západním Berlíně jako „třetím německém státě“.³¹

Východoněmecký režim na druhou stranu neakceptoval zřízení propustkových výdejních středisek na hraničních přechodech. Jednání, pro jejichž zahájení požadoval Chruščov jako podmínku, aby Západ (či alespoň Spolková republika) diplomaticky uznal Německou demokratickou republiku, tak byla od samého počátku na dlouhou dobu zablokována. Nemožnost vyřešit propustkovou problematiku v krátkodobém časovém horizontu vedla k tomu, že nově nastolený režim na sektorových hranicích v Berlíně nejvíce dolehl (vyjma obyvatel NDR, východního Berlína a východního bloku) právě na obyvatele Západního Berlína.³²

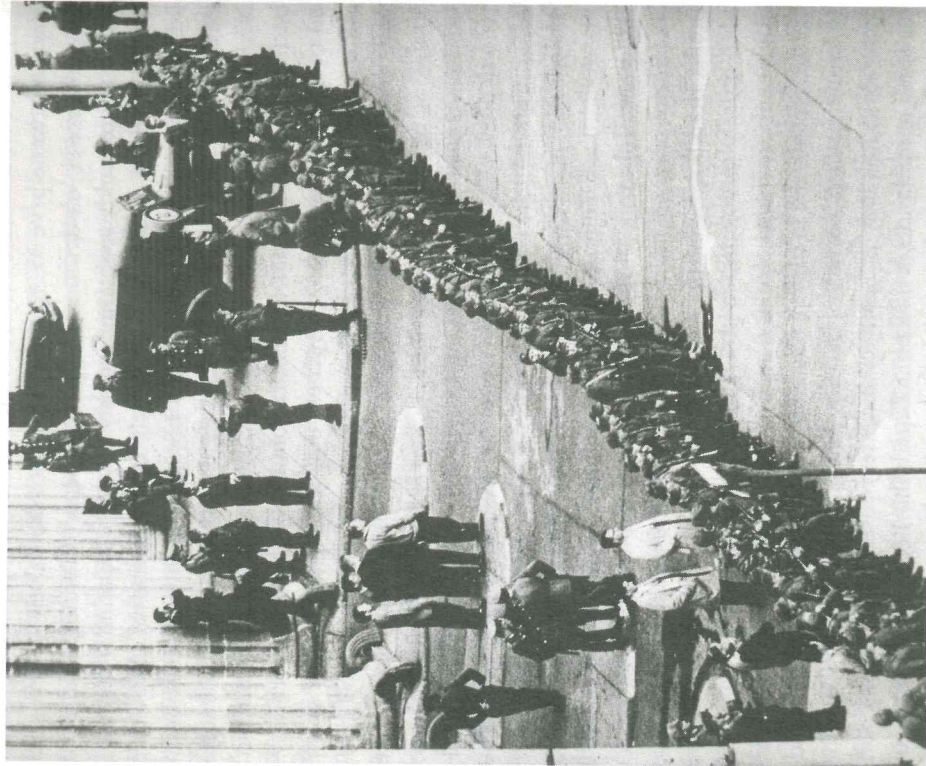
Východoněmecký režim na hranicích aplikoval již několikrát zmíněnou interpretaci, podle které nebyl Západní Berlín integrální součástí Spolkové republiky Německo. Proto byli jeho obyvatelé nuceni, aby se prokazovali západoberskými občanskými průkazy. Jednalo se o průkazy, kde nebyl uveden stát, který průkaz vydal.³³ Občané Spolkové republiky mohli oproti tomu do východního Berlína i po 13. srpnu 1961 vstupovat na denní propustky, které byly i nadále vydávány na vybraných hraničních přechodech. Občané Západního Berlína si na svoji první návštěvu na východě města museli počkat až na vánoční propustkovou akci v roce 1963.³⁴

3.1.1 Bezpečnost a nepochození – nálada v Západním Berlíně po stavbě zdi

Stavba zdi na hranici uvnitř Berlína vyvolala u západoberského obyvatelstva nejprve šok a následnou obrovskou zlost, která se přelila do obrovských demonstrací. Téměř bezprostředně po zahájení stavby zdi propukly spontánní protesty obyvatel Západního Berlína – počet účastníků demonstrací v prvních dnech dosahoval až 250 tisíc lidí. Kroky východoněmecké vlády odmítali, přáli si jednotu Berlína a nechtěli zůstat uzavřeni pouze v části dřívějšího hlavního města Německa. Demonstrace se soustředily ke vznikajícím hraničním bariérám a docházelo tak ke mnoha kontaktům s východoněmeckými bariérami a složkami. Ty při eskalaci situace na západní straně sektorové hranice v této době neřídka zasahovaly do dění. Využívaly k tomu vodních děl a slzného plynu. Jejich zásahy „na druhé straně“ se neomezily jen na dobu, dokud se ještě zeď budovala, nýbrž čas od času zasahovaly i v pozdější době, kdy již zeď stála. Jednalo se především o rozhánění demonstrantů shromažďujících se na západní straně zdi či o střelbu na území Západního Berlína při pronásledování uprchlíků, což vždy sklídilo náležitou kritiku západoberské radnice.³⁵ Zajímavý pohled na tehdejší vývoj nabízejí dobové fotografie. Zobrazují (obrázek 8) silnou východoněmeckou vojenskou a policejní prezenci na místě největších protestů u sektorové hranice poblíž Braniborské brány.³⁶ Dokud ještě neexistoval první hraniční plot, musely se vojenské a policejní jednotky spolehnout na přímé odvracení provokací, útoků a snah o proniknutí do východní části města. Snažili se o to hlavně mladší účastníci demonstrací na západní straně vznikající hraniční bariéry. Fotografie nezobrazuje druhou část celé scény, tedy protestující dav, který se západoberská policie snaží naopak udržet na území Západního Berlína, aby zabránila hrozící konfrontaci.

Zoufalé západoberské obyvatelstvo, jež vyjadřovalo svoji nespokojenost protesty a demonstracemi, hledalo oporu u nejvyšších politických představitelů. O to trpčí bylo zjištění, že je nenalézá ani u spolkového kancléře Konrada Adenauera – na veřejnost nepromikla zpráva ani o jediném jeho bezprostřední reakci či prohlášení, které

by vyjadřovaly podporu či solidaritu západoberlínskému obyvatelstvu. Proto neslo západoberlínské obyvatelstvo kancleřovo jednání bezprostředně po začátku výstavby Berlínské zdi jen s obrovskou

Obrázek 8 Jednotky východoněmecké policie a armády obsadily v prvních hodinách 13. srpna 1961 hranici kolem Západního Berlína.

Popisek na zadní straně fotografie: Vojáci východoněmecké pěchoty se rozestřeli, aby neproductně uzavřeli klíčový hraniční přechod, Braniborskou bránu. Od 13. srpna 1961 patrolují východoněmečtí vojáci na hranicích, aby neproductně uzavřeli hlavní únikovou cestu užívanou tisícičkami uprchlíků z komunisticky ovládané sovětské zóny. Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.

neľibostí a nepochopením. Adenauer nedokázal své jednání obyvatelům Západního Berlína ani zpětně vysvětlit a ospravedlnit ho – bylo spíše chápáno jako trest pro jím neobľíbeného vyzyvatele ve volbách do Spolkového sněmu, Willyho Brandta.³⁸

Po prvotních protestech, které se odehrávaly především u vznikající zdi, se nespokojenost západoberlínského obyvatelstva a spontánní snaha nalézt vlnka událostí zaměřila na západní politickou reprezentaci. Většina obyvatel Západního Berlína byla v prvních dnech po stavbě zdi přesvědčena, že bylo ještě možné pokračování stavby zabránit.

Obrázek 9 Východoněmecká vodní díla rozmístěna u sektorového přechodu u Braniborské brány dne 13. srpna 1961.

Popisek na druhé straně fotografie: Vodní díla připravená na vojenská nákladní automobily jsou namířena na obyvatel Západního Berlína, kteří se dostali příliš blízko komunistickým pozicím u Braniborské brány. Západoberlínská policie se snaží udržet stoyardový pás „země nikoho“, aby zamezila případným střetům mezi západními civilisty a rudými vojenskými složkami.

Popisek: O napětí a intenzitě pohraničních střetů eskalujících u Braniborské brány vypovídala mimo jiné oznamení Ministerstva vnitra NDR, které se rozhodlo vzhľadem k reakcím západoberlínského obyvatelstva uzavřít od 14 hodin 14. srpna 1961 hraniční přechod u Braniborské brány. Demontrace a projevy nespokojenosti jsou ve zprávě ministerstva nazývána jako „Häuzdemo“, tedy švareč demonstration. Hraniční přechod u Braniborské brány nakonec nebyl až do pádu zdi v roce 1989 již nikdy otevřen.³⁷

Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.

Tabulka 4 Názor obyvatel Západního Berlína na politiku Willyho Brandta (1959–1961).

	červen 1959	jaro 1961	podzim 1961
spokojenost	93 %	71 %	80 %
nespokojenost	3 %	15 %	7 %
žádná odpověď, nerozhodnutí	4 %	14 %	13 %

Zdroj: *Schlüsfolgerungen zu der Analyse „Politische Moral der Berliner“*, s. 26, in: *LAB, B Rep. 002, Nr. 4077*.

Tabulka 5 Hodnocení Brandtova přínosu Berlínu v jeho případných funkcích ve spolkové politice (1961).

	jaro 1961 ..jako kancléř.	podzim 1961 ..jako člen vlády.
Brandt by byl Berlínu v Bonnu plamenější...	41 %	30 %
Brandt by nemohl udělat pro Berlín v Bonnu více...	44 %	59 %
žádná odpověď	15 %	11 %

Zdroj: *Schlüsfolgerungen zu der Analyse „Politische Moral der Berliner“*, s. 31, in: *LAB, B Rep. 002, Nr. 4077*.

Brandtův neúspěch v zářijových spolkových volbách proto zapůsobil na západoberlinské obyvatelstvo paradoxně jako vzruha. Znamenalo to pro ně, že se Brandtova „bonnská“ politická kariéra nadále omezí pouze na zastupování Západního Berlína ve Spolkovém sněmu a že se oblíbený úřadující starosta opět plně navrátí na své místo na západoberlinské radnici. Brandt byl pro obyvatelstvo zárukou, že otázka Berlína v mezinárodní politice nezapadne a že snaha o její řešení přetrvá. Rétorika a činy spolkové vlády tuto naději obyvatelům Západního Berlína příliš nedodávaly.

Sociologické průzkumy z roku 1961 ukazují, jak těžko snášelo obyvatelstvo Západního Berlína myšlenku, že by Brandt natrvalo odešel na nejvyšší posty ve spolkové politice v Bonnu. Západní Berlín by podle tehdejšího názoru obyvatelstva přišel o klíčovou osobnost, a navíc by Brandt v jiné pozici nedokázal pro Západní Berlín udělat více, než činí ve své současné funkci.⁴³

To, jak západoberlinské obyvatelstvo v prvních týdnech po rozdělení Berlína vnímalo politické kroky spolkových politiků, spojení

Zlost u nich vyvolávala vřelá reakce západních spojenců a spolkové vlády. Veškeré naděje obyvatel Západního Berlína se vzhledem k nížakému jednání spojenců, spolkového kancléře a spolkové vlády upnuly na berlinského úřadujícího starostu Willyho Brandta, který jako jediný z politiků reagoval v intencích představa obyvatel Západního Berlína.³⁹

Brandtův spolupracovník Harold Hurwitz se věnoval od konce 40. let průzkumům veřejného mínění a sledování nálad západoberlinského obyvatelstva. Vzhledem k tomu, že tyto výsledky využíval Brandt a západoberlinská SPD při tvorbě politických programů a plánování dalších kroků, je velmi často akcentována právě politická osobnost Willyho Brandta. V uvedené době patřil jednoznačně k neaktivnějším politickým představitelům a zastáncům existence svobodného Západního Berlína, a proto je možné tyto výsledky použít pro specifický pohled na situaci ve městě a zároveň je tak možné demonstrovat určitá názorová schémata obyvatel města.

Obyvatelé Západního Berlína chovali k Willymu Brandtovi dlouhodobě velkou náklonnost. Od doby vyhlášení Chruščovova ultimáta představoval Brandt pro obyvatele města čitelného jasně jednatelského politika, který vystupoval ve jménu svobodné existence Západního Berlína. Tabulka 4 ukazuje vývoj spokojenosti obyvatel Západního Berlína s jeho politikou. Nejvyšší míry popularity dosáhl Brandt v období po vyhlášení Chruščovovy nóty, nízkou podporu měl naopak v období před stavbou Berlinské zdi. Willy Brandt si obyvatele „svého“ města „získal“ již na počátku působení ve funkci úřadujícího starosty. Krátce po jmenování totiž musel čelit sovětskému tlaku v podobě Chruščovovy nóty a právě energie a vnitřní síla, s jakou se s vlekou sovětskou hrozbou vypořádal, přesvědčila obyvatele města, že on je ten pravý reprezentant jejich zájmů – tedy myšlenky zachování svobodné existence Západního Berlína.

Propad popularity na jaře 1961 vysvětluje Brandtova kandidatura na úřad spolkového kancléře a obecný nesouhlas obyvatel Západního Berlína (i mezi příznivci SPD) s tímto jeho krokem. Pro ně se stal Brandt symbolem Berlína a hlavním představitel politiky zajišťující svobodnou a demokratickou existenci Západního Berlína a dokládá to jejich přesvědčení, že by nemohl být pro Západní Berlín platnější jako případný spolkový kancléř.⁴⁰

Tabulka 6 Důvěra obyvatel Západního Berlína v jednání spolku (spolkové vlády), západních spojenců a západoberlínského Senátu 1951–1961.

	prosinec 1951	únor 1953	duben 1961	podzim 1961
spolek by mohl dělat pro Berlín více	50 %	54 %	56 %	74 %
jednání spolku je dostatečné	45 %	40 %	34 %	17 %
žádná odpověď	5 %	6 %	10 %	9 %
západní spojenci by mohli dělat pro Berlín více	35 %	31 %	36 %	58 %
jednání západních spojenců je dostatečné	62 %	62 %	56 %	32 %
žádná odpověď	3 %	7 %	8 %	10 %
berlínský Senát by mohl dělat pro Berlín více	24 %	14 %	32 %	26 %
jednání berlínského Senátu je dostatečné	73 %	82 %	56 %	64 %
žádná odpověď	3 %	4 %	10 %	10 %

Zdroj: *Schlussfolgerungen zu der Analyse „Politische Moral der Berliner“*, s. 20, in: *LAB, B Rep. 002, Nr. 4077*.

a západoberlínské městské rady, ukazuje obrovský výkyv ve stov-nání s předchozími obdobími.

Pocity obyvatel Západního Berlína z politické aktivity po stavbě zdi se odrazily v tehdejších sociologických výzkumech. Podle tabulky 6, kde jsou výsledky anket převedeny na procenta, dopadla v hodno-cení zcela nejhůře spolková vláda, která v prvních okamžicích z po-hledu západoberlínské veřejnosti nepodnikla téměř žádné kroky. Dílem přispěl ke špatnému výsledku vlády také kancléř Adenauer, a to především svým chováním bezprostředně po začátku stavby zdi. Pro západoberlínské obyvatelstvo bylo chování vlády zcela nepřed-stavitelné a nepochopitelné.⁴⁴

Ve srovnání se spolkovou vládou dosáhli západní spojenci u zá-padoberlínského obyvatelstva lepšího výsledku. Jejich reakce sice nebyly v prvních okamžicích o tolik energičtější než kroky spolkové vlády, ale za lepší výsledek vděčí především dlouhodobému pocitu obyvatel, že na nich závisí jejich svobodný život. Zlost z jejich poma-lého a neefektivního jednání proto byla tlumena vědomím, že je nutné spolehnout se i do budoucna na spojeneckou přítomnost a garance.⁴⁵

3.2 BERLÍNSKÁ HRANICE A JEJÍ PŘEKONÁVÁNÍ

Události 13. srpna 1961 nejvíce omezily cestování a pohyb obyvatel Západního Berlína. Týkalo se to jak pohybu uvnitř města, tak i jeho opuštění, včetně tranzitu do Spolkové republiky. Pokud se občané Západního Berlína chtěli po tomto datu vydat ven z města, mohli použít buď pozemní silniční či železniční cestu přes Němec-kou demokratickou republiku, nebo využít četných leteckých spojů. V případě pozemní cesty se museli připravit na dvě zdlouhavé pro-hlídky prováděné pasovými a celními orgány NDR. Letecká doprava byla sice výrazně dražší než pozemní cestování, ale na druhou stranu byly ještě ceny letenek dotované ze spolkové pokladny⁴⁶ a cestují-cí se nemuseli vystavovat na zónových hranicích šikaně východo-německých pohraničnicků, nýbrž mohli letět do Spolkové republiky Německo ve vnitrostátním režimu. To bylo důležité především pro občany východního bloku, kterým se podařilo emigrovat do Zá-padního Berlína. Pozemní cesta dále na Západ pro ně nepřicházela v úvahu ani s nově vydanými krycími dokumenty – riziko zatčení ve východoněmeckém teritoriu bylo příliš vysoké.

Stavba zdi zamezila krátkodobým vylétům a cestám obyvatel Zá-padního Berlína do Německé demokratické republiky, respektive jim předcházelo složité byrokratické řízení při vyřizování žádostí o vstupní dokumenty. Lidé se museli smířit s tím, že často celé mě-síce či roky neopustili Západní Berlín a že v něm trávili svůj veškerý pracovní i volný čas. Do konce studené války se však toto stalo ty-pickým „západoberlínským“ životním stylem, na který si obyvatelé Západního Berlína přivykli a který neopustili ještě dlouho po pádu železné opony.

Spolu s existencí Berlínské zdi se museli obyvatelé Západního Ber-lína sžít s relativně častými případy střelby na hranici. Pohraniční jednotky Vopo obdržely rozkaz střilet po lidech snažících se ilegál-ně překročit hranici do Západního Berlína již 22. srpna 1961. Od té doby skončil smrtí pokus mnoha lidí, kteří se snažili dostat ilegálně do Západního Berlína. Střelba východoněmeckých jednotek navíc často zasahovala i na území Západního Berlína, v některých přípa-dech i záměrně, protože nezřídka střelily i na ty uprchlíky, kterým

se podařilo hranici překonat, a nacházeli se již v západoberlinském teritoriu. Většinou pak následovala přestřelka mezi policejními sbory z obou stran zdi, s častými oběťmi na životech. Jen za první rok existence Berlínské zdi registrovala západoberlinská radnice celkem 358 případů střelby Vopo na osoby prchající přes sektorovou hranici, v dalších 86 případech došlo k přestřelce mezi Vopo a západoberlinskou policií.⁴⁷ K první střelbě na sektorové hranici se smrtelnými následky došlo v Berlíně již 25. srpna 1961. První východní uprchlík byl zastřelen, když se pokoušel přeplavat kanál, jehož středem procházela hranice.⁴⁸ V průběhu prvního roku zemřelo na hranici kolem Západního Berlína rukou východoněmeckých pohraničnicků celkem 27 lidí (je však nutné předpokládat, že se východoněmeckému režimu podařilo část obětí zatajit).⁴⁹ Východoněmecký režim si byl vědom citlivosti střelby uprostřed Berlína, a proto je zajímavé, že například v období, kdy si nepřál politické roztržky či v Západním Berlíně pobývala významná státní návštěva, platil na hranicích dočasný zákaz střelby po uprchlících.⁵⁰

Součástí opatření na sektorových hranicích bylo kromě stavebně-technického zařízení také nasazení ozbrojených složek. I ty měly s ohledem na své složení vliv na funkčnost technických zařízení a na úspěšnost ostrahy hranice. V prvním období existence Berlínské zdi totiž nebylo technické zabezpečení hranice stoprocentní a v některých úsecích zůstávalo snadno překonatelné. V tom případě hrálo významnou roli složení jednotek sloužících na hranici – ty se pak v mnoha případech staly „skulinou“ nově budovaných hraničních opatření. V prvních týdnech po stavbě se totiž nejednalo o speciální pohraniční jednotky, nýbrž o klasické jednotky východoněmecké lidové armády složené z branců, kteří neprošli speciálním politickým sítem. Část vojáků tak sympatizovala s lidmi, kteří prchali přes sektorové hranice – jejich útek například záměrně opožděně zaregistrovali, nebo dokonce vůbec nezasáhli. V případě střelby pálii úmyslně nepřesně, či dokonce sami využili momentu nepozornosti svých kolegů k útěku z NDR. Svět oblékla fotografie, na které příslušník východoněmecké armády Conrad Schumann přeskakuje zátarasy z ostnatého drátu a zahazuje při tom svoji zbraň (viz obrázek 10). V průběhu roku 1961 dezertovalo na celém úseku hranic mezi NDR

a SRN/Západním Berlínem na Západ celkem 575 příslušníků východoněmeckých ozbrojených složek. V následujících letech se toto číslo mírně snížilo.⁵¹

Městský terén, kterým vedla sektorová hranice, umožnil v prvních týdnech ještě relativně snadný únik mnoha východním Němcům. Mnoho východoněmeckých domů stálo přímo na sektorové hranici či těsně vedle ní. Tyto domy museli jejich původní majitelé opustit a jejich části, ze kterých se dalo dostat do Západního Berlína, byly zazděny – to se týkalo oken, dveří a často i segmentů rozlehlých sklepních prostor. Několik fotografií ze Západního Berlína zachytilo

Obrázek 10 Příslušník NVA Conrad Schumann přeskakuje provizorní pohraniční bariéry, krátce po 13. srpnu 1961.

Zdroj: <http://soldatengueck.de/wp-content/uploads/2008/07/bw-schumannconrad.jpg>, staženo dne 4. února 2009.

Obrázek 11 Příklad rezignace pohraničnicků na přípravu útěku, krátce po 13. srpnu 1961.

Poznámka na zadní straně fotografie: Další skupina začíná strážat ostaný drát. Směli mladíci si troufnou i přes přítomnost příslušníka Vopvo na druhé straně bariéry. Příslušníci Vopvo byli masovými útěky na tuto úseku hranice tak zdrceni a frustrováni, že již téměř nezasahovali. Přesto je třeba být na pozoru. Někteří z nich stále dávají pozor. Konec srpna 1961.

Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.

scény celých prchájcích rodin, jimž se podařil útek právě skrze tyto pohraniční domy či skokem z vyššího patra do hasičské plachty.⁵²

Právě nemožnost dostatečně strážít hranici v zastavěném prostoru města vedla v dalších letech východoněmecké orgány ke stržení domů a celých bloků podél sektorové hranice. Postupně byla vybudována vysoká souvislá zeď (kromě křížení s vodními toky), došlo ke stavbě strážních věží rozmístěných na dohled od sebe, které byly umístěny co nejbliže západoberlínskému teritoriu, aby pohraničníci po uprchlících pálii co možná nejdříve možnou dobu na území NDR – tj. aby nestříleli na cizí teritorium. Zeď byla postupně doplněná ještě jednou „Vormauer“ – zdí postavenou několik desítek metrů východně od sektorové hranice. Pro prostor, který vznikl mezi oběma zdmi a v němž se na uprchlíky již bez vyzvání střílelo, se vžil název

Obrázek 12 Jeden ze způsobů překonání sektorové hranice, 24. září 1961.

Poznámka: Starou ženu (77 let) se snaží přisluhující Vopvo viděnou zpět do okna domu ve východním Berlíně. Nakonec nebyli úspěšní, žena nicméně nedlouho nato podlehla šoku v západoberlínské nemocnici.

Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.

„Todesstreifen“ – pás smrti.⁵³ Do roku 1989 se systém zabezpečení hranice a zdi včetně využití nejrůznějších technických systémů neustále zlepšoval a byl dotažen téměř k dokonalosti.

Stavba zdi nerozdělila jen město, ale především rodinné a přátelské vazby mezi obyvateli. To představovalo až do znovusjednocení Německa a Berlína nejcitlivější problém a zároveň udržovalo mezi oběma částmi města, potažmo Německa, po celou dobu existence zdi velmi silné pouto. V prvních dnech existence zdi se v Západním Berlíně zvedla obrovská vlna společenské solidarity a téměř kdokoliv byl ochoten

napomáhat útěku osob z východního Berlína. V čele prvních organizovaných snah o překonávání zdi stáli příbuzní osob, které se měly dostat za hranice. Jednalo se o manžely, milence, příbuzné a známé lidí, kteří po 13. srpnu 1961 zůstali „na druhé straně“. Do konce roku 1961 to byla zhruba polovina všech, kdo pomáhali s útekem („Fluchthelfer“).⁵⁴ Po opadnutí první vlny pomoci k útekům se aktivity v Západním Berlíně chopili studenti. Myslénka pomáhat lidem z NDR s překonáním zdi spojovala velkou část západoberského studentstva i s jinak odlišnými politickými názory. Pro toto sepětí se vžil název „akademische Mauer-Front“ – tedy „jednotná akademická fronta proti zdi“. V roce 1961 se zrodilo zhruba 13 nezávislých organizací napomáhajících útěku, ve většině z nich byli činní studenti. Skupiny podporovala západoberská městská rada nejen finančně. Například západoberská policie pro členy těchto skupin organizovala střelecký výcvik. Útěky přes zedť totiž nezářídka končily přestřelkou ve chvíli, kdy východoněmecké pohraniční jednotky odhalily záměr ilegálně překonat hranici.⁵⁵

Ve skupinách organizujících útěky přes zedť působili jako zprostředkovatelé mezi oběma částmi města především cizinci nebo občané SRN. Ti totiž měli i nadále v podstatě volný přístup do východního Berlína a mohli, samozřejmě za dodržení maximální opatrnosti, pokus o útek zkoordinovat s pomocí ze západní strany zdi. Egon Bahr popsal na přelomu let 1962 a 1963 v memorandu⁵⁶ Willymu Brandtovi v zásadě čtyři základní možnosti, jak je možné překonat hranici do Západního Berlína.

Prvním způsobem bylo legální vycestování – jednalo se o slučování rodin. Osoby starší 65 let nechával východoněmecký režim bez problémů vycestovat za jejich příbuznými v západní části země. Pro osoby mladší bylo nutné použít jiné řešení. Druhá možnost – propuštění z vazby či vězení – také počítala s kooperací orgánů NDR a týkala se většinou těch osob, které nebyly považovány za občany NDR („Bürger der DDR“). Občané SRN a jiných západních států odsouzení v NDR tak mohli být se SRN vyměněni, například za odhalené východoněmecké agenty nebo za finanční vyrovnání. Tato možnost patřila mezi ty vcelku reálné a často uskutečňované. Na přelomu let 1962 a 1963 se to podařilo zhruba u tisícovky osob a soukromé osoby i státní rozpočet SRN to stálo celkem 30 milionů DM.

Mladší osoby – občany NDR – bylo možné dostat za hranici pouze ilegálním způsobem, režim NDR jejich vycestování nepovoloval. Třetím způsobem byla přímá západní pomoc při násilném či nepozvaném překročení hranice. Zde se nezářídka využívalo tunelů vedoucích pod hranicí. Tyto akce patřily mezi nákladnější, jejich účinnost nicméně byla vysoká. Metody stavby tunelů se využívalo jak u klasické hranice mezi SRN a NDR, tak také v Západním Berlíně, který nabízel pro stavbu tunelů příznivé podmínky. Kromě mimořádně vhodného podloží se pod Berlínem skrývala rozsáhlá podzemní síť sklepů a dalších úkrytů. Jednalo se o zbytky domů zničených v průběhu války, jejichž sklepy však v podzemí přetrvaly a spojovaly celé domovní bloky. Náklady na stavbu tunelů hradil z 95 procent západoněmecký státní rozpočet.

Čtvrtým, nejlevnějším způsobem se stalo využívání cizích cestovních pasů a podobnosti jeho pravého držitele s tím, kdo se chtěl dostat z NDR. Toto se dařilo nejčastěji u mladých lidí, což usnadňovala přítomnost velkého množství zahraničních studentů v Západním Berlíně, kteří k tomuto propůjčovali své pasy. Při vhodném vytipování dvou velmi podobných osob bylo riziko odhalení jen velmi nízké. Mezi nejznámější vědce a organizátory skupin napomáhajících k útěku patřil bezesporu Reinhard Furrer, člen aktivistických skupin, které se věnovaly napomáhání k útěkům až do poloviny 60. let. Tento student fyziky se proslavil později ve zcela jiném než berlínském kontextu – udělal významnou vědeckou kariéru a v roce 1985 se stal prvním rakouským kosmonautem.⁵⁷

Studentské a dobrovolnické skupiny utrpěly při přestřelkách s východoněmeckými pohraničníky řadu ztrát a studentský altruismus postupně vyprchal. Během několika málo let je v napomáhání k útěkům vystřídaly komerční skupiny, které následně prodávaly obrovský rozmach. Zatímco v roce 1961 působily dvě, v roce 1963 jich bylo již 13 a rychle ovládly „scénu“ napomáhání k ilegálnímu přechodu hranic z NDR. Za jednu či druhou formu výše zmíněných skupin se vydávaly rovněž mnohé tajné služby, které na hranici SRN s NDR či v Berlíně působily v nadprůměrné míře.⁵⁸

Samostatný pohled je třeba zaměřit na legální překračování hranice uvnitř města. Srpen 1961 znamenal uzavření hraničních přechodů

pro obyvatele obou částí města. Krátce po stavbě zdi byl, jak již bylo řečeno, navíc zablokovan mechanismus výdeje krátkodobých povolenek obyvatelům Západního Berlína pro vycestování do NDR. Vzhledem ke stavu ekonomiky a společnosti měli od počátku větší šanci na návštěvu druhé části města obyvatele Západního Berlína, legální krátkodobé cesty opačným směrem nebyly, snad vyjma kategorie důchodců, vůbec zvažovány. Brandt se snažil od počátku svého působení v čele západoběrlínské radnice dokázat účinnost své politiky tím, že se dohodne s vedením NDR na propustkách do východního Berlína. Propustky se v Berlíně poprvé objevily bezprostředně po stavbě zdi. Obyvatelé Západního Berlína je pro návštěvu východní části města potřebovali například ve dnech 13. až 23. srpna 1961, kdy jim byly vydávány přímo na sektorových hraničních přechodech do východního Berlína. Po neúspěšné snaze východoněmeckého režimu přesunout kanceláře vydávající propustky na území Západního Berlína se po celou dobu řešila jen otázka, kde a jakým způsobem je vydávat. Pro východoněmecký režim znamenal proud návštěvníků ze Západu ekonomicky vzato pouze zisky – ale soupeření se v této otázce odehrávalo především v symbolické rovině.

Politické snahy o alespoň částečné ulehčení života ve městě se tak již na podzim 1961 koncentrovaly na obnovení volného pohybu osob uvnitř města, respektive realisticky viděno alespoň ze západní části města do východní. Jednání a pokusy o kontakt probíhaly ve velice úzkém manévrovacím prostoru – na jedné straně se nacházela spolková vláda, která se stavěla proti kontaktům přes německo-německou hranici, protože existenci státu na území sovětské okupační zóny neuznávala a obávala se, že jakákoliv oficiální jednání či kontakty by ji mohly zahraničněpoliticky poškodit. Na opačném pólu se nacházely požadavky východoněmeckých orgánů na jednání se západoněmeckými a západoběrlínskými úřady odpovídající zvyklostem kontaktů mezi suverénními státy. Willy Brandt a západoběrlínská městská rada tak museli volit formu, která by odpovídala oficiální politice SRN, ale současně byla přijatelná pro NDR. To se zprvu dlouho nedařilo.

Městská rada nejprve usilovala o navázání dialogu s východoněmeckým režimem NDR skrze nestátní organizace. Prostředníkem se měl nejprve stát Mezinárodní červený kříž, který s tím 24. listopadu 1961

vysslovil souhlas. Veškeré návrhy a odpovědi si obě strany vyměňovaly přes policejní dálhopisnou linku, jediný oficiální komunikační kanál, který propojoval obě části města. 1. prosince 1961 odešla přes policejní dálhopisnou linku zpráva, ve které neadresně sděloval Německý červený kříž, že je západoběrlínská městská rada připravena jednat o zjednodušení pohybu osob ve městě.⁵⁹ O dva týdny později se dostalo západoběrlínské straně stejnou cestou od povědi, ve které východoněmecká vláda jakákoliv jednání odmítla, protože „[...] v žádném státě není běžné, že by se otázky cestování a dopravy řešily přes Červený kříž“. Přes další snahu o kontakt na konec veškeré akce vyzněly do ztracena a 24. prosince 1961 Willy Brandt oznámil nezdar rozhovorů o propustkách.⁶⁰

V roce 1962 se postupně rozjždělo kolo rozhovorů a snah o navázání kontaktu s úřady NDR. Willy Brandt v tomto smyslu v mnoha svých projevech – před západními spojenci či před Mezinárodním červeným křížem – zdůrazňoval nutnost ulehčit život obyvatelům Berlína, a pokud tedy není možné prosadit obnovení volného pohybu po městě, je třeba uvážovat alespoň o umožnění návštěv ve východní části města obyvatelům Západního Berlína.⁶¹

Druhé kolo snah o navázání kontaktů s NDR se neomezilo jen na nestátní sdružení a rozšířilo se také na obchodní organizace a církve. Kromě Německého červeného kříže se do jednání zapojily rovněž evangelická církev a Správa mezizonového obchodu („Treuhandstelle für Interzonenhandel“). V roce 1962 se městská rada pokusila různými cestami kontaktovat východoněmecké úřady a obdržela jen jednu odpověď. Úspěch přinesly až dopisy psané městským radním pro oblast hospodářství, Karlem Schillerem, údajně bez vědomí starosty Brandta. To ovšem netušili představitelé východoněmeckého režimu. Došli tak k přesvědčení, že vzhledem k tomu, že s nimi začínají komunikovat i oficiální představitelé západoběrlínské radnice, je městská rada již „zralá“ na zahájení vyjednávání o definitivním uznání NDR a jejích orgánů. Zcela samozřejmě používali východoněmečtí komunisté v této otázce propustky jako nátlakového prostředku.⁶² Ani snahy neformálních vyjednaváčů tedy nepřinesly úspěch, a tak museli obyvatele Berlína strávit také v pořadí již druhé Vánoce v řadě bez možnosti navštívit své příbuzné a blízké žijící na druhé straně zdi.⁶³

Významný zlom nastal počátkem roku 1963, kdy spolkový pověřenec pro Berlín státní sekretář Felix von Eckardt prohlásil, že by SRN mohla navýšit o 300 až 400 milionů DM limit na překlenovací bezúročenné úvěry, kterými se dorovnávala nerovnováha hospodářské výměny s NDR. Právě jejich navýšení, o které představitelé NDR velmi stáli, podmínil postupem v propustkové otázce v Západním Berlíně. Walter Ulbricht to zprvu na VI. sjezdu SED 15. ledna 1963 jednoznačně odmítl. V polovině roku však přišel obrat poté, co nastalo období malého tání mezi Sovětským svazem a Spojenými státy. Obě velmoci zahájily jednání o německé a berlínské otázce, Kennedy navíc navštívil v červnu 1963 Berlín, kde hovořil o „větru změny“.⁶⁴ V té době také došlo k definitivnímu zrodu zásad budoucí „Ostpolitik“. Brandtova a Bahrova řeč na Akademii v Tutzingu vyznačila budoucnost zahraničněpolitických postojů SPD – Německo by mělo opustit heslo „všechno nebo nic“ a začít s konstruktivní „politikou malých kroků“⁶⁵, „řízeného spožití“⁶⁶ a „úlevy (ulehčení) pro lidi“.⁶⁷ Tato část cílila především na Berlín a na snahu dosáhnout v něm malého, ale hmatatelného pokroku.

V dubnu 1963 vytvořila městská rada speciální oddělení, „pracovní skupinu B“ („Arbeitsgruppe B“), která se zabývala pouze berlínskou a německou politikou. Mezi její hlavní úkoly patřilo zavedení propustek pro obyvatele Západního Berlína. K všeobecnému uvolnění a změně poměrů podstatně napomohlo, že se do čela Spolkové republiky v roce 1963 postavil Ludwig Erhard. Nový německý kancléř o propustkových jednáních věděl a vyslovil s nimi opatrný souhlas. Celková atmosféra změny a uvolnění zavanula i do Německé demokratické republiky a vedla také představitel NDR k méně rigoróznímu přístupu.⁶⁸ Vyčerpávající snaha Dr. Schiebolda, obchodníka se zbožím mezi oběma německými státy, který v prosincových dnech roku 1963 absolvoval náročná kyvadlová vyjednávání mezi Západním a východním Berlínem, mohla slavit úspěch. Představitelé NDR povolili vydání krátkodobých propustek platných přes vánoční a novoroční svátky, ovšem jen pro ty obyvatele Západního Berlína, kteří mají ve východním Berlíně přímé příbuzné.⁶⁹ Rychlost jednání a jasný výsledek zaskočily rovněž samotného Erharda, který se mezitím rozhodl akci nepodpořit. Většina dohod však již byla vyjednána a jejich odmítnutí v danou chvíli už nebylo politicky průchodné.⁷⁰

Propustková akce znamenala pro všechny obyvatele Berlína obrovskou úlevu. Možnosti krátkodobě vycestovat do východního Berlína využilo v průběhu 18 dní celkem 1,3 milionu lidí. Obě strany pokládaly celou akci za svůj úspěch. Willy Brandt ve svých projevech poukazoval na jednotu národa a absurditu současného stavu:

Celoněmecká myšlenka obdržela významnou podporu. Jen vzácně, tak jako v průběhu těchto vánočních týdnů, bývalo dokumentováno, že jsme jeden lid a národ. Vedle obrazu zdi, vedle obrazu uprchlíka ležícího ve své krvi vystává obraz matky vedle své dcery, děda vedle svého vnuka. [...] Prostřednictvím tohoto „hlasování nohama a srdcem“ vyvstala před celým světem ještě výraznější absurdita zdi a rozdělení.⁷¹

Na druhé straně považovala vláda NDR uzavření propustkové dohody za své diplomatické vítězství a potvrzení teorie o třech státech na německém teritoriu (tím třetím mělo být právě svobodné město Západní Berlín),⁷² kterou prosazoval východní blok. V tomto smyslu byly informovány všechny příznivé socialistické země o „významném úspěchu“, kterého dosáhla v průběhu jednání o propustkách. Zdůraznila, že západoberlínská městská rada byla nucena vystupovat jako samostatný vyjednávací a smluvní partner a že Spolková republika není v protokolu ani zmíněna. Podobně by měly podle stanoviska NDR také všechny ostatní socialistické země jednat se Západním Berlínem jako se samostatným partnerem a přímé vztahy s městem by měly být „postupně pozvednuty na vyšší úroveň“, měly by se takto přiblížit podobě vztahů mezistátních.⁷³

Nehledě na východoněmecká politická prohlášení se jednalo o jednoznačný úspěch, především co se týče Brandtových snah dosáhnout ulehčení pro obyvatele Západního Berlína. Jeho snahy se setkávaly s nevolí hlavně v Bonnu, a tak Brandt musel razit přístup k Německé demokratické republice doslova proti proudu. Schéma propustkových dohod z roku 1963 se v průběhu Brandtova setrvání v křesle západoberlínského úřadujícího starosty podařilo ještě několikrát zopakovat, a jeho platnost byla dokonce rozšířena i na další církevní svátky. Jednoznačně to tak přineslo alespoň částečnou a pouze dočasnou úlevu pro obyvatele obou částí Berlína, kteří se mohli ve východním Berlíně, v ideálním případě několikrát za rok, setkat se svými příbuznými.⁷⁴

Po roce 1963 bylo ještě uzavřeno několik jednorázových dohod o propustkách pro obyvatele Západního Berlína a jejich návštěvě příbuzných ve východní části města. Pravidelně tomu tak bylo každý rok až do roku 1966. Poté museli obyvatele Berlína čekat na nové smluvní ošetření. Návštěvy byly umožněny pouze ve výjimečných případech. Pevný mechanismus přeshraničního styku v Berlíně byl zakotven až v tranzitní smlouvě přijaté v roce 1972. Od té doby mohli obyvatele Západního Berlína pravidelně překračovat hranici a návštěva východní části města nebyla omezena pouze na návštěvu příbuzných, ale nově i známých ve východním Berlíně a celé NDR.

3.3 ZÁPADOBERLÍNSKÉ HOSPODÁŘSTVÍ - KRIZÍ K ROZKVĚTU

Při celkovém pohledu na vývoj ve městě, které bylo zasaženo stavbou zdi, hraje klíčovou roli hospodářství. Stejně jako se rozdělání města promítlo do nejrůznějších rovin politiky, ovlivnilo také městskou ekonomiku. Bez fungujícího hospodářství není možné stabilizovat situaci, což by se následně promítalo do nálad a protestů obyvательства. Berlín představoval z ekonomického úhlu pohledu jednotku se specifickým režimem již od konce druhé světové války. Od té doby dopadlo na jeho ekonomiku mnoho ran, které byly následkem souperění Východu se Západem. To hospodářské situaci ve městě příliš neprosplávalo. I když si toho byla Spolková republika vědoma, nedařilo se jí situaci ve městě uspokojivě řešit. Pozitivní zlom nastal paradoxně až po 13. srpnu 1961, kdy se stal Západní Berlín a jeho (politické, ekonomické a společenské) přežití prioritou západního světa. Najednou se zvýšila ekonomická podpora všeho druhu a do města se dostal hospodářský růst. Úspěch přinesly především ekonomické pobídky pro firmy a zaměstnance. Následující podkapitola si klade za cíl ukázat, jakým způsobem se Západní Berlín ekonomicky vyrovnával se svojí pozicí na hranici Východu se Západem a jak jeho hospodářství ovlivnila stavba Berlínské zdi.

Před rokem 1945 patřil Berlín k nezpochybnitelným hospodářským centrům Německa. V Berlíně, tehdejším říšském hlavním městě, sídlila kromě státních úřadů celá řada celoněmeckých institucí, společností a bank. Za jeho výkonností stálo rovněž množství

průmyslových podniků a především rozsáhlý sektor služeb – berlínské podniky a firmy zaměstnávaly více lidí než například průmysl v celém Sasku.⁷⁵

Události druhé světové války, a především nepřiznivý poválečný vývoj, zcela změnil charakter berlínskému hospodářství. Společné bombardování způsobilo berlínskému průmyslu překvapivě malé škody. Větší poškození zaznamenal při dobývání města na přelomu dubna a května 1945⁷⁶ a ukončení bojů nepřineslo zlepšení situace. Od května do července 1945 spravovali celý Berlín Sověti, kteří začali s rozsáhlými demontažními akcemi. Zaměřovali se především na průmyslová zařízení z území budoucích západních okupačních sektorů Berlína. Došlo tak například k urychlené demontáži dosud funkčních strojů z obrovských berlínských Siemensových závodů („Siemens-Werke“). Zatímco po dobytí města zůstalo v továrně funkčních zhruba 25 tisíc strojů, v červenci 1945 jich Britové převzali pouhých 88.⁷⁷ V demontážích pak pokračovala ve zvýšené míře ve svém sektoru pouze Francie, která v několika případech demontovala podniky znovuobnovené po prvotní sovětské demontáži.⁷⁸ Definitivně západní spojenci ukončili demontáže až v roce 1949, ale jejich intenzita se výrazně snížila již před tímto datem.⁷⁹ Po válečných škodách a demontážích zbylo na území Berlína pouze 18 procent pracovišť míst ve srovnání s předválečným stavem.⁸⁰

Válečný a poválečný vývoj způsobil, že se Západní Berlín ve chvíli konstituování Spolkové republiky Německo v roce 1949 nacházel ve fázi naprosto hospodářského chaosu a rozvratu. Obnova městské infrastruktury, která byla za války zničena, a bytového fondu trvala výrazně déle než v ostatních částech západních okupačních zón. Složitou hospodářskou situaci ještě zhoršila sovětská blokáda přístupových cest do Západního Berlína v letech 1948 a 1949. Tehdy došlo k vyostření poměrů ve městě a následně k dalšímu hospodářskému útlumu. Důsledkem první berlínské krize byl naprostý ekonomický propad města provázený mohutnými protesty a stávkou železničářů (více viz následující kapitola).⁸¹

Přestože v Západním Berlíně proběhla měnová reforma prakticky ve stejném okamžiku jako ve Spolkové republice Německo a stejně tak se mu dostalo pomoci poskytnované v rámci Marshallova plánu,

Po roce 1963 bylo ještě uzavřeno několik jednorázových dohod o propustkách pro obyvatele Západního Berlína a jejich návštěvě přebuzných ve východní části města. Pravidelně tomu tak bylo každý rok až do roku 1966. Poté museli obyvatele Berlína čekat na nové smluvní ošetření. Návštěvy byly umožněny pouze ve výjimečných případech. Pevný mechanismus přeshraničního styku v Berlíně byl zakotven až v tranzitní smlouvě přijaté v roce 1972. Od té doby mohli obyvatele Západního Berlína pravidelně překračovat hranici a návštěva východní části města nebyla omezena pouze na návštěvu příbuzných, ale nové i známých ve východním Berlíně a celé NDR.

3.3 ZÁPADOBERLÍNSKÉ HOSPODÁŘSTVÍ - KRIZÍ K ROZKVĚTU

Při celkovém pohledu na vývoj ve městě, které bylo zasaženo stavbou zdi, hraje klíčovou roli hospodářství. Stejně jako se rozdělil města promítlo do nejrůznějších rovin politiky, ovlivnilo také městskou ekonomiku. Bez fungujícího hospodářství není možné stabilizovat situaci, což by se následně promítalo do nálad a protestů obyvatelstva. Berlín představoval z ekonomického úhlu pohledu jednotku se specifickým režimem již od konce druhé světové války. Od té doby dopadlo na jeho ekonomiku mnoho ran, které byly následkem soupeření Východu se Západem. To hospodářské situaci ve městě příliš neprospívalo. I když si toho byla Spolková republika vědoma, nedářilo se jí situaci ve městě uspokojivě řešit. Pozitivní zlom nastal paradoxně až po 13. srpnu 1961, kdy se stal Západní Berlín a jeho (politické, ekonomické a společenské) přežití prioritou západního světa. Najednou se zvýšila ekonomická podpora všeho druhu a do města se dostal hospodářský růst. Úspěch přinesly především ekonomické pobídky pro firmy a zaměstnance. Následující podkapitola si klade za cíl ukázat, jakým způsobem se Západní Berlín ekonomicky vyrovnával se svojí pozicí na hranici Východu se Západem a jak jeho hospodářství ovlivnila stavba Berlínské zdi.

Před rokem 1945 patřil Berlín k nezpochybnitelným hospodářským centrům Německa. V Berlíně, tehdejším říšském hlavním městě, sídlila kromě státních úřadů celá řada celoněmeckých institucí, společností a bank. Za jeho výkonností stálo rovněž množství

průmyslových podniků a především rozsáhlý sektor služeb – berlínské podniky a firmy zaměstnávaly více lidí než například průmysly v celém Sasku.⁷⁵

Události druhé světové války, a především nepřiznivý poválečný vývoj, zcela změnil charakter berlínského hospodářství. Společné bombardování způsobilo berlínskému průmyslu překvapivě malé škody. Větší poškození zaznamenal při dobývání města na přelomu dubna a května 1945⁷⁶ a ukončení bojů nepřineslo zlepšení situace. Od května do července 1945 spravovali celý Berlín Sověti, kteří začali s rozsáhlými demontážními akcemi. Zaměřovali se především na průmyslová zařízení z území budoucích západních okupačních sektorů Berlína. Došlo tak například k urychlené demontáži dosud funkčních strojů z obrovských berlínských Siemensových závodů („Siemens-Werke“). Zatímco po dobytí města zůstalo v továrně funkčních zhruba 25 tisíc strojů, v červenci 1945 jich Britové převzali pouhých 88.⁷⁷ V demontážích pak pokračovala ve zvýšené míře ve svém sektoru pouze Francie, která v několika případech demontovala podniky znovuobnovené po prvotní sovětské demontáži.⁷⁸ Definitivně západní spojenci ukončili demontáže až v roce 1949, ale jejich intenzita se výrazně snížila již před tímto datem.⁷⁹ Po válečných škodách a demontážích zbylo na území Berlína pouze 18 procent pracovišť ve srovnání s předválečným stavem.⁸⁰

Válečný a poválečný vývoj způsobil, že se Západní Berlín ve chvíli konstituování Spolkové republiky Německo v roce 1949 nacházel ve fázi naprostého hospodářského chaosu a rozvratu. Obnova městské infrastruktury, která byla za války zničena, a bytového fondu trvala výrazně déle než v ostatních částech západních okupačních zón. Složitou hospodářskou situaci ještě zhoršila sovětská blokáda přístupových cest do Západního Berlína v letech 1948 a 1949. Tehdy došlo k vyostření poměrů ve městě a následně k dalšímu hospodářskému útlumu. Důsledkem první berlínské krize byl naprostý ekonomický propad města provázený mohutnými protesty a stávkou železničářů (více viz následující kapitola).⁸¹

Přestože v Západním Berlíně proběhla měnová reforma prakticky ve stejném okamžiku jako ve Spolkové republice Německo a stejně tak se mu dostalo pomoci poskytované v rámci Marshallova plánu,

zcela se mu vyhnul hospodářský záraz, jaký zažila SRN. Západní Berlín naopak sužovala ještě dlouho masová nezaměstnanost, přičemž nedokázal navázat na svoji předválečnou tradici a výkonnost.⁸² V tu chvíli se jasně ukázalo, že garance za finanční a hospodářskou stabilitu Západního Berlína bude muset převzít sama Spolková republika Německo.⁸³ Až do počátku 50. let stál Západní Berlín teoreticky mimo hospodářský systém Spolkové republiky a hospodářskou politiku spolkové vlády. Tvořil v tomto smyslu samostatnou jednotku. Patřil však do jejího celního systému. Na jeho území se platilo západoněmeckou markou, bankovky obíhající v Západním Berlíně však byly označeny (okolkovány) symbolem „B“. Toto v praxi téměř neznatelné oddělení západoberlínské marky od západoněmecké bylo odstraněno zhruba na přelomu 40. a 50. let, kdy došlo k posílení hospodářského pouta Západního Berlína se SRN.⁸⁴

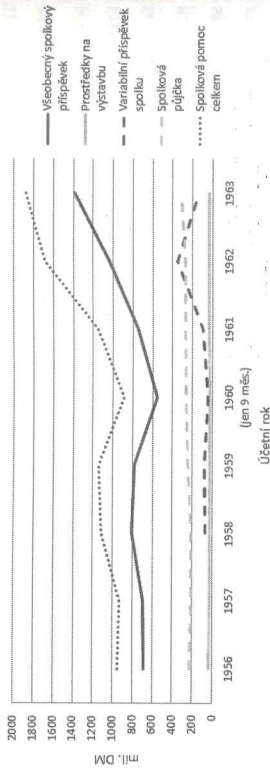
Hospodářská situace Západního Berlína znepokojovala od počátku existence Spolkové republiky její čelné představitele. Jeho průmyslová výkonnost se v roce 1949 pohybovala na 19 procentech úrovně roku 1936. V roce 1950 stále neměla třetina obyvatel Západního Berlína zaměstnání a v roce 1953 dosahovala nezaměstnanost závratných 19 procent. Průměr nezaměstnanosti ve Spolkové republice se v té době pohyboval lehce nad sedmi procenty. Prvním výrazným opatřením zaměřeným na hospodářskou pomoc Západnímu Berlínu bylo jeho začlenění do finančního systému Spolkové republiky Německo v roce 1952. Spolek se tehdy postavil za myšlenku podpořit západoberlínské hospodářství a rozpočet města. Firmy se sídlem v Západním Berlíně nemusely od roku 1952 platit daň z přidávané hodnoty a daň z příjmu jim byla snížena pod 20 procent. To přineslo západoberlínským podnikům a společnostem úlevu, ale ekonomika Západního Berlína stále ještě nedokázala držet krok se západoněmeckým hospodářským růstem. Reálný rozdíl se neustále zvětšoval. Stejně tak zaostával i v dalších oblastech – například mzdy zaměstnanců se pohybovaly hluboko pod úrovní běžnou ve Spolkové republice.⁸⁵

Za této situace je jasné, že západoberlínská radnice nedokázala zajistit finanční stabilitu města. Komunální rozpočet se potýkal s výsokými schodky a byl navíc zatížen výdaji, které v ostatních spolkových zemích již dříve převzala spolková vláda. Od roku 1952 proto převzal

spolkový rozpočet výplatu veškerých sociálních a dlouhodobých nemocenských dávek pro válečné invalidy v Západním Berlíně a hradil ztráty zdravotních pojišťoven plynoucí z věkové skladby jeho obyvatel. Ta byla negativně ovlivněna válečnými ztrátami, poválečnou situací, mobilitou obyvatel města sníženou politickými okolnostmi a tím, že město s nevyřešeným statutem a nevykonným hospodářstvím nebylo dostatečně přitažlivé pro nové příchozí. Město se tak stalo již počátkem 50. let prakticky zcela odkázáno na finanční pomoc z rozpočtu SRN.⁸⁶ Od roku 1956 dostával Západní Berlín finanční pomoc rozdělenou do následujících položek: „příspěvek na krytí jiným způsobem nevyrovnatelných rozpočtových potřeb“ („Bundeszuschuß zur Deckung des ordentlichen Haushaltplans“), tedy prostředky, jimiž byl vyrovnáván schodek městského rozpočtu, „příspěvek na financování konkrétních stavebních opatření a spolkovou půjčku na krytí mimořádných potřeb při obnově Berlína“ („Bundeszuschuß zur Finanzierung bestimmter Aufbaumaßnahmen und ein Bundesdarlehen zur Deckung des außerordentlichen Bedarfs für den Wiederaufbau Berlins“). Od roku 1958 k tomu přibýlo krytí potřeb všeobecné zdravotní pojišťovny v Berlíně („Bundeszuschuß zur Deckung des Zuschußbedarfs der Allgemeinen Ortskrankenkasse Berlin“). Graf 2 zobrazující vývoj spolkové pomoci západoberlínskému rozpočtu v letech před stavbou zdi i po stavbě zdi jasně ukazuje významné navýšení prostředků, jež plynuly ze Spolkové republiky do Západního Berlína. Do roku 1961 kryl spolek zhruba 30 procent západoberlínského rozpočtu, poté stoupl jeho podíl o dalších 10 procentních bodů. Šlo především o prostředky alokované na politicky iniciované projekty, které měly zabránit dalšímu úpadku Západního Berlína.⁸⁷

Nezlepšující se hospodářská situace Západního Berlína v 50. letech dopadala na jeho obyvatelstvo a to pak v průzkumech veřejného mínění vyjadřovalo, že je připraveno k odchodu do Spolkové republiky. Odchod z města zvažovalo koncem 50. let až 50 procent západoberlínského obyvatelstva.⁸⁸ Ve stejném období se pro Západní Berlín vžil ve Spolkové republice stereotyp hospodářsky neúspěšného města s obecně nižším životním standardem, nižšími mzdami, nedostatkem bytů a vysokou nezaměstnaností.⁸⁹

Graf 2 Vývoj spolkové pomoci západoberlínského rozpočtu v letech 1956–1963 (v mil. DM).

Poznámka: Snížení objemu podpory spolkového rozpočtu SRN Západnímu Berlínu, který je znázorněn v grafu, je zaviněno obyčejnými daty. Pro rok 1960 se podařilo dohledat statistická data jen pro 9 měsíců fiskálního roku.

Zdroj: Haushaltsplan von Berlin für das Rechnungsjahr 1963, s. 24, in: LAB, B Rep. 002, Nr. 3000.

Paradoxně pozitivní zlom v dlouhodobé perspektivě hospodářského vývoje Západního Berlína přinesla, i přes okamžitě a krátkodobé komplikace, až stavba Berlínské zdi. Událost, která objektivně přivodila další komplikace nejen obyvatelstvu, ale i průmyslu a podnikání ve městě, se zapsala ve zpětném pohledu do hospodářských dějů města jako spouštěcí mezník, po kterém nastal dlouho očekávaný pozitivní zlom ve vývoji. Západní Berlín se díky vnějším zásahům, především zásluhu mimořádně štědré spolkové podpory, konečně dokázal hospodářsky odrazit ode dna. K bezprostředním komplikacím způsobeným stavbou zdi patřila hlavně ztráta pracovních sil z východního Berlína, snížení poptávky po zboží a došlo též k úbytku tržeb u služeb, které se zaměřovaly na východoberlínské obyvatelstvo. V prvních dnech také nebyla jistá budoucnost přepravy zboží tranzitujícího přes území NDR. Pracovníci, kteří denně dojížděli do Západního Berlína z Východu, tvořili celkem 6 procent všech výdělečně činných osob v Západním Berlíně. Největší část jich byla zaměstnána v ocelářském (12,5 procenta z celkového počtu zaměstnanců) a v oděvním průmyslu (18 procent z celkového počtu zaměstnanců).⁹⁰ Výpadek těchto pracovníků, kteří byli klíčoví pro některá oddělení, se po 13. srpnu 1961 podařilo překonat především díky vysoké nezaměstnanosti dosud působící v Západním Berlíně. Obyvatelé Západního Berlína tak obsadili i ty sektory, kde původně pracovali převážně pendlerři především díky tomu, že byli ochotni akceptovat nižší mzdy.

Nepríznivý vývoj ekonomiky z prvního období se podařilo postupně zvrátit obzvlášť díky pomoci spolkové vlády. Ta na podzim 1961 odsouhlasila Západnímu Berlínu roční pomoc ve výši 475 milionů DM. Tato suma mířila ve formě investic do průmyslu a do rozvoje dopravní infrastruktury, zde především do výstavby nových linek metra. Na jaře 1962 došlo mezi západoberlínskou radnicí a spolkovou vládou k další dohodě o pomoci Berlínu: byly dorovnány středně vysoké a nízké mzdy; soukromý kapitál dostal podporu pro investice do rozvoje podnikání a výstavby bytů; zlepšily se možnosti daňových odpisů pro firmy; došlo k dodatečnému daňovému zvýhodnění podnikatelů; byl zvýšen daňově odečitatelný paušál pro živnostníky; byla rozšířena výjimka osvobozující od daně z příjmu také filmový průmysl.⁹¹

Makroekonomické statistiky západoberlínské ekonomiky ukazují, že se již v průběhu roku 1962 začaly objevovat pozitivní trendy. Díky úlevám a pobídkám se podařilo do Západního Berlína nalákat během krátké doby celou řadu firem ze spotřebního průmyslu a výrazně zvýhodnit rovněž zaměstnance. Vzhledem k náhlému úbytku pracovních sil z Východu po stavbě zdi se vývoj na trhu práce rychle otočil. Relativně rychlý příchod podniků lehkého průmyslu, které do města lákaly výhodné pobídky, umožnil v Západním Berlíně brzké dosažení téměř plné zaměstnanosti.⁹² Do Západního Berlína následně našli cestu noví pracovníci, pro něž se stalo zaměstnání také díky podpoře ze spolkového rozpočtu finančně výhodné.⁹³ Spolu s mnoha pracovníky ze Spolkové republiky přišlo do Západního Berlína velké množství zahraničních pracovníků (takzvaných gastarbeiterů), pro které tam platily stejné podmínky jako na území Spolkové republiky.⁹⁴ Mezi těmito zahraničními pracovníky přicházeli do Spolkové republiky, a tedy i Západního Berlína, nejčastěji občané jihoevropských zemí, například Řecka či Jugoslávie a Turecka. Dopad tohoto období intenzivního proudu zahraničních přistěhovalců do města je dodnes znát na složení berlínského obyvatelstva.

Všichni obyvatelé Západního Berlína dostávali několik finančních příspěvků, které jim měly kompenzovat nevýhody plynoucí z místa jejich bydliště. Mezi ně patřily například příspěvky na dovolenou pokrývající část nákladů⁹⁵ na cestu ze Západního Berlína do Spolkové republiky,⁹⁶ nově uzavřená manželství získávala nevratnou novomanželskou

půjčku,⁹⁷ nové příchozí lidé, kteří se hlásili k trvalému pobytu v Západním Berlíně, inkasovali peníze na uvítanou („Begrüßungsgeld“), dále byla ze spolkového rozpočtu dotovaná osobní (především letecká), ale také nákladní doprava mezi Západním Berlínem a Spolkovou republikou.

Po přelomovém roce 1961 tak západoberlínská ekonomika velice rychle dohnala svým výkonem západoněmeckou ekonomiku především díky daňové, finanční a investiční preferenci, kterou mu umožnila a financovala západoněmecká vláda. Finanční podpora Bonnu, daňové zvýhodnění firem i zaměstnanců a zavedení podpory pro mladé rodiny učinily rychle ze Západního Berlína ekonomicky úspěšné a lákavé místo – již přestalo platit dřívější tvrzení, že je Západní Berlín stížen nezaměstnaností a nedostatkem bytů.⁹⁸ Nezaměstnanost se v roce 1962 v Západním Berlíně skokově snížila a v roce 1964 dosáhla historicky nejnižší úrovně, počet nabízených volných pracovních míst naopak neustále stoupal.⁹⁹ Hrubý domácí produkt Západního Berlína v přepočtu na hlavu téměř dohnal v roce 1964 průměr Spolkové republiky Německo.¹⁰⁰ Od té chvíle představoval Západní Berlín skutečný „ostrůvek blahobyti“ či „výkladní skříň kapitalismu“ uprostřed východního bloku.

Velmi přehledně (a samozřejmě pozitivně) líčí stav hospodářství Západního Berlína oficiální publikace z pera Willyho Brandta *Die deutsche Hauptstadt*.¹⁰¹ Kniha obsáhle popisuje hospodářské úspěchy města dosažené v polovině 60. let a měla sloužit mimo jiné k propagaci turistických cest obyvatel Spolkové republiky Německo do Západního Berlína. Berlín je tu líčen jako pulzující a moderní velkoměsto, největší průmyslové centrum mezi Londýnem a Moskvou, ve kterém bylo od roku 1950 postaveno 230 tisíc nových bytů a kde pracuje přes milion výdělečně činných osob. Západní Berlín se podle Brandtovy knihy stal nejvýznamnějším centrem především lehkého a zpracovatelského průmyslu západního Německa. Západoberlínské elektropřemyslové podniky produkovaly například více zboží než elektropřemysl Rakouska a Švýcarska dohromady a celkovým exportem ve výši 1,4 miliardy DM tak Západní Berlín převyšoval například Irsko. Výčet úspěchů nezapomíná připomenout, že každá druhá žárovka, každá třetí klimatizace, každý třetí film a třetí šaty v západním Německu pocházely ze Západního Berlína.¹⁰² I s časovým odstupem od pozitivně vyznívajícího propagačního materiálu je nutné poznamenat, že jeho

tvzení potvrzují i statistická data. Západní Berlín se opravdu neuvěřitelně úspěšně vyrovnal s rolí izolovaného ostrova Západu uprostřed socialistického moře – ovšem za masivní finanční pomoci Bonnu.

3.4 ŽELEZNIČNÍ DOPRAVA V BERLÍNĚ

Po celou dobu studené války existovala v Berlíně jedna oblast, kterou rozdělily režimy ve městě ani existence zdi nikdy nedokázaly rozdělit. Byla jí železnice s celým svým personálním, technickým a sociálním komplexem. Provoz železnice a S-Bahnu v celém městě totiž vzhledem ke spojeneckým ujednáním zajišťovaly východoněmecké Říšské dráhy („Deutsche Reichsbahn“ – DR). Provozně tak musely být obě části spojené a zároveň docházelo i v době nejužších pohraničních restrikcí k pohybu železničního personálu mezi Východem a Západem, který byl nutný a podmíněn provozními důvody. Zaměstnanci železnic tak představovali specifickou a i v době existence Berlínské zdi mobilní skupinu.

Otázka zajišťování železničního provozu v Západním Berlíně se zdála být až do vypuknutí první berlínské krize nekonfliktní. Zajišťovaly ji Říšské dráhy – tedy společnost provozující železniční dopravu v sovětské okupační zóně a později v Německé demokratické republice. 1. září 1945 předala Sověti železniční dopravu v Sovětské okupační zóně včetně Berlína do „německých rukou“ osmi železničním ředitelstvím („Reichsbahndirektion“) obnovených Říšských drah – jedno z nich mělo působnost na území celého Berlína. První berlínská krize odhalila naplno nevýhody stávající úpravy organizace a správy železniční dopravy na území Berlína. Dopravu na území západních sektorů spravovaly východoněmecké Říšské dráhy, na druhou stranu vzhledem k nutnosti rozlišit (i platově) místo vykonávané práce vznikalo velké napětí také mezi samotnými zaměstnanci DR. Část z nich totiž bydlela na Západě a pracovala na Východě a naopak. Požadavky na mzdy vyplácené v západní měně pak vedly k několika masivním stávkám železničních zaměstnanců v Západním Berlíně.¹⁰³

Nejvýznamnější z nich vedla k naprostému zhroucení západoberlínské ekonomiky bezprostředně po skončení sovětské blokády města na jaře 1949. Propuknutí stávky představovalo hlavní důvod, proč spojenci

se zrušením leteckého mostu otáleli ještě několik týdnů po skončení sovětské blokády přístupových cest do Západního Berlína. Stávku vyvolal Nezávislý odborový svaz („Unabhängige Gewerkschaftsorganisation“ – UGO) sdružující 15 tisíc železničních zaměstnanců, kteří bydleli v Západním Berlíně. Celý spor vypukl kvůli měně, ve které jim měla být po měnové reformě v NDR z března 1949 vyplácena mzda. Protože je *de facto* zaměstnával východoněmecký státní podnik, měli být nově vypláceni ve východoněmecké měně. UGO však požadoval a prosazoval výplatu mezd pro své členy v západoněmeckých markách. Spor se nadále vyhrocoval a 21. května 1949 propukla v Západním Berlíně naplně železniční stávka. Trvala pět týdnů plných střetů demonstrantů se západoberlínskou policií a východoněmeckou dopravní policií v železničních stanicích v Západním Berlíně. Například západoberlínskou stanicí Wannsee, která je významným železničním uzlem, dokonce se souhlasem západních spojenců obsadili sovětsí vojáci. Závažnost situace dokazuje i fakt, že nakrátko došlo k reaktivaci berlínské komandatury, kterou sovětský zástupce původně opustil již v červnu 1948, a všechny okupační mocnosti pak řešily nastalou situaci společně.

Železniční odbory byly vystaveny obrovskému tlaku nejen německých, ale i všech spojeneckých politiků. Jejich kapitulace přišla až koncem května 1949. Odborová organizace UGO nebyla schopna dohody a odmítala slevit ze svých požadavků. Stávka pro nereálnost požadavků a pro neschopnost obou stran přistoupit na kompromis skončila fiaskem. Koncem června 1949, kdy již začínala městským komandantům docházet trpělivost, musel i Reuter, který se v zájmu Západního Berlína ve sporu angažoval jako mediátor od samého počátku, souhlasit s tvrdším postupem proti demonstrantům. V platnost vešlo nařízení, že každý, kdo bude pokračovat ve stávce, pozbuje nároku na podporu v nezaměstnanosti. Magistrát zároveň příslibil, že bude následující tři měsíce vyplácet všem železničářům jejich mzdu v západoněmeckých markách a poté bude vše znovu revidováno. Nakonec DR přistoupily k vyplácení pouze části mzdy v západoněmeckých markách.¹⁰⁴

Důsledkem bezmála dvouměsíční stávky železničních zaměstnanců byly obrovské demonstrace nespokojených obyvatel Západního Berlína, na jejichž život a zásobování měla železniční stávka samozřejmě obrovský dopad. Západní Berlín doslova vřel, a proto se se souhlasem

západních spojenců i představitelů Západního Berlína na udržení pořádku podílely také jednotky východoberlínské policie, mezi něž se východoněmeckým orgánům podařilo „propašovat“ ozbrojené stranické jednotky SED a Svobodné německé mládeže („Freie Deutsche Jugend“ – FDE). Události vrazily na krátkou dobu klín mezi západní spojence a obyvatele Západního Berlína, kteří se nemohli ztotožnit s tím, jaká řešení spojenci v západní části města povolili a jakým způsobem se Sověty krátce po blokadě Berlína opět spolupracovali. Trvalo několik měsíců, než vyprchala pachuč železniční stávky ze vzájemných vztahů mezi spojenci a obyvatelem Západního Berlína.¹⁰⁵

Západní spojenci se pokusili po vzestupu napětí mezi Východem a Západem koncem 40. let v oblasti dopravy zatahnout za pomyslnou záchrannou brzdu a činnost DR v Západním Berlíně omezit – v průběhu první berlínské krize došlo k rozdělení železničního majetku na nemovitosti a majetek nutný pro provoz. Nemovitosti byly roku 1953 definitivně předány pod správu Německých spolkových drah („Deutsche Bundesbahn“ – DB), zbylá část majetku setrvala pod správou DR. Provoz všech vlaků v Západním Berlíně – osobních, nákladních i vojenských – však i nadále zajišťovaly svými náležitostmi DR. Stejně tak i spoje S-Bahnu jezdily plně v režii DR, které nadále v Západním Berlíně spravovaly 1 038 ha ploch, 145 km tratí městských linek S-Bahnu, 78 nádraží (včetně stanic S-Bahnu) a 1 000 km ostatních tratí, respektive kolejí.¹⁰⁶

V 50. letech zůstala železnice jedním z posledních prvků, jež navozovaly zdánlivou jednotu města rozkládajícího se ve dvou mocensko-politických zónách. Železnice nerespektovala sektorové hranice a fungovala v obou částech města jednotně a s jediným provozovatelem. Soupravy S-Bahnu přejížděly hranice ve svých tradičních trasách a v obou částech města bez rozdílu fungovala zařízení pro železničáře, jako například polikliniky, kulturní centra a sportoviště. Jediný rozdíl činila DR od dob velké stávky v roce 1949 u zaměstnanců bydlících v Západním Berlíně, kterým vyplácela část mzdy v západoněmeckých markách.¹⁰⁷

Hermetické rozdělení Berlína po 13. srpnu 1961 se zásadním způsobem odrazilo v proměnách veřejné dopravy (nejen) uvnitř západní části města. Stavba zdi v ní vyvolala ve srovnání se všemi ostatními

sledovanými oblastmi zřejmě nejviditelnější změny. Po roce 1951, kdy došlo k rozdělení systému autobusových a tramvajových linek směřujících přes hranici, zůstal zachován systém metra („U-Bahn“) a rychlé městské železnice („S-Bahn“) ve většině přeshraničních tras pouze s minimálními změnami. V neděli 13. srpna 1961 došlo k přerušení a hermetickému oddělení dopravy v Západním a východním Berlíně, včetně vlaků S- a U-Bahnu. Všechny linky směřující ze Západního Berlína na území Braniborska, tedy na území Německé demokratické republiky, byly přerušeny. Na linkách ve středu města vedených ze severu na jih a tranzitujících mezi dvěma částmi Západního Berlína přes území východního Berlína byly stanice na území východního Berlína uzavřeny.¹⁰⁸ S jedinou výjimkou stanice Friedrichstraße, která až se nacházela na území východního Berlína, sloužila pouze pro přestup mezi severojižní osou a tzv. Stadtbahn (východozápadní osou) ve směru stanice Zoologischer Garten. Linky na severu i jihu v oblasti tzv. Ringu, tedy železničního okruhu kolem centra města, byly bez náhrady přerušeny.¹⁰⁹

Omezení dopravy zaviněná stavbou Berlínské zdi nepatřila mezi nejvýznamnější determinanty proměny v městské hromadné dopravě v roce 1961. Paralelním impulzem pro změnu se stal projev Willyho Brandta 16. srpna 1961, který vyzýval západoberlínské obyvatelstvo k protestu proti výstavbě zdi formou bojkotu linek S-Bahnu na území města. Fakticky tím došlo k vyřazení S-Bahnu ze systému městské hromadné dopravy v Západním Berlíně, které je zde patrné dodnes. Důvodem pro bojkot linek S-Bahnu se stal především fakt, že byla tato síť provozována východoněmeckými drahami. Obyvatelé Západního Berlína bojkotem pod všeobecně známým heslem „už žádnou marku na Ulbrichtův ostnatý drát“ („Keine Mark für Ulbrichts Stacheldraht“) odmítali přispívat na chod východoněmeckého režimu prostřednictvím výnosů z prodeje jízdenek, které byly v Západním Berlíně samozřejmě hrazeny v západoněmeckých markách.¹¹⁰ Pro obyvatele Západního Berlína bylo toto symbolické vyjádření nesouhlasu s politikou NDR tím, že nepoužívali nejrychlejšího dopravního prostředku, velice významné. Psychologicky byl důležitý také pocit osobní oběti pro vyjádření nesouhlasného stanoviska. Často to znamenalo, že lidé jezdili do práce delší dobu, a museli tak zcela

jinak naplánovat svůj den. Postupem doby si obyvatelé Západního Berlína zvyk ignorovat S-Bahn automaticky osvojili a přišel jim zcela samozřejmý. Vývoj městského dopravního systému tento trend pouze potvrdil.¹¹¹ Paradoxně se ho nepodařilo zvrátit ani dlouho poté, co v 80. letech začala provozovat S-Bahn (Západo)berlínská dopravní společnost („Berliner Verkehrsgesellschaft“ – BVG).¹¹²

Vedení města na změněnou situaci v dopravní poptávce zareagovalo s pochopením a velice rychle. Okamžitě začaly být posilovány a zřizovány autobusové linky kopírující tratě S-Bahnu.¹¹³ Počet denně přepravených osob v prostředcích BVG rychle narostl o 300 tisíc. Německé říšské dráhy se pokoušely ještě několikrát zvrátit stav, který v Západním Berlíně nastal po vyhlášení bojkotu S-Bahnu. Situace se v Západním Berlíně významně zhoršila a způsobovala DR zvýšené náklady. Kromě bojkotu se množily i sabotážní útoky, kolejevání souprav a poškozování drážního majetku včetně vozů a infrastruktury. Umožnila to mimo jiné absence železniční policie („Transportpolizei“ – Trapo) na území Západního Berlína, protože služba tam se stala pro její příslušníky po 13. srpnu 1961 doslova životu nebezpečnou. Tato ozbrojená složka podléhala Ministerstvu dopravy NDR. Její příslušníci, kteří mnohdy bydleli v Západním Berlíně, byli při střelení drážního majetku napadáni. Služba drážní policie v Západním Berlíně tak byla na několik let zcela přerušena a ani západoberlínská policie na rozsáhlých drážních pozemcích systematicky nehlídávala.¹¹⁴

Přes všechny obtíže pojímaly DR svůj úkol v Západním Berlíně politicky a chápaly samy sebe již od konce 50. let jako „výkladní skříň“ socialismu. Například bezprostředně po stavbě zdi DR posilovaly dopravu a zkracovaly intervaly – jejich vlaky jezdily přesto téměř prázdné. To samozřejmě vedlo k postupnému finančnímu vyčerpání DR. Do budoucna se tak vždy jednalo již jen o nejrůznější okrašlovací a modernizační akce nevelkého rozsahu a především nízké finanční náročnosti kvůli kritickému nedostatku západoněmeckých marek.¹¹⁵

Nový režim na sektorových hranicích dopadl samozřejmě také na dálkovou železniční dopravu, která doznala od 13. srpna 1961 několikaletých omezení. Zprvu neměla opatření, kromě přísnějších hraničních kontrol, přílišný dopad na pravidelnost dopravy a takzvané

meziónové vlaky („Interzonenzug“), což bylo oficiální pojmenování pro rychlíky jedoucí mezi Západním Berlínem a územím SRN bez zastávky pro cestující na území NDR. Zlom nastal ve chvíli, kdy došlo k násilnému projetí jednoho vlaku přes hranici do Západního Berlína – strojvedoucí se rozhodl emigrovat se svou rodinou a na poslední stanici před hranicí do Západního Berlína svůj vlak místo zastavení rozjel na nejvyšší možnou rychlost a hraniční bariéry, tedy vrata, prorazil. Událost se odehrála 5. prosince 1961 na hlavní trati z Oranienburgu. Dodatečně byla tato událost pojmenovaná jako cesta „vlaku svobody“.¹¹⁶

Následně došlo k výraznému omezení provozu vlaků mezi územím Západního Berlína a územím SRN. Bylo totiž vytvořeno jen několik železničních „koridorů“, které pokračovaly sektorovou hranicí ze Západního Berlína, a ostatní železniční tratě byly poblíž hranic fyzicky přerušeny. Přeshraniční „koridory“ byly osazeny speciálními výkolejkami, které ovládaly přímo pohraniční jednotky. Na několika místech bylo navíc znemožněno přejíždění sektorové hranice z přímého směru na podobné bázi, jako tomu bylo například na ašském nádraží po přejetí československého „vlaku svobody“ 11. září 1951 do západního Německa. Dopadem na cestující tak bylo významné prodloužení jízdních dob, například z Berlína do Hamburku téměř až o dvě hodiny.¹¹⁷

Provozování železnice v Západním Berlíně v celém jejím rozsahu, tedy včetně S-Bahnu, se v nově nastolených podmínkách ukázalo pro NDR jako vysoce ztrátové. Tato ztráta ještě zvyšovala nedostatek devizových prostředků NDR i DR. Sítil proto tlak na snížení počtu „devizově drahých“ západoberlinských zaměstnanců. Jejich plné nahrazení kolegy bydlicími ve východním Berlíně nebylo z politických důvodů možné. Přistupovalo se proto k drastické „racionalizaci“ provozu, ovšem neprovázené nasazováním modernějších technologií.¹¹⁸

Koncem 60. let tak vykazovala železnice v Západním Berlíně významnou podfinancovanost – ze zhruba tisíce kilometrů tratových kolejí jich bylo cca 15 procent uzavřeno, 7 procent projížděno nepravidelně anebo byly ve stavu těsně před uzavřením. 22 procent výhybek bylo uzavřeno a 10 procent před uzavřením, 17 procent pozemních staveb neobyvatelných a 1,26 km mostů a mostních staveb

uzavřených nebo těsně před uzavřením. DR vzhledem k nedostatku prostředků často uzavíraly rozsáhlé vlečky, čímž odřízly mnoho podniků a továren od železniční sítě a způsobily si tak další ztráty plynoucí ze snížené nakládky. Paralelně s těmito snahami šetřit sa-
mozejmně sílil tlak na zvýšení poplatků za nápravový tunokilometr u meziónových osobních, nákladních a vojenských vlaků. Z politických důvodů však nemohla DR přiznat pravé důvody technické zanedbanosti své infrastruktury a některých provozních rozhodnutí – ve hře byla prestiž NDR!

Z právního hlediska nebyl v letech 1961 až 1971 provoz Německých říšských drah na území Západního Berlína smluvně zajištěn a při pohledu do minulosti je až s podivem, že nedošlo k významnějším komplikacím či konfrontacím. Právně nejasný stav ukončila až v roce 1971 tranzitní smlouva mezi oběma německými státy. Stavba Berlínské zdi dopadla na železnici v Berlíně velmi citelně. Z rozsahu a síly tohoto zásahu se po roce 1990 vzpomínávala za vynaložení obrovských nákladů jen pomalu a velmi těžce.

3.5 BERLÍNSKÁ ZEĎ V MEDIÁLNÍ KOMUNIKACI STAROSTY WILLYHO BRANDTA

Události vrcholící druhé berlínské krize vyžadovaly od představitelů západoberlínské radnice jasné kroky a jednání. Kromě politických kontaktů a rozhodnutí hrála v době po stavbě Berlínské zdi více než kdy jindy roli mediální komunikace, která byla vedena především prostřednictvím rozhlasu a televize. Díky ní mohli být představitelé radnice neustále „v kontaktu“ s obyvateli svého města a reagovat na aktuální vývoj situace ve městě. Jelikož v době stavby Berlínské zdi stál v čele radnice Willy Brandt, byl to právě on, kdo se stal hlavní mediální tváří izolovaného města a kdo také dokázal využít jako jeden z prvních politiků vůbec výhod elektronických médií. Willy Brandt se médiím nevyhýbal a aktivně s nimi spolupracoval. Díky své novinářské minulosti věděl, jak má k novinářům přistupovat. Sám v době své politické činnosti hojně publikoval, zároveň cíleně prostřednictvím médií komunikoval s obyvateli Západního Berlína. Díky sledování nálad a pohnutek ve společnosti

meziónové vlaky („Interzonenzug“), což bylo oficiální pojmenování pro rychlíky jedoucí mezi Západním Berlínem a územím SRN bez zastávky pro cestující na území NDR. Zlom nastal ve chvíli, kdy došlo k násilnému projetí jednoho vlaku přes hranici do Západního Berlína – strojvedoucí se rozhodl emigrovat se svou rodinou a na poslední stanici před hranicí do Západního Berlína svůj vlak místo zastavení rozjel na nejvyšší možnou rychlost a hraniční bariéry, tedy vrata, prorazil. Událost se odehrála 5. prosince 1961 na hlavní trati z Oranienburgu. Dodatečně byla tato událost pojmenovaná jako cesta „vlaku svobody“.¹¹⁶

Následně došlo k výraznému omezení provozu vlaků mezi územím Západního Berlína a územím SRN. Bylo totiž vytvořeno jen několik železničních „koridorů“, které překračovaly sektorovou hranici ze Západního Berlína, a ostatní železniční tratě byly poblíž hranic fyzicky přerušeny. Přehraniční „koridory“ byly osazeny speciálními výkolejkami, které ovládaly přímo pohraniční jednotky. Na několika místech bylo navíc znemožněno přejíždění sektorové hranice z přímého směru na podobné bázi, jako tomu bylo například na ašském nádraží po přejetí československého „vlaku svobody“ 11. září 1951 do západního Německa. Dopadem na cestující tak bylo významné prodloužení jízdních dob, například z Berlína do Hamburku téměř až o dvě hodiny.¹¹⁷

Provozování železnice v Západním Berlíně v celém jejím rozsahu, tedy včetně S-Bahnu, se v nově nastolených podmínkách ukázalo pro NDR jako vysoce ztrátové. Tato ztráta ještě zvyšovala nedostatek devizových prostředků NDR i DR. Sítil proto tlak na snížení počtu „devizově drahých“ západoberlínských zaměstnanců. Jejich plné nahrzení kolegy bydlícími ve východním Berlíně nebylo z politických důvodů možné. Přistupovalo se proto k drastické „racionalizaci“ provozu, ovšem neprovázené nasazováním modernějších technologií.¹¹⁸

Koncem 60. let tak vykazovala železnice v Západním Berlíně významnou podfinancovanost – ze zhruba tisíce kilometrů traťových kolejí jich bylo cca 15 procent uzavřeno, 7 procent projížděno nepravidelně anebo byly ve stavu těsně před uzavřením. 22 procent výhybek bylo uzavřeno a 10 procent před uzavřením, 17 procent pozemních staveb neobyvatelných a 1,26 km mostů a mostních staveb

uzavřených nebo těsně před uzavřením. DR vzhledem k nedostatků prostředků často uzavíraly rozsáhlé vlečky, čímž odřízly mnoho podniků a továren od železniční sítě a způsobily si tak další ztráty plynoucí ze snížené nakládky. Paralelně s těmito snahami šetřit sa-mozřejmě sílil tlak na zvýšení poplatků za nápravový tunokilometr u meziónových osobních, nákladních a vojenských vlaků. Z politických důvodů však nemohla DR přiznat právě důvody technické zanedbanosti své infrastruktury a některých provozních rozhodnutí – ve hře byla prestiž NDR!

Z právního hlediska nebyl v letech 1961 až 1971 provoz Německých říšských drah na území Západního Berlína smluvně zajištěn a při pohledu do minulosti je až s podivem, že nedošlo k významnějším komplikacím či konfrontacím. Právně nejasný stav ukončila až v roce 1971 tranzitní smlouva mezi oběma německými státy. Stavba Berlínské zdi dopadla na železnici v Berlíně velmi citelně. Z rozsahu a síly tohoto zásahu se po roce 1990 vzpamatovávala za vynaložení obrovských nákladů jen pomalu a velmi těžce.

3.5 BERLÍNSKÁ ZĚď V MEDIÁLNÍ KOMUNIKACI STAROSTY WILLYHO BRANDTA

Události vrcholící druhé berlínské krize vyžadovaly od představitelů západoberlínské radnice jasné kroky a jednání. Kromě politických kontaktů a rozhodnutí hrála v době po stavbě Berlínské zdi více než kdy jindy roli mediální komunikace, která byla vedena především prostřednictvím rozhlasu a televize. Díky ní mohli být představitelé radnice neustále „v kontaktu“ s obyvateli svého města a reagovat na aktuální vývoj situace ve městě. Jelikož v době stavby Berlínské zdi stál v čele radnice Willy Brandt, byl to právě on, kdo se stal hlavní mediální tváří izolovaného města a kdo také dokázal využít jako jeden z prvních politiků vůbec výhod elektronických médií. Willy Brandt se médiím nevyhýbal a aktivně s nimi spolupracoval. Díky své novinářské minulosti věděl, jak má k novinářům přistupovat. Sám v době své politické činnosti hojně publikoval, zároveň cíleně prostřednictvím médií komunikoval s obyvateli Západního Berlína. Díky sledování nálad a pohnutek ve společnosti

dokázal v pravidelných relacích náležitě reagovat. Stal se tak osobností, ve kterou získalo západoberské obyvatelstvo především díky médiím plnou důvěru.

Analýza Brandtovy mediální politiky může poodhalit, jakým způsobem probíhala jeho komunikace s obyvatelstvem města, jaké používal metody či jak akcentoval potřeby a zájmy obyvatel města ve prospěch své politiky – zde v pozitivním slova smyslu. Stranou záměru by neměl zůstat fakt, jakému účelu sloužila sdělení v médiích. Zda skutečně měřila na potřeby a pocity západoberských obyvatel a mohla tak napomoci k udržení voličské podpory, či zda je možné nalézt v Brandtových sděleních ještě další, na první pohled skryté adresáty, jejichž oslovení bylo motivováno dalšími cíli. Nová média se pro mnoho politiků na celém světě od počátku jejich masovějšího rozšíření stala výzvou i postrachem zároveň.

Rozhlas byl v Německu běžným prostředkem již od poloviny 30. let, k jeho dalšímu rozvoji došlo po druhé světové válce. První televizní program ARD začal vysílat od roku 1954 a od roku 1963 jej následovala „dvojka“ v podobě ZDF.¹¹⁹ Nová média a jejich postupné šíření mezi obyvatelstvo, tj. mezi potenciální voliče, nutily politiky ke změně svého zaběhnutého stylu. Pro starší generaci politiků se toto stalo téměř nepřekonatelným problémem, protože jejich způsob vystupování neodpovídal nárokům, jaké na ně kladla především televize. V této době tak měli výrazně lepší startovací situaci mladší a novým trendům otevření politikci. Z nich potom ti, kteří nové trendy správně vyhodnotili a dokázali využít ve svůj prospěch.

V rámci výzkumu tohoto subtematu byly systematicky zpracovány veškeré Brandtovy mediální výstupy z doby bezprostředně po stavbě zdi až do roku 1966 formou chronologických sond v jasně vymezených periodických obdobích. Těmi bylo výročí zahájení stavby Berlínské zdi (tedy druhá polovina srpna) a dále vánoční svátky a Nový rok (druhá polovina prosince a počátek ledna). V těchto dnech se pravidelně nejvíce vzpomínalo na stavbu zdi a s tím spojené bezpráví. Vyhodnocované materiály pochází z dílny tiskového odboru západoberské radnice (často ve skutečnosti z pera Egona Bahra). Další část pochází přímo z nejvýznamnějších západoberských lokálních novin, z deníku *Der Tagesspiegel*.

Při pohledu na témata mediálních vystoupení a tiskových zpráv Willyho Brandta se pro každé období výročí stavby zdi či období Vánoc objevuje specifické a ve většině případů zcela nové a dosud nezmiňované téma. Brandt si byl vědom, že každé téma ztrácí v případě své přítomnosti v médiích po čase pozornost diváků, a tak se snažil i on měnit svůj „repertoár“. Situace v Berlíně se neustále vyvíjela a umožňovala mu měnit zaměření svých mediálních vystoupení – střídavě se věnoval událostem, ke kterým došlo v nedávné době (smrt Petera Feichtera, bude vysvětleno později, a propustková jednání atd.), nebo výhledům do budoucna a proklamacím neohrožené svobodné a hospodářsky úspěšné existence Západního Berlína (proměna role Západního Berlína, větší bezpečnost po karibské raketové krizi, opadnutí napětí atd.). Tato témata kopírovala vlastní vývoj města a proměny společnosti, případně politické úspěchy západoberské radnice. Většinou se tedy jednalo o výlučně berlínská témata. Jen výjimečně docházelo k reflexi „velkých“ témat jako například karibská raketová krize v roce 1962.¹²⁰

Brandtovy okamžité reakce na stavbu zdi již byly popsány v předchozích kapitolách. Je však nutné zdůraznit, jakým směrem mířil. V první chvíli se Brandt snažil západoberské obyvatelstvo především uklidnit

Tabulka 7 Přehled používaných hesel a tematizovaných událostí v Brandtově mediální kampani zaměřené na obyvatele Západního Berlína.

rok	léto	Vánoce
1961	Západní bezpečnostní garance, bojkot S-Bahnu.	Proměna role Západního Berlína, „musíme udělat vše, abychom naše město dále rozvíjeli“.
1962	Smrt Petera Feichtera – zdůrazňování bezpráví uprostřed Berlína.	Uklidnění situace po karibské raketové krizi – větší bezpečnost.
1963	Podarilo se nám (Západní) Berlín držet a udržet svobodný.	Propustky a hospodářský úspěch.
1964	Organizovaný tichý protest v celém městě.	Celkové opadnutí studenovělečného napětí.
1965	Jednotu Berlína nelze zdi poškodit ani rozdělít.	Propustky. Bez ohledu na uvolnění a krize musí výstavba města pokračovat.
1966	Zed' je výrazem neschopnosti komunistického režimu.	

Zdroj: *Publicationen: A3/122, 123, 124, 125, 131, 141, 148, 160, 163, 170, 186, 195, 215, 223, 237, in: FESA, Willy Brandt. Archiv.*

a podláčit paniku, která hrozila přerůst ve střety na sektorových hranicích. Uklidnění mělo přinést neustálé opakování a ujišťování o platnosti bezpečnostních garancí a rozhodnosti západních spojenců, což potvrdil především i americký viceprezident Johnson při své návštěvě v Berlíně bezprostředně po stavbě zdi. Cílem Brandtovy kampaně se tak stala hlavně snaha upokojit západobeltrinské obyvatelstvo a *de facto* odvést jeho pozornost od výstavby bariér na sektorových hranicích, kde se navíc nacházelo velké množství příslušníků východoněmeckých ozbrojených složek. Ne náhodou došlo k „nalezení“ vnitřního a daleko „bezpečnějšího“ nepřítele. Vše zlé a východoněmecké se personifikovalo do západobeltrinského S-Bahnu, jehož bojkot, jak již bylo zmíněno, vyhlásil Willy Brandt ve svém projevu 16. srpna 1961.¹²¹

Na to navázal Brandt 20. srpna 1961 výše zmiňovaným prohlášením v rozhlasovém pořadu *Kde nás tlačí bota?*¹²² ve kterém nastínil kontury městského rozvojového plánu, který měl být v dalším období realizován. Snažil se reagovat na největší obavy obyvatelstva a zároveň mu nabídnout perspektivu pro budoucí život ve městě, kterou podle výzkumů veřejného mínění postrádalo.¹²³ Ve svých projevech proto hovořil o Berlíně jako o budoucím „kvetoucím městě“¹²⁴ a vůbec nepřipouštěl, že by se vývoj v Západním Berlíně mohl vyvíjet opačným směrem. Přístup Willyho Brandta v druhé polovině srpna 1961 tak lze nazvat jako rozhodný, jednoznačně konstruktivní a nabízející obyvatelům Západního Berlína jasné politické zastání, bezpečnostní garance a vizi lepší budoucnosti. Svým přístupem a veřejnými projevy nabízel Brandt obyvatelům Západního Berlína východisko, jak mohou svoji situaci zlepšit. Tento styl byl podle Hurwitze pro Brandta příznačný – vždy se snažil najít a bez vnucování v jakékoliv situaci nabídnout východisko a cestu ke zlepšení.¹²⁵

Vánoce 1961 se odehrávaly v duchu startujícího politického programu, jenž měl hospodářsky, kulturně, vědecky a samozřejmě společensky oživit Berlín. Obyvatelé města se sice teprve vzpamatovali „z nejhroššího“, výsledky politické snahy na podporu Západního Berlína nicméně ještě nebyly dostatečně patrné. Brandt se obyvatelé ve svých projevech v průběhu Vánoc snažil pozitivně motivovat především výhledem dosavadních úspěchů. Nemoohl však nezmínit zjevný neúspěch, který vážně zasáhl berlinské obyvatelstvo – jednání o propustkách

zkrachovala. Vzhledem k tomu, že mnoho lidí v Západním Berlíně toužebně očekávalo, že se alespoň v průběhu vánočních svátků podaří vyjednat návštěvu v druhé části města u příbuzných, došlo po krachu rozhovorů k značnému propadu nálady ve městě. Při vědomí zkroušené společnosti se Brandt na obyvatele obrátil s apelem, aby nepropadali beznaději.¹²⁶ Nálada o Vánocích 1961 se přesto v Západním Berlíně dotýkala bodu mrazu. Kromě vánočního projevu se Brandt před Vánoce i po Vánocích vyjadřoval především pozitivně a vyzýval ke zvýšenému odhodlání změnit osud města. Vyzýval obyvatele, aby budovali Berlín a vytvořili z něj atraktivní místo, jak to odpovídá jeho „skvělému úkolu“ na výspě Západu.¹²⁷ Ti, kteří do města zamíří, si musí být jisti, že má město budoucnost, pokračoval dále Brandt.¹²⁸

V této době ještě nebyla „bitva“ o Západní Berlín a jeho prosperitu vyhraná a muselo dojít ke zcela zásadní mobilizaci obyvatelstva, aby přečkalo napjatou dobu a aby se zároveň do těchto snah aktivně zapojilo. Stále ještě hrozilo, že Západní Berlín zůstane či se ještě ve větší míře stane neúspěšnou a odříznutou periferií SRN, čímž by se stal velice náchylným k převzetí či obsazení ze strany NDR. Brandt jednoznačně odmítal jakoukoliv formu rezignace, snažil se působit jako vzpruha pro obyvatelstvo.

V srpnu 1962 uběhl rok od stavby Berlinské zdi a život ve městě se stabilizoval. Došlo k tomu již v průběhu jara, kdy například americký velvyslanec Lightner informoval o situaci v Západním Berlíně a o pozitivním vývoji ve městě ministru zahraničí Spojených států:

Věřím, že Sověti museli postavit zed, aby zastavili proud uprchlíků, ale zároveň předpokládali, že Západní Berlín zpanikaří a povede to ke spojenec-kým neshodám, především se SRN. [...] Na jejich obtěžování jsme reagovali pohotově, i když jsem se občas domníval, že s menším důrazem, než bylo žádoucí, musím však připustit, že s dostatečnou razancí, aby bylo minimalizováno riziko, které by mohlo vyvstat v Západním Berlíně, a abychom utvrdili sovětské představitele, že účinné hrozby z jejich strany by v sobě nesly riziko vypuknutí válečného konfliktu. Západní Berlín, dočasně omráčený stavbou zdi, mezitím pozdvihl svoji náladu a dokázal udržet prospívající ekonomiku. Bylo evidentní, že nátlak samotný nemůže Západní Berlín zničit. [...] Předpokládám stabilní a klidnou situaci po několik následujících měsíců. [...] Pokud dojde k [...] [vyostření situace] bude to spíše namířeno proti západobeltrinské ekonomice než proti spojencům. [...] Ještě jednou opakují, že jsem přesvědčen, že krize vyvolaná stavbou zdi skončila a že jsme toto kolo vyhráli.¹²⁹

O několik měsíců později potvrdil Willy Brandt během své návštěvy u prezidenta Kennedyho, že se situace v Západním Berlíně vyvíjí pozitivně. Na Kennedyho dotaz, jak by mohl zhodnotit situaci ve městě, odpověděl Brandt, že „ekonomika je v docela slušném stavu a nálada je navzdory několika incidentům u Berlínské zdi dobrá a taková i zůstane“.¹³⁰ Uklidnění bylo znát, krize ještě nicméně nebyla zažehnána. V tomto smyslu vystupoval Willy Brandt i na veřejnosti – berlínská krize podle něj dosud definitivně neskončila a je třeba ještě intenzivněji pracovat na rozvoji města. Prohlašoval, že „se budeme snažit bez ustání dostát nově vytyčeným cílům a vytvořit ze svobodné části Berlína centrum průmyslu, kultury, vzdělání a vědy“.¹³¹

V podstatě se jednalo o pokračování a připomínání započatých politických plánů na proměnu městské struktury Západního Berlína. Nově však přibyla komponenta symbolické akce, která spočívala 13. srpna 1962 v přerušení práce na tři minuty po poledni a mezi 20. a 21. hodinou, kdy se nevycházelo na ulici a vzpomínalo na své blízké ve východní části města. Tuto akci se snažil Brandt svojí výzvou rozšířit i na obyvatelstvo východního Berlína.¹³² Nepodařilo se prokázat, zda vůbec a jak na ni dotyčné obyvatelstvo reagovalo.

Situaci a akce připomínající první výročí stavby zdi zkomplikoval pohraniční incident, který přerostl v explozi vážné vlny protiamerických nálad u obyvatel Západního Berlína. 17. srpna 1962 se Peter Fechter, mladý východoněmecký zedník, pokusil překonat Berlínskou zeď. Jeho pokus zpozorovali příslušníci Vopo a smrtelně jej postřelili. Mladík zůstal ležet po zásahu na východní straně zdi. Pohraničníci NDR nevyvíjeli několik hodin jakoukoliv aktivitu a nechali Fechterovu vykrváčet.¹³³ Západoberlínská policie se mu za přihlížení davů západoberlínských obyvatel snažila neúspěšně pomoci – policisté se mu pokoušeli přes zeď hodit lékárníčku s první pomocí – obávali se ovšem, že příslušníci Vopo začnou střílet i na ně. Celá událost, kdy ke zraněnému Fechterovi nebyl vpuštěn ani náhodně přítomný švýcarský lékař, vedla k výbuchu obrovské nevole mezi obyvateli Západního Berlína. Zlost obyvatel Západního Berlína se kromě východoněmeckých pohraničních jednotek obracela i proti spojeneckým, především americkým jednotkám v Berlíně. Ty měly totiž na základě okupačního statutu přístup do všech

Obrázek 13 Postřelený Peter Fechter leží na východní straně zdi a jednotky Vopo jej nechávají bez pomoci vykrváčet.

Zdroj: <http://www.chronik-der-mauer.de/index.php/de/Media/ImagPopUp/feld/original/id/51514/oldaction/Detail/oldid/593928/oldModule/Start/page/5, staženo dne 21. 9. 2010>.

částí města a měly tedy podle převažujícího společenského názoru postřeleného mladíka zachránit, či mu alespoň poskytnout lékařskou pomoc.

Situace velice rychle eskalovala především kvůli médiím, a došlo dokonce na střety demonstrantů se západoberlínskou policií, při kterých byla použita i vodní děla.¹³⁴ Situace se našťestí i díky výzvám Willyho Brandta začala zklidňovat. Na tiskové konferenci 24. srpna 1962 například Brandt požádal obyvatele města, aby si byli „vědomi své role v boji o dobrou budoucnost tohoto města“¹³⁵ a neopomínali skutečnost, že budoucnost Západního Berlína závisí na spojeneckých bezpečnostních garancích.¹³⁶ Brandt si byl dobře vědom, že i případnou kritiku vůči západním spojencům musí dávkovat po malém množství, protože protesty proti spojencům nesměly ohrozit bezpečnostní vazbu na ně – zároveň by to vycházelo vsůň snahám východoevropských komunistických režimů, které se snažily o destabilizaci situace v Západním Berlíně.

Poté, co došlo k protestnímu shromáždění u amerických vojenských kontrolních stanovišť, snažil se Brandt ve svých projevech krotit davové emoce. Na jednu stranu vyzval obyvatelstvo Západního Berlína ke klidu a rozvaze, na straně druhé požádal velitele americké posádky ve městě, generála Watsona, o přijetí takových opatření, aby se již situace neopakovala.¹³⁷ Spojenci se nakonec rozhodli umístit na hraničním přechodu Friedrichstraße vojenský sanitní vůz, který měl zajistit lékařskou péči osobám, jež by byly postřeleny v hraničním pásmu.¹³⁸ Výsledek jednání oznámil veřejnosti opět Willy Brandt a jasně se ohradil proti demonstracím a útokům na policejní auta a vojenské kontrolní body.¹³⁹

Do mnohých se incidentů byli také vtaženi sovětsí vojáci, které napadali západoberlínskými demonstranti pokaždé, když přijížděli vojenským autobusem do Západního Berlína na pravidelné střídání stráží u sovětského pomníku obětem druhé světové války v Tiergartenu. Poté, co byl několik dní po sobě autobus napadán, začali Sověti využívat k přepravě svých vojáků obrněná vozidla pěchoty, ovšem bez osazených věžových zbraní. Tento přístup se neseťkal s pochopením americké strany, protože Sověti přijížděli do amerického sektoru přes přechod Checkpoint Charlie. Nejednalo se o nejkratší spojnici k pásmu, což zvyšovalo riziko střetu s demonstujícími civilisty. Po jednáních byla nakonec nalezena alternativní a po území Západního Berlína výrazně kratší trasa vedoucí přes přechod Invalidenstrasse.¹⁴⁰

Vánoční období roku 1962 se neslo jednoznačně ve znamení nedávné karibské krize, kterou prožívalo západoberlínské obyvatelstvo vzhledem k situaci a poloze města mimořádně citlivě. Svět se tehdy ocitl na pokraji otevřeného jaderného konfliktu a Západní Berlín byl jako exkláva Západu uprostřed sovětského bloku zřejmě prvním místem ohroženým případným ozbrojeným konfliktem obou mocensko-politických bloků. Projev Willyho Brandta tak akcentovaly především následné mezinárodní uvolnění a hospodářské úspěchy. Svoji strategii a úspěchy, kterých bylo dosaženo i přes trvající mezinárodní krizi, popsal Brandt ve svém článku z 20. listopadu 1962:

Kdybychom čekali s přípravou našich plánů, dokud se politická krize nevyřeší, bývali bychom, když se nyní ohlédneme do minulosti, ztratili nejlepší čtyři roky.¹⁴¹

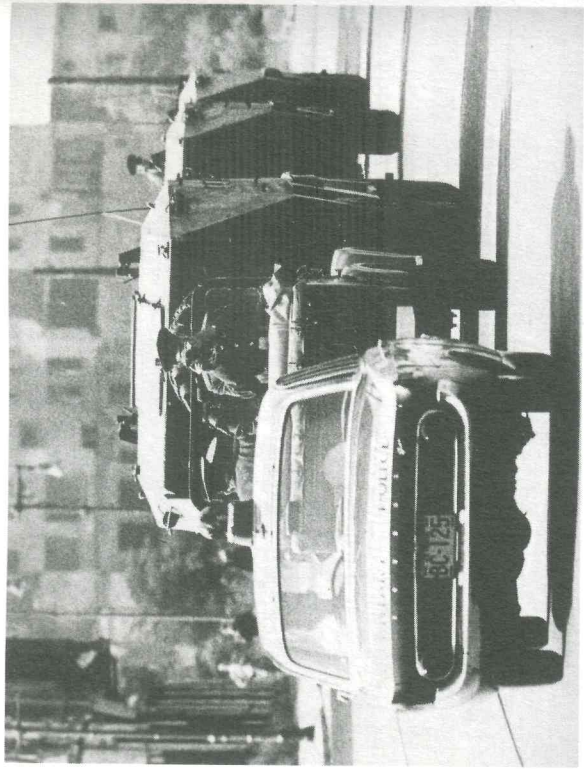
Obrázek 14 Vojenský sanitní vůz, který je nepřetržitě k dispozici u sektorového přechodu Checkpoint Charlie (srpen 1962).

Popisek na zadní straně fotografie: Vojenská ambulance armády Spojených států s třemi lékařskými pracovníky je k dispozici nepřetržitě na přechodu Checkpoint Charlie na Friedrichstraße. Jednoznačně má instrukce vstoupit na území východního Berlína, pokud komunistické jednotky odmítnou pomoci zraněným uprchlíkům. Srpen 1962.

Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.

Politické plány na povzbuzení průmyslu a na zlepšení situace ve městě pro jeho obyvatele se snažil Brandt prosazovat v podstatě nezávisle na vývoji ve vysoké politice. Brandtova rétorika zaměřená na výčet úspěchů a ujistění o významu bezpečnostních garantů nebyla samoúčelná. Na 17. února 1963 byly v Západním Berlíně naplánovány volby do městského shromáždění, které udávaly jasný směr Brandtově mediální prezentaci.

Brandtův vánoční projev opět pateticky zmiňoval utrpení obyvatelstva a vzpomínal na spoluobčany z druhé strany zdi, adresáti většiny jeho zpráv a projevů však pobývali na stejné straně zdi jako Brandt. Toto inscenované oslovování například východoněmeckých jednotek rozmístěných na sektorové hranici se opakovalo každý rok:

Obrázek 15 Kolona sovětských obrněných vozidel vezoucích vojáky na střídání k sovětskému pomníku druhé světové války v Tiergartenu (2. září 1961).

Popisek na zadní straně fotografie: Sovětská obrněná vozidla s americkou eskortou na Kochstrasse (Kreuzberg) 2. září 1962.

Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.

Náš pozdrav k těmto svátečním dnům a k Novému roku vám mají, moji milí mladí krajané, připomenout, že náš Berlín nebyl pohlčen, jak se vám říká. Tak se také vyvíjí ještě něco v Německu jinak, než vám říkájí. Nechte si to, prosím, projít hlavou.¹⁴²

Léto v roce 1963 patřilo poprvé v řadě k těm klidnějším, o čemž svědčí i fakt, že Willy Brandt nepobýval v době výročí stavby zdi v Berlíně, nýbrž trávil čas v Curychu na vzpomínkové akci k 50. výročí úmrtí Augusta Bebela, zakladatele sociálnědemokratického dělnického hnutí v Německu a ve městě nezůstal ani Egon Bahr, tehdy vedoucí Tiskového a informačního oddělení západoberské radnice, si také vybíral po celý srpen 1963 dovolenou.¹⁴³ Zklidnila se mezinárodní situace kolem Západního Berlína a kromě toho v únoru 1963 SPD drtivě vyhrála volby do městského zastupitelstva. Městská politika se tak dostala do poločasu, kdy oponenti sbírali síly před

dalším kolem vzájemného souboje. Brandt se tedy omezil pouze na formulace, že se podařilo Západní Berlín udržet a rozvinout a že tak město zůstalo organismem plným života.¹⁴⁴

Vánoce 1963 se nesly v duchu úspěchu propustkové dohody, která umožnila obyvatelům Západního Berlína navštívit poprvé od stavby zdi jejich příbuzné ve východním Berlíně. Uzavření propustkové dohody přišlo tak náhle, že se Willy Brandt již chystal vydat prohlášení o krachu jednání.¹⁴⁵ Další Brandtovy projevy vyzdvihovaly vzhledem k úspěšným propustkovým dohodám neopakovatelnou a pozitivní atmosféru Vánoc. V podstatě ale zopakoval nutnost pokračovat v hospodářském a kulturním rozvoji Západního Berlína.¹⁴⁶

V létě 1964 se mediální výstupy Willyho Brandta vztahující se k Berlínské zdi a její kritice omezily na obvyklé proklamace. Došlo k připomenutí obětí, jichž bylo za tři roky celkem 53 – většinou z nich bylo méně než 25 let.¹⁴⁷ Brandt tradičně vyzýval k tiché „domácí“ stávce v obou částech města mezi 20. a 21. hodinou a neopomněl připomenout, že je nutné v budoucnu Německo opět sjednotit. Část citované věty se stala postupem doby jeho často opakovanou formulací: „Německo se musí sjednotit, aby se spojilo to, co patří dohromady.“¹⁴⁸

Koncem roku 1964 došlo mezi Východem a Západem k výraznému politickému uvolnění, které signalizovali i západoněmečtí a západoberlíntí politici. Úspěšně se podařilo zopakovat propustkovou akci z předchozího roku, ale do východní poloviny města opět nebyli vpuštěni ti, kteří tam neměli své příbuzné. Willy Brandt tedy kromě propustkového úspěchu hovořil především o propagaci Západního Berlína. Jen pro představu – v roce 1964 se postaralo informační středisko západoberské radnice o 120 tisíc návštěvníků, zodpovědělo 15 tisíc dopisů, přichytilo po celém světě 26 výstav o Západním Berlíně, uskutečnilo 2 500 informačních cest a 750 přednášek.¹⁴⁹ Přestože se podle Brandta nepodařilo dosáhnout jakéhokoliv pokroku (a v podstatě ani posunu) v německé otázce,¹⁵⁰ oznámil, že se v uplynulém roce završila berlínská krize trávající od roku 1958. Pro rok 1965 oznámil Brandt plán setrvávat více v Západním Berlíně a redukovat zahraniční cesty. Navíc podle něj nebylo možné, aby se snaha dosáhnout velkých řešení nahradila pouze aplikací politiky

„malých kroků“ – jednalo se o překvapivé popření vlastních dosavadních přístupů.¹⁵¹ V létě 1965 o sobě dávala vědět kampaň před blížícími se spolkovými volbami. Prohlášení západoberlinského starosty se stávala obšírnějšími a kromě „malé“ berlínské problematiky začínala zahrnovat stále intenzivněji „velká“ celoněmecká témata.¹⁵²

Vánoční projevy před koncem roku 1965 vyznívaly výrazně pozitivně a objevovala se i vyjádření, že se obyvatelům v Západním Berlíně žije opravdu dobře. Stalo se tak nejen díky tomu, že se město dostalo do „zavětří“ vysoké politiky, ale především díky společnému úsilí všech jeho obyvatel. Brandt ve svých projevech začínal jmenovat některé příznaky, které svědčí o tom, že v Západním Berlíně skutečně vrcholí dlouho očekávaný hospodářský zázrak.¹⁵³

Obecnému zlepšení nálady prospěla i již v pořadí třetí realizovaná propustková dohoda probíhající tradičně přes období vánočních svátků a Nového roku. Ve svém projevu z 30. prosince 1965 Brandt naznačil další plány a úkoly, jež se týkaly Západního Berlína. Rok 1966 měl být podle odhadů ještě úspěšnější než rok, který právě končil, a výstavba Západního Berlína měla pokračovat. Druhý hlavní úkol se obracel k diskusi a krokům vedoucím k vyřešení budoucnosti Německa. Podle Brandta se především měla posilovat identita Berlína jako hlavního města Německa, důraz měl být kladen na výkonnost německého hospodářství a psychologickou odolnost Němců. Třetí okruh v podstatě vystihl roli Západního Berlína tak, jak se po roce 1961 s velice jasnými konturami etablovala: „Tento Berlín se stal skrze svůj nárok na post hlavního města místem, které má obrovskou symbolickou sílu pro celý západní svět.“¹⁵⁴

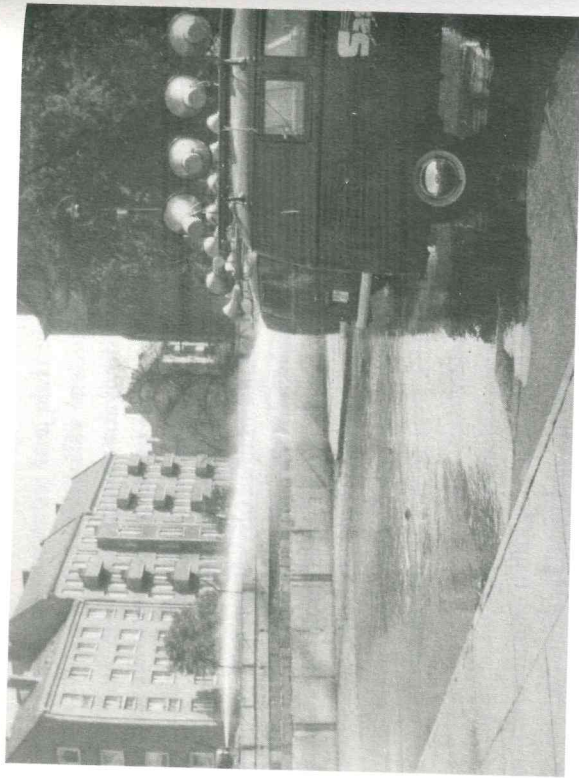
Mediální vystoupení Willyho Brandta v létě 1966 potvrdila dosud nastolený trend, jenž kladl důraz na úspěch Západního Berlína. Brandt ho zmiňoval prakticky v každém svém projevu – hospodářství Západního Berlína se v té době nacházelo v nejlepší kondici od roku 1961, respektive od konce druhé světové války.¹⁵⁵ Starosta v projevech připomínal, že se Západní Berlín stal centrem lehkého průmyslu v kontextu hospodářského systému Spolkové republiky Německo s vysokými přírůstky hrubého domácího produktu a nedostatkem pracovních sil. Zároveň však upozorňoval, že na Západní Berlín dolehne právě probíhající hospodářská stagnace Spolkové republiky Německo, i když se zpožděním.¹⁵⁶

Přes Berlínskou zeď se odehrávala ještě jedna rovina komunikace – propagandistické divadlo studené války. Východ i Západ se snažily svůj přístup neustále modifikovat a navzájem od sebe kopírovaly metody. Hlavním a neustávajícím proudem propagandistického působení samozřejmě zůstávalo rozhlasové a televizní vysílání. Východněmecká média neustále dorážela na Spolkovou republiku a Západní Berlín a snažila se znejistit tamní obyvatelstvo.¹⁵⁷ Na druhou stranu se západní média, včetně vysílání rádia RIAS, snažila přinášet zpravodajství o dění ve městě a ve světě jinou než „komunistickou optikou“. Teatrální akce u zdi tak byly pouhou pomyslnou, mediálně nicméně vědnou třesničkou na dortu.

V prvních dnech po 13. srpnu 1961 rozhodla městská rada v čele s Willym Brandtem o zahájení vysílání u hranice se sovětským sektorem ze speciálních vozů vybavených tlampači. Toto speciální vysílání dostalo jméno *Studio am Stacheltraht* (Studio u ostnatého drátu) a obracelo se na osoby ve východním sektoru, které se nacházely v dosahu tlampačů, a na vojáky, kteří strážili hranici.¹⁵⁸ Východní Berlín se snažil činnost těchto vozů s tlampači u sektorové hranice narušovat, například pomocí vodních děl (viz obrázek 16),¹⁵⁹ a na své straně hranice instaloval podobná zařízení.¹⁶⁰

Hranici na mnoha místech lemovaly obří plakáty. Několik let po stavbě zdi došlo dokonce k instalaci světelné tabule na Postupimském náměstí, která vysílala svá sdělení do východního Berlína. Během několika dní výhled na ni z východního Berlína zastínil narychlo postavený billboard (viz obrázek 18).¹⁶¹ Mezi oblíbené kratochvíle obyvatel a návštěvníků Západního Berlína patřila také návštěva pozorovatelů postavených těsně u zdi, ze kterých bylo možné sledovat dění ve východním Berlíně.¹⁶²

Obrazová dokumentace tak jen spíše dokresluje širokospektrální komunikaci mezi Východem a Západem přes Berlínskou zeď. Audiovizuální komunikace doprovázená policejními akcemi na obou stranách zdi zůstávala bez většího výsledku, není tedy možné zveřejňovat její význam. Podobně jako její dosah zůstával omezený také její dopad. Protože se z východní strany nebylo možné na mnoha místech ke zdi dostatečně přiblížit, sloužily nejrůznější plakáty a světelné tabule spíše jako podivná pro lidi v Západním Berlíně. Právě

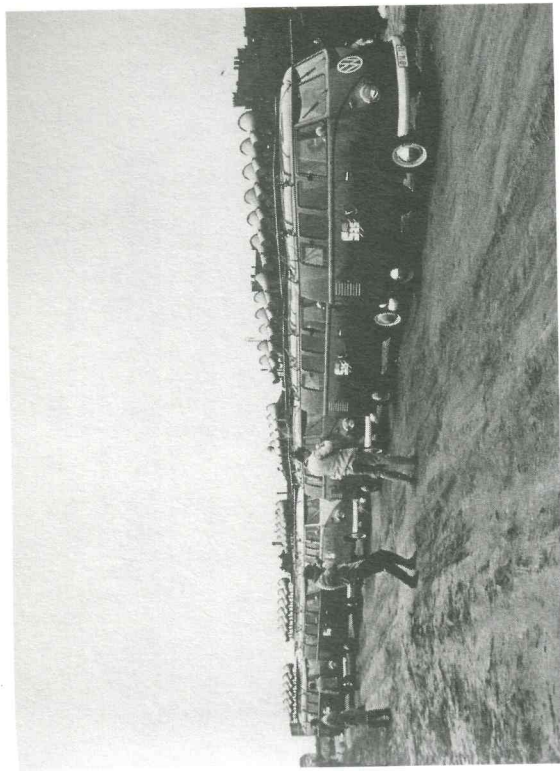
Obrázek 16 Východoněmecký vojenský automobil se snaží pomocí proudu vody zabránit zahájení vysílání „Studio am Stacheldraht“ (3. října 1962).

*Poznámka na zadní straně fotografie: S velkým nasazením vodních děl, dětpů a vozidel pro přepravu mužůna odkryté pohraniční jednotky 3. října 1962 tunel na Lohmühlentplatzu v Berlíně-Neuköllnu. Vysílací vazy „studia u ostnatého drátu“ jsou při tom zasázeny proudy vody (3. října 1962).
Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.*

jím měly všechny tyto kroky demonstrovat, že není obecně přijatelné se s existencí Berlínské zdi smířit a začít ji brát jako běžnou a nezpochybnitelnou součást všedního dne v Západním Berlíně.

3.6 Z PERIFERIE DO CENTRA SPOLKOVÉ REPUBLIKY

Ustavení politického a ústavního pouta mezi Západním Berlínem a Spolkovou republikou bylo popisováno v předchozích kapitolách. Je však nutné položit si otázku, jak na toto spojení reagovala společnost. Ať už ta ve Spolkové republice nebo ta v Západním Berlíně. Obklíčení města územím komunistické Německé demokratické republiky představovalo významné omezení a město zpočátku velmi silně izolovalo. Západní Berlín tak počátkem 50. let představoval území, které se formálně hlásilo k západnímu Německu, ale rozhodně jej

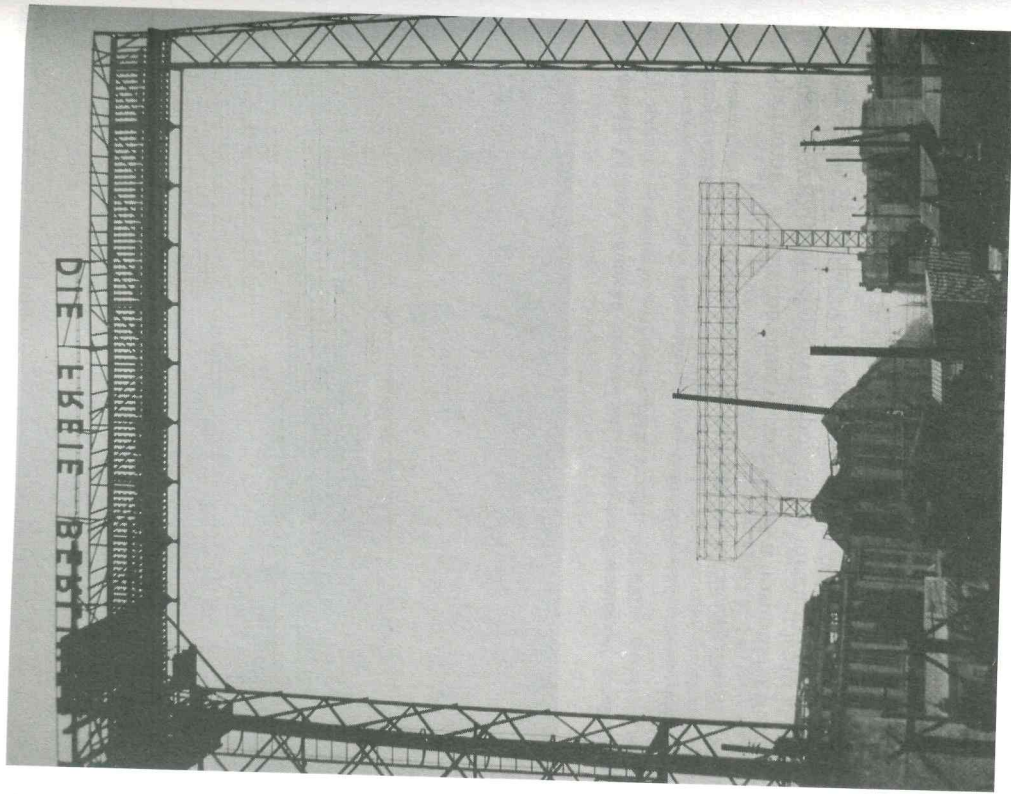

Obrázek 17 Východoněmecká odpověď na „Studio am Stacheldraht“ – vysílací automobil Společnosti německo-sovětského přátelství (21. září 1961).

*Popisek na zadní straně fotografie: Vůz s ampliony Společnosti německo-sovětského přátelství poblíž hranice u Zehlendorfu nedaleko Buschgrabenu (21. září 1961).
Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.*

nepřipomínalo. Poválečná obnova zaošťovala a hospodářský zázrak začínající v té době ve Spolkové republice se městu vyhnul. Společnost zůstávala významně ve svém demografickém složení ovlivněna válečnými prožitky a její hospodářská aktivita byla ztížena obrovskou nezaměstnaností a nedostatkem bytů. Pokud se bude na základě hospodářské aktivity, potenciálu a vývoje definovat Spolková republika jako centrum, pak tvořil Západní Berlín její periferii.

Až stavba Berlínské zdi odstartovala jednoznačně nejvýznamnější strukturální proměnu společnosti, ekonomiky a uspořádání v Západním Berlíně v průběhu studené války. Zprvu se zdálo, že rozdělení města ještě zhorší již tak napjatou situaci a že Západní Berlín nedokáže dohnat vývoj ve Spolkové republice a pouze potvrdí svoji pozici na periferii SRN. Ačkoliv to nikdo oficiálně nedeclaroval, situace tomu nasvědčovala. Západní Berlín po druhé světové válce dlouho hledal své místo v novém uspořádání německého prostoru a snažil

Obrázek 18 Světelná tabule postavená na Postupimském náměstí a budovaná pro tiopatrění ve Východním Berlíně (zřejmě 1964).

Popisek na zadní straně: Tato fotografie vyfoena ze Západního Berlína ukazuje v popředí tabuli Bulletinu svobodného berlinského tisku (Free Berlin Press Bulletin). Na druhé straně hranice v sovětském sektoru se zahajuje stavba reklamního billboardu navrženého, aby zabránilo obyvatelům východního Berlína číst svobodné zprávy z druhé strany železné opony. Billboard je v současné době již hotový a propaguje prodejny sovětské obchodní organizace.

Zdroj: Records of the U. S. Information Agency, 1900–1992, 306-BN, in: NARA, Rg. 306.

se potvrdit pouto se SRN. Vývoj v něm se tak vinou rozměrů válečné destrukce a následné politické nejistoty ve srovnání s vývojem ve Spolkové republice opozdil a zhruba po dobu jedné dekády se držel ve fázovém zpoždění, přestože se (politické a hospodářské) pouto se Spolkovou republikou neustále prohlubovalo. Svobodnou existenci města sice garantovali v rámci hranic svých okupačních sektorů západní spojenci, ovšem bez spojení se Spolkovou republikou by Západní Berlín zůstal městem s obrovskými hospodářskými a sociálními problémy bez šance na zlepšení a samozřejmě bez masivních finančních transferů.

Základy rozvoje a pozitivních změn je třeba hledat primárně v klíčové hospodářské oblasti. Na tomto poli se dosud Západnímu Berlínu příliš nedářilo – struktura průmyslu neodpovídala západoevropskému průměru konce 50. let, do města nepřicházeli noví investoři a Západnímu Berlínu se vyhýbal ekonomický růst Spolkové republiky. Z toho plynula vysoká nezaměstnanost a sociální potíže ve městě, které ještě umocňovaly problémy zaviněné extrémně pomalou poválečnou obnovou. Město do počátku 60. let nedokázalo plně obnovit svoji městskou infrastrukturu, rekonstruovat a dostavět bytový fond těžce poničený válkou. Důsledkem toho pak Západní Berlín v průběhu 50. let obyvatele spíše ztrácel a ve městě setrývali hlavně starší lidé a s ohledem na válečné populační ztráty především ženy. Poukaz na přibližování Západního Berlína periferii Spolkové republiky je možné chápat jako jeho zjevné zaostávání ve většině makroekonomických a společenských parametřů za západoněmeckým průměrem. Modernizaci je tak v kontextu Západního Berlína třeba chápat především jako sledování (hospodářských a společenských) trendů Spolkové republiky, které ve svém důsledku povedou ke zlepšení stávající situace.

V důsledku „opotřebení“, které bylo vyvoláno dlouhodobým psychickým tlakem a nejistotou budoucností města, vykazovalo západoberlinské obyvatelstvo obrovskou míru vnitřní nespokojenosti se setrýváním v Západním Berlíně. Velká část obyvatelstva chtěla Západní Berlín jednou provždy opustit a po srpnových událostech roku 1961 odhodlání opustit město ještě zvýšila. Zajímavý pohled na smýšlení obyvatel Západního Berlína opět nabízejí průzkumy veřejného mínění, jež provedl Harold Hurwitz.¹⁶³

Tabulka 8 Spokojenost obyvatele se životem v Západním Berlíně před stavbou Berlínské zdi a po její stavbě (1961).

	nechtějí opustit Berlín		chtějí opustit Berlín		žádná odpověď	
	jaro 1961	podzim 1961	jaro 1961	podzim 1962	jaro 1961	podzim 1962
muži	49 %	53 %	41 %	41 %	10 %	6 %
ženy	46 %	49 %	43 %	44 %	11 %	7 %

Zdroj: *Moral der Berliner nach dem 13. August, příloha, in: LAB, B Rep. 002, Nr. 4077.*

Tabulka 8 procentuálně vyjadřuje míru připravenosti obyvatelstva Západního Berlína opustit město. Vysoké hodnoty vykazuje již údaj pro první polovinu roku 1961. Zcela překvapivě došlo u hodnoty pro stav po 13. srpnu 1961 jen k malému nárůstu, pouze jeden procentní bod v kategorii žen, nicméně i tak zůstávala nadále znepokojivě vysoká. Ještě znepokojivější bylo věkové a sociální rozvrstvení lidí ochotných opustit Západní Berlín. Nejochotnější se k odstěhování ze Západního Berlína stavěli mladí lidé, muži i ženy. Ženy byly statisticky ještě více nespokojené se situací ve městě než muži. Průzkum zohledňující výši platu ukázal, že ochota Západní Berlín opustit rostla spolu se stoupajícím příjmem (viz tabulky 9 a 10).¹⁶⁴

Politické vedení, radnice i spolková vláda, si uvědomovalo, že je nutné přimnout okamžitá opatření, aby se v horizontu několika málo let nestalo ze Západního Berlína místo, kde budou žít pouze penzisté a dělníci s nízkou kvalifikací.¹⁶⁵ V letech 1961 a 1962 se počet obyvatel Západního Berlína snížil o 7 882, respektive 4 527 osob. V roce 1963 se míra přistěhování a odchodů z města vyrovnala a zhruba po dvou letech se podařilo zastavit pokles počtu obyvatel vyvolaný stavbou Berlínské zdi.¹⁶⁶

Úpadku Západního Berlína a jeho postupné přeměně v bezvýznamnou periferii Spolkové republiky měl zabránit plán, podle kterého se měl stát Západní Berlín centrem vzdělanosti, špičkové vědy a výzkumu a v neposlední řadě kultury. Plán se skutečně podařilo s úspěchem realizovat. Srpnové události v roce 1961 odstartovaly masivní investice (hrazené převážně spolkovým rozpočtem) do výstavby a rozšiřování západoberlínských vysokých škol. Zároveň se rozběhl stipendijní program, který měl každému západoberlínskému vysokoškolákovi umožnit minimálně jednosemestrální studijní

Tabulka 9 Ochota opustit Západní Berlín na podzim 1961 podle pohlaví a věku.

	muži		ženy	
	55 %	46 %	53 %	23 %
do 30 let	59 %	59 %	48 %	19 %
31-45	46 %	53 %	48 %	19 %
46-60	53 %	48 %	48 %	19 %
60 +	23 %	19 %	48 %	19 %

Zdroj: *Moral der Berliner nach dem 13. August, příloha, in: LAB, B Rep. 002, Nr. 4077.*

Tabulka 10 Ochota opustit Západní Berlín na podzim 1961 podle měsíčního výdělku.

podle výdělku	
do 400 DM	29 %
400-600 DM	44 %
600-800 DM	50 %
800-1 000 DM	53 %
1 000 + DM	54 %

Zdroj: *Moral der Berliner nach dem 13. August, příloha, in: LAB, B Rep. 002, Nr. 4077.*

pobyt na území Spolkové republiky a naopak každému studentovi ze Spolkové republiky jeden či více semestrů v Západním Berlíně. Tento program neměl být limitovaný a *de facto* každý západoněmecký student tak měl dostat možnost studovat v Západním Berlíně. Tyto pobyty byly navíc dotovány měsíčním (v té době relativně slušným) stipendiem pohybujícím se ve výši 100 až 200 DM.¹⁶⁷

Počet řádných studentů západoberlínských univerzit dosahoval v roce 1958 zhruba 21 tisíc. Jejich počet se zvyšoval již v období před stavbou zdi a roku 1961 dosáhl 24 tisíc, poté rychle vzrostl až na 28 tisíc v roce 1964.¹⁶⁸ Prostředky plynoucí do stavebních investic i na zajištění provozu vysokých škol rostly o desítky procent ročně. Příklad Svobodné univerzity ukazuje skokové navýšení dotací – zatímco v roce 1961 hospodařila univerzita pouze s 30,6 milionu DM, v roce 1962 to bylo již 42,7 milionu DM. Výhody z působení v Západním Berlíně plynuly i pro vysokoškolské učitele – například profesori si zde mohli zažádat o sabbatical (takzvaný volný semestr) každé čtyři roky a ne každých sedm let, jak bylo běžné na území Spolkové republiky Německo.¹⁶⁹ V Západním Berlíně našlo v rámci realizace plánu radnice sídlo několik prestižních vědeckých institucí – Institut

Maxe Plancka pro vzdělávání, Německý institut pro rozvojovou pomoc, Institut severoamerických studií (později přejmenovaný na Institut Johna Fitzgeralda Kennedyho) při Svobodné univerzitě či Univerzitní klinika Svobodné univerzity ve Steglitzu.¹⁷⁰

Výrazné zvýšení podpory znamenala oblast kultury, v níž měl Berlín jako celek až do stavby zdi výsostně postavení, protože se v něm snoubila nabídka kultury východního a západního bloku – obě na vynikající úrovni. Oběma směry proudily přes sektorové hranice tisíce diváků a plnily hlediště divadel, oper, kin a dalších uměleckých scén. Po 13. srpnu 1961 se stala východní část kulturní nabídky pro západobersínské občany nepřístupná a zároveň západobersínská divadla přišla o diváky z východního Berlína. Stavba zdi tak dopadla velmi negativně na provozovatele kulturních zařízení, především kin a divadel, a to nejen těch ležících v blízkosti sektorové hranice. Jejich provoz byl dotován již před 13. srpnem 1961 – jen díky tomu mohli za vstupenky platit návštěvníci z východního Berlína východními markami v nominální hodnotě ceny udané v západních markách. Bersínským divadlům bezprostředně po stavbě zdi tak chybělo zhruba půl milionu diváků měsíčně.¹⁷¹

S cílem podpořit špičkovou kulturní produkci a připravit ji v Západním Berlíně co nejlepší podmínky byla znovu postavena budova Německé opery, jejíž slavnostní otevření se shodou okolností odehrálo jen několik dní po zahájení stavby Bersínské zdi. Otevření opery usnadnilo realizaci plánu na posílení kulturní nabídky v Západním Berlíně po 13. srpnu 1961, na němž se začalo pracovat už v období před stavbou zdi. Nyní došlo k jeho urychlení. Velice rychle se začalo stavět nové kulturní centrum na Kemperově náměstí (Kemperplatz), Nová filharmonie a Freie Volksbühne dostaly nové sídlo. Ze Západního Berlína se stalo během několika měsíců místo, které v pozdějších letech hostilo nejlepší umělce ze všech kontinentů a lákalo publikum (nejen) z celé Spolkové republiky Německo.¹⁷²

Události Chruščovova ultimáta a následující stavba zdi přispěly paradoxně také k vyjasnění do té doby napjatého vztahu obyvatel Spolkové republiky a Západního Berlína. Vyhození druhé berlínské krize zmírnilo nedůvěru obyvatel Spolkové republiky vůči městu a následná mediální přítomnost tématu a další propagační akce

pak vedly v SRN k rychlé proměně veřejného mínění. Této otázce, která není v literatuře doposud příliš zmiňovaná, se věnovalo několik studií Harolda Hurwitze. Vypracoval je v 60. letech pro Willyho Brandta či na zakázku západobersínské radnice.¹⁷³

Obyvatelstvo Západního Berlína nemělo až do přelomových let 1948 a 1949 v podstatě „čas“ zabývat se otázkou své identity. Až tehdy se ukázalo, že osudy všech obyvatel Berlína (a stejně tak Němců) již nejsou a nebudou stejné a že je rozděluje příslušnost k různým okupačním sektorům. Právě angažmá západních spojenců v čele se Spojenými státy přesvědčilo obyvatele Západního Berlína (ale i západního Německa), že jejich okupační úmysly a demokratická snaha jsou opravdové.¹⁷⁴

V prvních letech po konci druhé světové války se všichni zaměřovali především na své vlastní problémy a sebeidentifikaci s nově se ustávujícím režimem – jak v západním Německu, tak i v Západním Berlíně – smiřovali se s neexistencí „velkého“ Německa a s životem v „rozděleném“ státě. Hledali své nové identity a pomalu je nacházeli v nově se ustávujícím zřízení. Tento proces však ztěžovala a zprvu až znemožňovala obzvlášť všeobecná nouze, která nutila obyvatele zaměřovat veškeré své úsilí hlavně na zajištění obživy a zaopatření své rodiny než na hledání nové identity. V Berlíně se to navíc kombinovalo s výraznou poválečnou frustrací, jež plynula jednak z konce a výsledku druhé světové války, jednak z komplikovaného poválečného vývoje.¹⁷⁵

Běžní obyvatelé západních okupačních zón a pozdější Spolkové republiky Německo dlouho neměli vůči Berlínu vyjasněný postoj, ten se formoval v průběhu celých 50. let. Zpočátku se jednalo o chladnou nedůvěru a až později v souvislosti s nárůstem napětí okolo Chruščovova ultimáta a stavby Bersínské zdi si obyvatelé Západního Berlína získali u obyvatel Spolkové republiky Německo sympatie. Od počátku 50. let, kdy se začala obecně situace v západním Německu i Západním Berlíně zlepšovat, se otevřel prostor pro hledání odpovědi na otázku, zda se obyvatelstvo identifikuje se snahou politiků o vytvoření pevné vazby mezi Západním Berlínem a nově vzniklou Spolkovou republikou Německo. Společenské pouto a povědomí o vzájemné svázanosti měla podle politiků posilovat také podpora

kulturní nabídky, vysokého školství a vědy v Západním Berlíně. V první polovině 50. let však vzájemný vztah poznamenávala spíše nedůvěra především ze strany západních Němců a (logická) orientace obyvatel Západního Berlína hlavně na východní Berlín a nejbližší okolí města (tedy oblasti patřící k NDR). Čistě subjektivně měl Západní Berlín v očích západních Němců cosi společného s nově se ustavujícím komunistickým režimem v Německé demokratické republice. K tomuto pocitu přispívalo i uspořádání ve městě – až do roku 1961 patřil mezi jedinečná místa v Evropě a *de facto* i na světě, kde bylo možné zcela bez obtíží překročit hranice mezi Východem a Západem a v podstatě tak překonat železnou oponu. To vytvářelo pro vnější pozorovatele pocit blízkosti či spřízněnosti Západního Berlína s režimem NDR. Míru subjektivního pohledu, který byl po území SRN hojně rozšířen, ukazují tehdejší sociologické průzkumy v tabulce 11.¹⁷⁶

Ve vnímání Západního Berlína občany SRN došlo v průběhu 50. a na počátku 60. let ke dvěma zásadním zlomům souvisejícím se zahraničněpolitickým vývojem. První zlom nastal zhruba v době vyhlášení Chruščovova ultimáta (1958) a druhý po stavbě Berlínské zdi (1961). Oba vedly k intenzifikaci povědomí o sounáležitosti obyvatel Západního Berlína na jedné straně a Spolkové republiky na straně druhé a nutnosti následného prohlubování vzájemného vztahu. Mínění obyvatel Spolkové republiky o Západním Berlíně se mezi lety 1960 a 1962 dosti zásadně proměnilo – výrazně klesl počet lidí přesvědčených, že je vliv komunistů v Západním Berlíně větší než ve Spolkové republice (ze 42 na 28 procent), a zvýšil se počet občanů, kteří byli přesvědčeni o tom, že mají komunisté menší vliv.¹⁷⁷ Západní Němce krize z let 1958 a 1961 zcela přesvědčily o vážnosti komunistické hrozby, již je Západní Berlín vystaven. A obyvatelům Západního Berlína naopak ukázaly, že i přes čilé osobní vztahy a kontakty, jež dosud udržovali s obyvateli východního Berlína a Německé demokratické republiky, je komunistický režim pro ně a obecněji pro svobodnou existenci Západního Berlína zhubeným a hlavně nechtěným.¹⁷⁸

Jak je ale možné, že během velmi krátké doby došlo k tak výrazné změně? Po 13. srpnu 1961 odstartovala ve Spolkové republice velká

Tabulka 11 Průzkum veřejného mínění o (politickém) vlivu komunistů v Západním Berlíně ve srovnání se Spolkovou republikou Německo (v procentech).

rok	větší vliv komunistů než v SRN	stejný vliv komunistů ve srovnání se SRN	menší vliv komunistů než v SRN	žádná odpověď
1960	42	17	19	22
1962	28	24	35	13

Zdroj: *West German Look at Berlin*, 19. srpna 1962, s. 2, in: LAB, B Rep. 002, Nr. 4077.

mediální a politická kampaň, která se zaměřovala na medializaci a propagaci situace v Západním Berlíně. Organizovala, koordinovala a financovala ji západoberlínská radnice, respektive její oddělení se 45 zaměstnanci vzniklé nově po 13. srpnu 1961 – jednalo se o Oddělení III kanceláře (západoberlínské) městské rady („Abteilung III der Senatskanzlei“). Část peněz na její činnost poskytovala spolková vláda.¹⁷⁹ Zlepšení informovanosti dokazuje poslední sloupec tabulky 11 – počet respondentů „bez názoru“, tedy osob neseznámených s tématem či neschopných na otázku odpovědět, klesl v roce 1962 téměř na polovinu stavu z roku 1960.¹⁸⁰

Jednou z mnoha kampaní na podporu zvýšení zájmu obyvatel SRN o dění v Západním Berlíně byla i podpora turistických návštěv města. Především byl kladen důraz na jeho historický význam a současnou „lákavost“ atmosféry ve městě. O úspěchu této kampaně svědčí průzkum provedený na území SRN a nabízející respondentům hypotetický plně hrazený výlet do největších západněmeckých měst – do Mnichova, Düsseldorfu, Hamburku, Západního Berlína apod. Počet těch, kteří by v roce 1962 preferovali výlet do Západního Berlína před ostatními městy, se zdvojnásobil (data v tabulce 12).¹⁸¹

Z respondentů, kteří se zúčastnili výše uvedeného průzkumu, uvedla v roce 1960 pouze 3 procenta, že je „zajímají památky města a jeho okolí“. V roce 1962 to bylo již 10 procent. Zhruba 22 procent potenciálních návštěvníků Berlína přitahovala v roce 1962 kulturní nabídka – muzikály, opery atp. Naproti tomu o dva roky dříve to bylo pouhých 5 procent. To svědčí (při reálném zvýšení počtu návštěvníků města) o rychlém z kvalitnější a především z atraktivnější

Tabulka 12 Průzkum zaměřený na preferenci Západního Berlína jako cíle plně hrazené turistické cesty občanů Spolkové republiky.

V případě plně hrazeného výletu byste Západní Berlín...	léto 1960	duben / květen 1962	změna
...preferovali.	22	41	+ 19 %
...rádi navštívili.	28	20	- 8 %

Poznámka: Respondenti dostali na výběr z plně hrazených cest do většiny velkých měst v SRN.
Zdroj: *West Germans Look at Berlin*, 19. srpna 1962, s. 5, in: LAB, B Rep. 002, Nr. 4077.

kulturní nabídky v Západním Berlíně, jež začala oslovovat publikum z celého západního Německa. Mezi dalšími důvody pro cestu do města uvádějí respondenti návštěvu příbuzných z NDR ve východním Berlíně – občané SRN (nikoliv obyvatelé Západního Berlína) totiž směli i po stavbě zdi relativně volně za splnění určitých podmínek překračovat sektorovou hranici v Berlíně. Více než polovina respondentů uváděla, že by pro cestu do Berlína použili letadlo – zde je možné, že je také částečně lákal zážitek z tehdy ještě nepříliš obvyklého létání.¹⁸²

Na tomto místě je možné poznamenat, že vývoj cen letenek mezi západoněmeckými městy a Západním Berlínem neodpovídal inflaci ani skutečným cenám. Cena letenek byla od 1. března 1962 snížena zhruba o čtvrtinu oproti původním denním tarifům. Původní a nyní zrušené noční tarify byly také dražší než nová cena denních letenek. Roční suma dotací na letenky do Západního Berlína měla činit cca 21 milionů DM. Vzhledem k silnému nárůstu dopravy a počtu letů po 13. srpnu 1961 se nutná podpora vyšplhala až na 24,5 milionu DM ročně. Tabulka 13 ukazuje změnu cen letenek v ročním srovnání let 1961 a 1962.¹⁸³

Větší vypovídací hodnotu o zvýšení počtu návštěvníků Západního Berlína nabízí statistika počtu hlášených noclehů v Západním Berlíně – z půl milionu noclehů za rok v roce 1950 narostl jejich počet na 1,4 milionu v roce 1960, na dva miliony v roce 1964 a na 2,5 milionu v roce 1966. Kromě změn ve společnosti a intenzifikaci hospodářských vztahů, které vedly k nárůstu počtu a délky turistických a pracovních cest do Západního Berlína, je možné přisoudit zvýšení nárůst počtu noclehů mezi lety 1961 a 1966 mimo jiné osvětovým

Tabulka 13 Srovnání cen letenek mezi západoněmeckými městy a Západním Berlínem (ZB) v letech 1961 a 1962 (v DM).

trasa	nový tarif zpáteční (platiný od 1. 3. 1962)	původní tarif zpáteční - denní	původní tarif zpáteční - noční
ZB - Düsseldorf	140	193	152
ZB - Frankfurt (M)	123	168	136
ZB - Hamburk	79	111	86
ZB - Hannover	62	108	68
ZB - Kolín	140	193	152
ZB - Mnichov	140	193	158

Zdroj: *The Economy of West Berlin, Appendix 3: Transport and Communication*, 9. 12. 1963, in: TNA, FO 371/17159.

akcím západoberlínské radnice, jež se snažila propagovat a organizovat cesty západoněmeckých občanů do Západního Berlína.¹⁸⁴

Průzkumy z let 1960 a 1962 ukazují na realističtější pohled obyvatel SRN na situaci Západního Berlína. Zatímco ještě v roce 1960 si většina respondentů myslela, že se Berlín stane v blízké či vzdálenější budoucnosti hlavním městem Německa, v roce 1962 se počet optimisticky naladěných obyvatel SRN snížil a výsledek průzkumu ukazuje, že se kloní spíše k tomu, že je tento vývoj nepravděpodobný (více v tabulce 14).

Stavba zdi vedla ve svém důsledku také k vyjasnění pozice obyvatel Západního Berlína ve společnosti Spolkové republiky. Ohrožení bezpečnosti města a nutnost postavit se zcela jasně pouze na jednu stranu vedla obyvatele Západního Berlína k plnému uvědomění, že vztah k SRN má jasnou prioritu. Stejně tak po 13. srpnu 1961 začala SRN podporovat izolované město v ještě větší míře, než tomu bylo dosud a nenechala tak nikoho na pochybách o intenzitě vzájemného vztahu. Mediální a další průvodní kampaně pak již byly jen potvrzením nově vytvořeného pevného vztahu.

Paradoxním důsledkem stavby Berlínské zdi bylo obecné zlepšení hospodářské situace ve městě. Západní Berlín a jeho bezpečné přetížení se stalo prioritou Západu a tomu odpovídalo také financování jeho rozvoje – to přicházelo především ze spolkového rozpočtu. Ve výsledku tak nikdo Západní Berlín koncem 60. let 20. již neřadil

Tabulka 14 Náзор obyvatel Spolkové republiky Německo v letech 1960 a 1962 na otázku, zda bude Berlín opět hlavním městem Německa (odpovědi v procentech).

Berlín se hlavním městem Německa...	1960	1962
...stane v blízké budoucnosti.	9	5,8
...stane ve vzdálené budoucnosti.	64,1	60,9
...nikdy nestane.	10,3	21,7
...neví či bez odpovědi.	16,6	11,6

Zdroj: Nr. 4077 Band I, in: LAB, B Rep. 002.

k periferii Spolkové republiky a město se vyrovnalo jejím nejúspěšnějším centrům. Západní Berlín tak plnohodnotně plnil roli, kterou od něj Západ očekával – tedy být výkladní skříň kapitalismu a jeho úspěchů.

4. Závěr

Stavba Berlínské zdi dne 13. srpna 1961 znamenala nejvýznamnější předěl ve studenovělečné historii Západního Berlína a proměnila situaci ve městě a jeho postavení uvnitř západního bloku. Nově vzyčená zed' způsobila na tváři města dlouhodobou a nehojící se jizvu a proměnila jeho strukturální uspořádání, které je dodnes patrné na členění města, jeho vzhledu či uspořádání dopravního systému a která bude patrná ještě po dlouhá desetiletí. Zůstane tak důkazem a svědkem minulého vývoje, kdy se město samotné stalo účastníkem nákladného a vyčerpávajícího zápasu mezi Východem a Západem.

Nečekaná krize ze srpna 1961 ovšem paradoxně v dlouhodobé perspektivě přinesla pozitivní impulz vedoucí k přetvoření Západního Berlína ve „výkladní skříň kapitalismu“. Před stavbou zdi nepatřil Západní Berlín k nejlákavějším místům pro život – sužovala jej nezaměstnanost, ekonomika upadala, nedostávalo se bytů a mnoho jeho obyvatel uvažovalo o odchodu z města. 13. srpna 1961, ačkoliv se to obecně předjímá, nedošlo ke zcela radikálnímu rozdělení města, které by vedlo k zásadnímu kolapsu jeho funkcí. Berlín se totiž začal postupně rozdělovat již od podzimu 1948, kdy se v průběhu první berlínské krize rozpadla politická jednota městské samosprávy. Stavba zdi pak byla jen zjevným potvrzením celé situace. Ode dne stavby zdi se nicméně paradoxně začala díky masivní politické a finanční podpoře situace Západního Berlína téměř okamžitě zlepšovat a zdi oddělené město se stalo během jednoho roku atraktivní lokalitou k životu a podnikání.

V kontextu dlouhodobého strukturálního pohledu na město se ukázalo, že úzké zacílení pouze na 13. srpen 1961 a na otázku, co tento den přinesl Západnímu Berlínu, není zcela historicky korektní a jednoduše zodpověditelné. Při zkoumání vývoje Západního Berlína je nutné zohlednit celé období od konce druhé světové války. Spojitost mezi první a druhou berlínskou krizí je velice silná a není možné od sebe oddělit tato dvě období. První berlínská krize proměnila celý Berlín – počátky rozdělení města na západní a východní část (včetně vytvoření „západoberlínské“ a „východoberlínské“ identity u jejich obyvatel) je nutné hledat právě v tomto období. Stavba Berlínské zdi

představovala v tomto smyslu spíše jen symbolické završení celého procesu. První berlínská krize znamenala pro obyvatele Západního Berlína obrovský „generační zážitek“. Dostavila se sice jako jedna část sekvence „berlínských pohrom“ 40. let – po zničující Harrisově bombardovací ofenzivě, následující těžké bitvě o Berlín a obecně poválečné zásobovací nouzi. Jelikož se však odehrála současně či bezprostředně po období „Stunde null“ – „hodině nula“, nebyl tento zážitek ve vzpomínkách obyvatel (nejen Západního Berlína) potlačen tak jako zmíněné předchozí události a stal se součástí aktivního společenského vzpomínání – v tomto případě vzpomínání na pomoc západních spojenců a Západu, která byla poskytnuta odříznutému Západnímu Berlínu.

Západoberlínské obyvatelstvo si prošlo od konce druhé světové války množstvím zatěžkávacích zkoušek, které se promítly do jeho psychiky a daly tak základ jeho specifickým reakcím na hrozby studené války. Ve chvíli, kdy už se zdálo, že se pomalu otevírá cesta ke světlejší budoucnosti a hospodářskému rozkvětu Západního Berlína, přišla další rána v podobě Chruščovova ultimáta, které negativně ovlivnilo náladu ve městě. S odstupem času se tak zdá, že období přetrvávající hrozby Chruščovova ultimáta nejcitelněji zasáhlo náladu obyvatelstva a jeho rozhodnutí setrvat v Západním Berlíně.

V kontextu tohoto pohledu pak opravdu znamenala stavba Berlínské zdi zásadní zlom. Přenesené a zpožděné zhmotnění Chruščovovy hrozby (jak to vnímalo obyvatelstvo) vyvolalo na společenském úrovní (zde míněno především mezi obyvateli Západního Berlína) paradoxně pocit úlevy, který nebyl mezi bezprostředními reakcemi obyvatel města na stavbu zdi rozpoznatelný – v tu chvíli jej překryvala erupce zlosti a nespokojenosti. Úleva byla spojená především s tím, že nyní již bylo možné pojmenovat hrozbu, a dokonce si na ni i „sáhnout“. Na druhou stranu ulehčení vyvolalo i zjištění, že bude zachováno svobodné politické zřízení v Západním Berlíně včetně úzké vazby izolovaného města a že se východoněmecké (a sovětské) akce zastavily těsně před hranicemi západních okupačních sektorů.

Ve zpětné perspektivě je tak možné považovat stavbu Berlínské zdi za pozitivní impulz pro Západní Berlín, který mu přinesl výrazně větší společenskou a hlavně politickou pozornost nejen západního

Německa, ale i celého západního světa. Ruku v ruce s touto pozorností si Západ plně uvědomil jeho propagandistický a symbolický význam – západní politici stále častěji vzdvihovali Západní Berlín a užívali ho jako symbol výdrže a odhodlanosti vzdorovat tlaku východního bloku v průběhu studené války. Štědrá finanční pomoc umožnila, aby se Západní Berlín ujal své role – symbolu prosperity kapitalismu. Díky podpoře se zlepšil stav hospodářství a přišli noví investoři, kteří budovali především podniky zpracovatelského průmyslu. Následně přilákal potřebné pracovníky a díky podpoře vysokého školství také velké množství studentů. Rychlá, objemově významná a cílená podpora tak vedla k rychlé strukturální proměně městské společnosti.

Stavba zdi se stala impulzem pro ty, kterým již „došla trpělivost“ s neustálými hospodářskými těžkostmi a bezpečnostní hrozbou ve městě. Po 13. srpnu 1961 se nakrátko zvedla vlna odchodů z města. Naopak pocit „života na vartě demokracie“ lákal jiný typ obyvatel – lidi s dobrodružnějšími povahovými rysy. Spolu s nimi začali postupně do města přicházet noví (i cizozemští) zájemci o pracovní uplatnění (gastarbeiťi), umělci a v neposlední řadě studenti a odjírači vojenské služby. Nově přichází tak zasáhli a změnili demografickou strukturu Západního Berlína, kterou negativně ovlivnily válečné ztráty a odchody obyvatel města do SRN. Početně ve městě dominovaly především starší ženy – válečné vdovy. „Nová společnost“ postupně vytvářela protiváhu k původně konzervativním a generačně starším obyvatelům města. Změna společenské struktury provázela hospodářský zázrak, který se do Západního Berlína dostal o desetiletí později než do Spolkové republiky Německo.

V osobní rovině se obyvatelé Západního Berlína stali rukojmími východního bloku, zejména pak takticko-politických manévrů Německé demokratické republiky a Sovětského svazu v souvislosti se snahou prosadit změnu stavu v otázce berlínského uspořádání či diplomatického uznání existence NDR a v souvislosti se snahami západoberlínské radnice o „zprůchodnění“ Berlínské zdi. V rovině materiální se tedy obyvatelé Západního Berlína stali bezprecedentně podporovanými strážci majáku Západu uprostřed komunistického moře. V dlouhodobém srovnání situace Západního Berlína

s odhlédnutím od osobních a psychologických následků stavby zdi je nutné připustit, že obyvatelům Západního Berlína přinesla stavba Berlínské zdi v konečném efektu jednoznačně pozitivní (předešlým materiální povahy) a privilegované postavení v rámci celého západního bloku až do roku 1990, na které si velmi rychle a ochotně zvykli.

Všechny výše popsané úspěchy a zlepšení se nedostavily samy od sebe a nespadly Berlín „z nebe“. Významně se o ně zasloužil také tehdejší západoberlínský úřadující starosta Willy Brandt, který v této funkci strávil období let 1957 až 1966, jež bylo bohaté na studenoválečné krize. Od počátku svého nástupu do funkce, zhruba rok před vyhlášením Chruščovova ultimáta, se snažil aplikovat více své politiky a svého politického přístupu – patřila mezi ně předešlým snaha „dělat politiku pro obyčejného člověka“. Ve jménu zachování svobodné existence Západního Berlína a předešlým jeho obyvatel rozvinul velké množství zahraničních aktivit. Bezprostředně po stavbě zdi se zdálo, že situace ve městě by mohla připomínat období první berlínské krize – tedy blokádu města a všeobecnou nouzi. Willymu Brandtovi se podařilo předešlým díky osobnímu angažmá za hranicemi diplomatických pravidel „rozhybat“ Západ včetně Spolkové republiky k demonstračním činům podtrhujícím pouto Západu a Západního Berlína a hlavně získat jasně vyřčenou podporu amerického prezidenta J. F. Kennedyho. Díky úspěšné mediální práci a s tím související „náklonnosti“ západoněmeckých politiků došlo k rychlému dopracování plánů na revitalizaci Západního Berlína, o kterých se již delší dobu diskutovalo. Plány se ukázaly jako úspěšné a bez větších problémů realizovatelné – vyžadovaly však dlouhodobý přísun finančních prostředků ze spolkové kasy. Jejich realizaci usnadnila oproti dřívějšímu obzvlášť existence zdi – konkrétní a hmatatelný projev komunistické zvěle.

Nelze zpochybňovat potřebnost finančních prostředků transferovaných do Západního Berlína těsně po 13. srpnu 1961, v následujícím období se nicméně situace ve městě a v otázce jeho přímé finanční podpory vyvinula jinak, než původně předpokládali spolkové politici. Zeď, špatná hospodářská a bezpečnostní situace a neustálé příkoří na městském obyvatelstvu se staly hlavními argumenty ospravedlňujícími zvýšené finanční toky do města. Při každém pokusu redukovat

finanční pomoc Západnímu Berlínu došlo na argument hrozby „oslabení pouta“ se Západem a na zvýšení bezpečnostního rizika ze strany Německé demokratické republiky a Sovětského svazu. Brandtovi se dařilo díky obratné manipulaci (v pozitivním slova smyslu) a užíváním argumentů o situaci ve městě splnit svoji politickou úlohu – sehnat peníze pro „svůj resort“ – a zvyšovat svůj vliv a *de facto* i moc. Západní Berlín se tak mohl těšit významným finančním příspěvkům určeným nejen na obnovu města, podporu kultury, výstavbu dopravního systému či vysokých škol, ale také přímým dotacím do sociálního a důchodového systému.

Představitelům Západního Berlína v čele s Willym Brandtem se podařilo ve sílu Berlínské zdi realizovat a udržet vizi „levicově-ho či sociálního ostrůvku“ uprosřed pravicové Spolkové republiky. Ačkoliv v Západním Berlíně dlouhodobě vládla SPD, dostal se díky výjimkám a rozsahu podpory, které plynuly ze specifické situace, výrazně nad rámec toho, čeho mohly dosáhnout vlády ostatních spolkových zemí. Obyvatelům Západního Berlína měly být oficiálně kompenzovány „ztižené životní podmínky“ – ve skutečnosti se podařilo prosadit systém přídavek, příspěvků a osvobození od daní až po silnou sociální síť. Tento nadstandard by si Západní Berlín zcela jednoznačně nemohl dovolit bez pomoci spolku. Každopádně však tato opatření vedla k postupnému vzestupu obliby západobelrínské „adresy“ a napomohla mnoha lidem k rozhodnutí přestěhovat se do tohoto města.

Západní Berlín umožnil Willymu Brandtovi, aby zde realizoval svůj politický koncept a stal se do jisté míry režisérem a účastníkem vývoje. Díky tomu jej bylo neustále „vidět a slyšet“. Skrze svoji politiku, která byla samozřejmě široce medializovaná, nepůsobil jen na obyvatele Západního Berlína, kteří mu téměř bezmezně věřili, ale také na obyvatele západního Německa, již patřili mezi jeho možné voliče ve spolkových volbách v roce 1965. Také díky stavbě Berlínské zdi a Brandtovým reakcím mu sociální demokracie „prominula“ volební neúspěch ve spolkových volbách v září 1961. Stavba Berlínské zdi a Brandtovy kroky obnovily legitimitu pro jeho setrvání na pozici lídra SPD. Svým jednáním dokázal potvrdit, že odhodláni sociální demokracie jasně spojit budoucnost Spolkové republiky se

Západem je reálné. Každopádně se mu díky jeho strategii a získání pomoci pro Západní Berlín podařilo dostat své snaze „dělat politiku pro obyčejného člověka“. Nebýt Brandta, život v Západním Berlíně by se pro jeho obyvatele nestal tak rychle snesitelným, či dokonce pro nově příchozí lákavým a stejně tak by Brandt bez Západního Berlína představoval sice aktivního, ale zřejmě maximálně zemské-
ho politika.

English summary

Berlin was a phenomenon of European history. It used to be the center of the German Empire – a hegemonic industrial power at the beginning of the 20th century. Berlin threatened Europe during World War I and later on was a symbol of Nazi ideology during World War II. The starting Cold War, a tension between the East and the West, was clearly seen in Berlin during the first Berlin Crisis. Since that time the city had been divided into two administrative parts corresponding with the division between the East and the West sectors. After 1948/1949 Berlin changed into a city where two worlds met each other living in the last open hole of the Iron Curtain.

The co-existence of two systems in one city caused instability in the Eastern bloc. Khrushchev wanted to solve this problem and stabilize the situation of Ulbricht's GDR. A decision was made in August 1961 and on the 13th the city was cut physically into two halves by the Berlin Wall.

This step had a huge impact on West Berlin and its population. The Berlin Wall cut off family and friend relations, and daily commuters from the East and West Berlin became an isolated island with promised connection routes into West Germany. The first moment was stigmatized by the lack of reaction of Western and West-German politicians. Willy Brandt became a famous political personality during his campaign for the free future of West Berlin after the Khrushchev ultimatum in 1958. It was Willy Brandt who used the Berlin Wall as an instrument for saving the future of the city. At that time, there was a widespread fear in West Berlin of changing into a periphery of the Western world which would be a vulnerable victim of Eastern aggression.

Willy Brandt decided to act immediately and started to realize a wide political plan for West Berlin. He tried to formulate his policy in a way that every citizen could take advantage of it. The first point was to make living in West Berlin with the Berlin Wall bearable and attractive. It was the second point of his plan that the city (but logically only its Western part) should become a centre of higher education, sciences and culture. Brandt used a new communication

concept for the realization of these plans and thanks to this he was able to keep West German federal money flowing into the modernization of the city, which created and prepared a base for West Berlin later being the "show window of capitalism".

West Berlin changed Willy Brandt and he was changed by the city. His successful political career started there and he learnt a style of political behavior in that city, living in the last place connecting the East and the West. He learnt how to handle political crises on the highest level of world politics; he wasn't of course able to solve the problems, but he learnt how to communicate with the highest world politicians and with "the ordinary people" living (not only) in West Berlin. He learnt at the same time how to communicate the problems of West Berlin to improve its unstable situation.

The construction of the Berlin Wall in 1961 figures in the long-term history of the city as a positive impulse for the development of the city, industry, scenery and university landscape and social changes. All these mentioned points were made possible by the modernity and new communication strategy of the mayor of West Berlin and later on rising star of West German politics, Willy Brandt.

Příloha 1

Rozhovor s Haroldem Hurwitzem

Přepis rozhovoru s Haroldem Hurwitzem, který uskutečnil autor 12. června 2008 v Berlíně-Zehlendorfu.¹

TN: Jak by se dala charakterizovat situace v západoberskýnské společnosti v 50. a 60. letech 20. století?

HH: Mentalita doby 60. let vzešla ze zkušenosti lidí, kterou prodělali bezprostředně po válce do počátku 50. let. Tento mentální vývoj je, podle mne, výsledkem interakce mezi přživšími demokraty v ještě nerozděleném městě, ostatními obyčejnými lidmi a okupačními vojáky. Zprvu byla okupace chápána jako provizorium, především ze strany Američanů, Britů a Francouzů. Necháпали (mysleno vojáci – pozn. TN) zcela přesně význam okupace. Ptali se (sami sebe – pozn. TN), proč tu jsou, tak daleko od domova. Interakce lidí s „okupačním divadlem“ hrála roli až v pozdějším vývoji. Nejvýznamnější bylo vnímání prohrané války a interakce nových politických sil – komunistů, sociálních demokratů, Centra, německé demokratické strany („Deutsche demokratische Partei“ – DDP) a nově založené CDU. Liberálové ztratili své pozice. Pro vás je důležité, že všechny tyto politické síly působily již ve Výmarské republice a všichni přživší, ať už komunisté či demokraté, měli nárok se z chyb poučit. To byla výchozí situace.

Výchozí situace obyvatelstva v Berlíně byla rozdílná. To popisují v prvním díle své řady – o konzervativcích a sociálních demokratech a jejich vztazích k ostatním.² Popisuje obyvatelstvo a občanské síly. Co se týče obyvatelstva, mnoho nacistů uteklo. Sociálním demokratům (SPD) bylo navrženo, aby vytvořili jednu stranu s komunisty (KPD). Obyvatelstvo se chovalo jinak ve čtyřmocenském státě a jinak v Berlíně. Berlín byl kosmopolitním městem, to bylo nyní (po roce 1945 – pozn. TN) pryč, i když byli ve městě čtyři spojenci. Obyvatelstvo bylo charakteristicky berlínské – skeptické, povrchní a distancované, trochu pruské a lehce osvícené. Zážitek konce války byl traumatický – už si nechtěli znovu spálit ruce. V podstatě toto platilo pro celé Německo – už si nespálit ruce. Ale jak jsem řekl, obyvatelé Berlína byli jiní než ve zbytku Německa.

TN: Mohli za to spojenci? Jak by se dala charakterizovat jejich politika?

HH: Demokratická politika tří mocností, odspondu nahoru, fungovala jako skleník bez skel a zahrádníka. Spojenci nebyli zvyklí se starat – byli vítězové. Nemilovali Němce. Společně se zavázali Německu vládnout. To bylo chápáno odlišně: západní spojenci pomalu a odspondu; komunisté – Sověti – rychle prostřednictvím komunistů a odshora. Komunisté v Německu věděli, kdo je Stalin a jakou dělá politiku. Museli se vyrovnat s tím, že německý národ nepovstane, že se dělnická třída neprosadí (v revoluci – pozn. TN). Od začátku se němečtí komunisté orientovali na Sovětský svaz. Byli vlastně centrem komunistického hnutí na Západě. I když ale byli stalinizováni, čas od času se odchýlili od kurzu. Nicméně člověk tehdy nemohl vědět, co si Sověti myslí a co říkají, respektive zda je to totožné. Samostatný vývoj? V Berlíně byl možný pouze na poli kulturní politiky.

TN: Jaký byl tedy přístup spojenců?

HH: Zkoumal jsem interakci mezi obyvatelstvem a okupační mocí. Konkrétní vztahy mezi důstojníky a jejich šéfy – Clayem, Murphym – a těmi, kteří hráli roli v odboji. Jaký vztah měli k důstojníkům, kteří měli vztah k Německu – například k odbojové skupině „Neubeginnen“,³ založené roku 1929 a odštěpené od pravcového křídla komunistů. To, že byli pravcově opoziční, znamená, že se stavěli proti Stalinově NEP.⁴ Vycházeli z toho, že trh musí být zásobován a že bude možné dosáhnout komunismu skrze konzum. Tento koncept, který hrál v Rusku jen marginální roli, pro ně byl důležitý. Tato skupina byla přesvědčena, že jsou nacisté hnutí, které se bude snažit držet moci od chvíle, kdy se k ní dostane. Podle nich se měli brát nacisté vážně. Poznatek, že se nacistické panství etablovalo, je vedl k přesvědčení, že jsou západní, tj. přiklonili se k sociálnědemokratickým organizacím a ne ke Kominterně.

TN: Jakou roli hrálo v Berlíně „Neubeginnen“?

HH: Tato organizace udržovala kontakty s emigranty a s lidmi, které vyslala po roce 1933 do zahraničí. Chtěla tam získat vliv. Měla své

kanceláře například v Praze, přesvědčila zahraniční SOPADE,⁵ aby ji financovala její činnost. Jméno „Neubeginnen“ pocházelo z Leninovy brožurky. Odmítali dělení a prosazovali integraci. Chtěli vytvořit z SPD a KPD jednu demokraticky revoluční stranu.

V letech 1931 a 1932 se rekrutovali v čele SAJ,⁶ která musela po Papenově puči do illegality. Vzhledem k pseudoilegalitě museli odezdat také peníze. Odešli do Švédska a do Švýcarska. Ve francouzské vojenské správě to nemělo žádný význam, ale v britských a amerických vojenských úřadech měli mnoho přátel, například mezi akademiky. Někteří hráli později roli v Labour Party. Také měli ministra pro okupaci Německa a Rakouska („Neubeginnen“. Komunisty and Austria⁴). Lidé, které si (ministr pro kontrolu Německa a Rakouska – pozn. TN) přivedl, byli lidé z „Neubeginnen“. Komunisty a socialisty, kteří byli před válkou z pravcových křidel a odborů. Byl mezi nimi mladý muž z Harvardu, spolupracovník Claye a Murphyho. Ten věřil bavorským katolíkům a nenáviděl sociální demokraty. Také tam byla skupina z Pobaltí, která pozorovala sovětskou politiku až do roku 1939. Tato skupina měla také vliv na americké ministerstvo zahraničí.

Clay nikdy nepozval Němce na večeri, ani Ernsta Reutera ne. Ani nemluvil německy. Britský guvernér řekl při jedné příležitosti Gro-tewohlovi: Nemůžeme pro vás udělat nic kromě toho, abyste nám navrhli, kdo bude ministerským předsedou v Braunschweigu – předtím, než bylo toto území inkorporováno do spolkové země Severní Porýní – Vestfálsko. Měli jinou tradici.

Malý George (zde myslí Kennana – pozn. TN) byl metodistou a učil se mnoho jazyků. Byl velmi myšlenkově otevřený, ale měl méně vlivu, než si myslel.

TN: Jak tedy působil „Neubeginnen“?

HH: Byli napojeni na zvláštní osobnosti, tvořili velmi malé skupiny, které podporovaly SPD, aby odolala tlaku na splynutí s komunisty. Pomohli Brandtovi a Reuterovi, když byli poprvé ve Spojených státech. Jednou z nich byla také „Americans for democratic action“,⁷ která byla založena v době, kdy probíhal „Fusionskampf“⁸ v Berlíně.

TN: Jak to tedy vypadalo konkrétně v poválečném Berlíně?

HH: Uvidíte, že v prvních chvílích existoval přístup „ohne mich“, „don't burn your hands“¹⁰. V americké zóně se chtělo v roce 1949 zapojit do politiky 30 až 40 procent lidí, v Berlíně jen 12 procent.

TN: Proč tomu tak bylo právě v Berlíně?

HH: Nebyla tam aktivní účast, ale spíše cítění. Lidé zajímalo, co bude výhodnější – bylo pro ně důležité, co se jim stane. Rusové byli pro lidi v prvních letech srovnatelní – v tom, kolik jídla dostal člověk na přidělové lístky a jaké dostal cigarety. Je to hlavně o cítění. Francouzi žili v domech s lidmi (s Němci – pozn. TN). Možná se ti lidé stali jejich „služebníky“ či zaměstnanci. Francouzi měli smysl pro zacházení s lidmi. Noviny – francouzská licence *Kurier* – byla neutralistická.

Britové a Američané si mysleli, že jsou výjimeční. Britové se chovali skvěle a slušně. Američané někdy nebyli schopní brát to seriózně, ale byli zámožní, byli vítězové, ale často naivní. Hlavní, co chci říci a co uvidíte, je, že obyvatelstvo se neúčastnilo „Fusionskampfu“. Vše je v prvním díle mé knihy.¹¹

Můj přístup k výzkumu je ohled na přístup než na funkci. Vše je o přístupu a jeho proměnách. Pokud je váš přístup zakotven v příležitostech, tak jste přesvědčený, protože pro mne pracujete. Takto to platilo v NDR. A pokud NDR opustíte a stanete se „západákem“? Opustíte svůj domov. A jak změníte přístupy? Změnit přístupy, to je jiná věc. To je sociální psychologie. Interakce v populaci. Vnímání, otázka, jak dalece se subjekty událostí stanou objekty.

TN: Jak to vypadalo v berlínské politice?

HH: Tisíce sociálních demokratů a tisíce katolíků zůstávaly doma a nebyly do politiky vůbec vázány. Nebyly zakotveny v žádné z výmarských stran. Nemí tam už katolické Centrum, ale CDU, která pokračovala v tradici Centra. Pak máte poznání, že Clay nikdy přesně nevěděl, o co jde. To je velmi zajímavé. Clay žil v odděleném světě. Neznamená to, že když Reutera nikdy nepozval na jídlo, že nebyli partneři. Vrátil se až s Kennedym, ale v pozici bez jakéhokoliv vlivu. Byl pouhým symbolem. Ale to je jiný příběh.

Clay přišel v roce 1961 do Berlína společně se třemi lidmi – Jimem O'Donaldem, novinářem. Byl reportérem *Times*, *Saturday Evening Post* a byl blízkým přítelem Kennedyho. Náležel k okruhu bojovníků studené války. Měl výborný smysl pro humor, výborný muž. Chtěli jsme společně sundat ostnatý drát, který byl natažený kolem amerického velitelství. Byl jediný, komu Clay toleroval, že chodil do práce až v 11.30. Byl vzpurný a individualista. Zůstal v Berlíně déle než Clay.

Druhým Clayovým doprovázejícím byl Ralf Brown, agent CIA. Velmi klidný a spolehlivý pozorovatel. Zřejmě byl agentem CIA až do smrti. Zemřel po spolknutí rybí kůstky.

Jméno třetího jsem zapomněl, napsal výbornou knihu.¹²

TN: Co měl tedy přesně Clay v Berlíně dělat?

HH: Clay byl Kennedyho vyslancem, který neměl dělat nic. Clay vyrostl ve Washingtonu, část jeho rodiny pocházela z Georgie, sestra spáchala sebevraždu. Byl inženýrem v době „New Dealu“. Stal se republikánem, ale mnoho lidí si po setkání s ním myslelo, že je demokrat. K vzestupu mu pomohlo manželství. Clay pracoval v průběhu druhé světové války ve Washingtonu. Poté se stal velitelem města (respektive všech amerických ozbrojených sil v Evropě a velitelem americké okupační zóny v Německu – pozn. TN). Měl zkušenost se sovětskou otročskou prací a myslel si, že by měli být (Rusové) posláni domů. Měl velmi rád Židy – ze třetíny byl sám Židem. A tento politik byl proti „Fusionskampfu“. Byl zodpovědný za invazi (podílel se na plánování invaze v Normandii – pozn. TN), Britové jej respektovali. Dokonce na rok opustil armádu, aby odešel do války v Mexiku.

Něco se stalo nejprve zde, bylo to důležité pro historii. Co se stalo v 50. letech, když přišel Chruščov se svým memorandem? Ve chvíli, kdy Chruščov oznámil své ultimátum, tak začala druhá (berlínská) krize a pro mnohé lidi se to stalo výzvou. Město se ocitlo v rukách exekutivy a ne městského shromáždění. Dokud se nezačalo se stavbou zdi, krize byla globální hrozbou a krize se stávala nesnesitelnou. Navíc Eisenhower celou krizi asi špatně pochopil. Moje teze je, že měla zasáhnout především lidi. Když jste tehdy jel do západního Německa, měl jste pocit, že jedete domů. Tehdy jsem se cítil

hrdý, že jsme zachraňovali svět a nepustili Rusy na Rýn. Je to tak, to je můj zážitek.

TN: Jak se dostal Brandt na vysoké politické posty v Západním Berlíně?

HH: S maďarskou revolucí, když ji Sověti začali potlačovat. Na demonstraci před radnicí poznal Neumann svůj projev. To, co se stalo, nebylo nikdy přesvědčivě vysvětleno. Neumann hovořil o minulosti a o blokádě. V tu chvíli přestaly fungovat mikrofony. Byli tam (na radnici – pozn. TN) dva lidé, které si Reuter pěstoval jako své nástupce – Willy Brandt a Joachim Lipschitz. Kdyby někdy musel Reuter odejít do Bonnu, Brandt a Lipschitz by jej nahradili. Reuter zůstal tezi, že aby se někdo stal politickou osobností, musel projít komunální politikou. Lipschitz to dělal, patřil k levému sociálnědemokratickému křídlu. Byl centrální osobností levého stranického křídla. Byl částečně Žid, ale žil ilegálně se svou pozdější ženou, která jej na konci války ochraňovala. Byl lídrem v jednom z berlínských obvodů.

Po volbách v roce 1946 bylo obyvatelstvo do politiky vtaženo, ale ne aktivizováno. V mých papírech naleznete nepublikovaný článek z roku 1947.¹³ Uvidíte tam, jak byla SPD zaktivizována. Suhr byl velmi podceňován, on byl velmi konvenčně se oblékající myslitel v moderním slova smyslu. Podporoval „Neubeginnen“. Suhr tehdy řekl, že bude vykonávat příkazy okupačních mocností a že to není samospráva. Chtěl říci Němcům nahlas, že je německou tradicí, že místní správa vykonává příkazy vyšších vládních rovin. V té době se aktivovaly partajní dny. Konaly se třikrát do roka a předsednictvo se setkávalo dvakrát týdně. U CDU to bylo jednou za dva týdny.

Nyní byli lidé podobně reaktivováni v roce 1958 po Chruščovově ultimátu. Nepřišli (Sověti – pozn. TN), ale přišla zeď. Po stavbě zdi se zlepšila nálada obyvatel již za pár týdnů. Už nebyli objektem, ale subjektem.

Byly zde dvě rozdílné věci. Po Chruščovově ultimátu stále ještě Západní Berlín nedosahoval hospodářské výkonnosti SRN. Hospodářský zážrak se mu vyhnul. Mezi podzimem 1958 a jarem 1961, tři roky života v neuchopitelné hrozbě. Lidé, kteří mohli odejít, odešli. Hodnota nemovitostí šla dolů, mnoho nemovitostí bylo na prodej.

Tilo Koch, novinář, jel do západního Německa za lidmi stěhujícími se ze Západního Berlína. Vzpomínám si, jak se mu lidé za odchod do SRN omlouvali, ale nemohli prostě v Západním Berlíně nalézt práci. Uvidíte v průzkumech, že po Chruščovově ultimátu bylo i vedle ní SPD překvapeno, jakou roli může hrát Západní Berlín ve studené válce. Reuter si myslel, že NDR padne. Reuter byl také přesvědčen, že se vše změní po Stalinově smrti.

Brandt měl cit pro vyčkání na historický okamžik. Spolupracoval s Nehruem, choval obdiv pro třetí cestu.

Ti, kteří odešli ze Západního Berlína, se stali ve svém přístupu nejlepšími Západními Berlínany. Mnoho lidí naopak do Berlína zamířilo po stavbě zdi. Tento jejich přístup si bylo možné vyložit jako revoltu.

TN: Jaká nastala situace po stavbě zdi?

HH: Brandt nemohl nikomu věřit. Dobře se cítil pouze v Norsku. Obyvatelé Berlína šli po stavbě zdi do sebe. Přineslo to odpověď na otázku, jakou roli může Západní Berlín hrát. Když se mluvilo o studené válce, obdivoval se přístav a ostrov v NDR. Architektonicky to ukazuje hanzovní čtvrtě. Bezprostředně po stavbě zdi Brandt řekl: Je třeba se naučit žít se zdi. Nato Bahr: Musíme se snažit ji minimalizovat, udělat ji neviditelnou. Brandt hledal cestu ven, východisko. Brandt byl v tomto ohledu survivalista, neříkal lidem, co mají dělat. Pouze jim naznačil cestu z nějaké situace. Říkal velice jasně, co si myslí. Brandt vyhlásil boj kot S-Bahnu z několika důvodů. Říkal, že to lidé chtěli slyšet. Albertz to cítil velmi silně, ale to není důležité. Důležité je vidět budoucnost, Brandt chtěl mluvit s Chruščovem, čímž porušil dohodu s CDU, a ta proto chtěla opustit koalici.

Willy (Brandt – pozn. TN) se cítil osamoceny, byl vlastně slabý. Udělal vše mnohem složitěji, než kdyby začal s Chruščovem vyjednávat. Brandt byl samostatný, ale ne aktivista. Byl pozorně vyčkávající osobou a pak využil momentu.

Abych se tedy vrátil k té události z roku 1956:

Radnice Schöneberg, 1956: Brandt přijel na radnici, byl předsedou městského shromáždění. Lipschitz seděl ve stejné místnosti. Schütz se zeptal Lipschitze: Chcete promluvit do mikrofonu. Nechtěl. Brandt to udělal, vzal mikrofon a začal hovořit. V tu chvíli se přitočil někdo,

kdo na sobě měl dlouhý kabát, jako nosila Stasi, a řekl: Všichni s Willym Brandtem k Braniborské bráně!¹⁴ Část davu se tak dala do pohybu. Dav málem překlopil moji Luisu, francouzské auto. Jel s námi i Schütz s Brandtem. Bylo tam zhruba 200 mladých „rowdies“, jeden z nich vylezl na Braniborskou bránu a hodil dolů vlajku. Bylo to neplánované, spontánní.

TN: Co jste dělal pro Brandta a jak jste se k tomu dostal?

HH: V té době jsem pracoval pro Brandta na volné noze. Bylo o mně známo, že jsem měl kontakty na americké sociální demokraty, byli mi „mischpoke“.¹⁵ To byl důvod, proč jsem odešel do Německa. Z politických důvodů. Původně mne zajímala bavorská revoluce jako kulturní fenomén, protože jsem si myslel, že by mohla být revoluce 1848 dokončena lidmi, kteří následovali tradice.

Sovětská zkušenost zničila šance všech socialistických vlád v západní Evropě. Občanská válka v Řecku byla pro evropské socialisty a komunisty velmi nákladná. To si Stalin uvědomil až později.

Když jsem odjížděl do Německa, očekával jsem, že najdu lidi, kteří se budou znovu probouzet pro revoluci, ale místo toho jsem našel lidi znovu hledající svoji identitu.

TN: Jak pracoval Brandt a Bahr s vašimi výzkumy?

HH: Willy četl vše, co jsem napsal. Bahr to studoval velmi podrobně. Já se jim snažil říkat, co je možné očekávat a co dělat.

Po vyhlášení ultimáta jsem přemýšlel a napsal to. Willy Brandt chtěl uspořádat „Congress of Freedom“ a konferenci o mírovém soužití v Berlíně. Protože to byla fráze, která byla často využívána Sověty, když se snažili prosadit realizaci svého plánu na to, aby byl Berlín svobodným městem. Před ultimátem měli Sověti dvě možnosti – první, tak jak to chtěl prosadit Chruščov, nebo druhou, jít před OSN, aby měl funkci jako svobodné město a byl součástí Západu.

V této situaci chápal Willy závazek tak, že si myslel, že můžeme zůstat a budeme mít čas na změnu. Jeden příklad, s maďarskou revolucí: Když se Rusové vrátili znovu do Budapešti, když to začalo, zeptal se mě, jestli je u mne místo, kde by mohl přespát v případě, že by Rusové začali válku a Berlín byl v ohrožení. Pokud Rusové

prováděli vojenské akce v Maďarsku kvůli slabosti Západu v Suezu, Berlín byl místem, kde by mohli zakopnout. Kdyby chtěli jít Rusové k Rýnu, museli by Berlín obejít a Berlín by získal zhruba týden času.

Komunisté četli *Kurier* z francouzského sektoru a říkali, že to jsou dobré noviny, protože se dívají do budoucna. V Kennedyho skupině si mnoho lidí myslelo, že je Berlín nebezpečným – časem museli pochopit, že Berlín chce být ochraňován.

Myslím, že konfrontace se sovětskými tanky byla bezpečnější než s Vopo. Egon Bahr si myslel, že to bylo nebezpečné. Bahr nedůvěřoval lidem a myslel si, že všechno může být rozhodnuto lídrem. Bahr sám sebe příliš neangažoval, on byl liška. Já jsem pracoval skrze Egona, on četl všechno. Říkal jsem mu, co může ve společnosti očekávat.

TN: Psal jste s Bahrem Brandtovy projevy?

HH: Willy Brandt si psal své projevy sám, protože býval novinařem. Löwenthal, já i Bahr jsme psali pouze některé věci. Já jsem to hlavně překládal. Instruktáže, které jsem psal, to nebyla politika, jen popis a názor. To bylo to esenciální, myslím. Egon mi často říkal, co mám napsat. Otázka je, jak se stal Willy Brandt charismatickým a jasným lídrem. Ale on jím ve skutečnosti nebyl. On to dělal ve jménu Evropy. On nebyl lídr-manipulátor. Jeho schopností bylo dodat opravdovost svým projevům. Byl survivalistou ve svém vlastním životě. Podíval se nad nerovností životních podmínek lidí. Ptal se mě: Jak by ses cítil, kdybys dostal nějaký úkol v době nacistů? Když ho SAP vyslala do Německa,opil se tak, že se v lůžkovém vlaku probudil až v Německu. Neodmítl to, protože cítil, že to musí udělat. Byl lídrem SAP a musel tu úlohu hrát. Když se pak vrátil do Německa, tak byl ještě v roce 1961 konfrontován s tím, že je nemanželským dítětem a že nosil norskou uniformu.

Respektoval Adenauera a Adenauer respektoval jeho. Adenauer měl reputaci, že je velice nespolehlivý a velmi manipulativní. Brandt respektoval jeho schopnost přežít, byl trochu cynický.

Brandt četl knihu o německém vězni v gulagu, který utekl a po roce a půl se dostal do Íránu. Velmi na Brandta zapůsobil. Měl před ním respekt. Lidé z emigrace, staří soudruzi z SAP nebo ze starých dobřích časů, ho naučili mít se na pozoru, obávat se o sebe. Nebyl

mezi nimi žádný Lenin nebo Stalin, který by byl super osobností. Působil na Němce po válce, protože jeho válečná zkušenost byla odlišná. Nemusel se za nic omlouvat. Reuter měl Lipschitze a Brandta. Brandt preferoval zůstat ve Spolkovém sněmu a Reuter se kvůli tomu hněval. Brandt vždycky cítil, že pro něj byl Berlín zátěží, překážkou.

Brandt s Löwenthalem také napsali Reuterovu biografii. Tehdy jsem byl zodpovědný pouze za komentáře, nic jsem nepsal. Chtěl jsem, aby učinili líčení o něco osobnější. Brandt psal, co se naučil od Reutersa.

Brandt říkal: To uděláme my spolu a pak se rozhodněš, jestli tu zůstaněš nebo půjdeš domů. Všichni tři jsme měli alternativu – já jsem patřil do Ameriky a ne sem; Löwenthal byl akceptován v SPD jako teoretik nové doby. Měl ale britskou státní příslušnost a byl šťastný jako vedoucí zahraniční korespondent pro *The Economist* (Hurwitz si titulem nemí zcela jistý – pozn. TN), ale eventuálně se mohl vrátit. Pro Löwenthala to byl pád, pro Willyho to byla velká škola pro budoucnost Německa. Brandt chápal moji situaci, že nepatřím sem, ale k němu, k soudruhům. Egon je posledním z této generace, který ještě žije. Ve srovnání se mnou byl mladší. Měl alternativu, ale nebyl si jistý, a zvláště v 60. letech. Bylo to pro něj těžké. V Norsku by se mu to nestalo. Byl tam šťastnější. Bez Berlína by Brandt nebyl, co nakonec byl, ale bylo to pro něj nepřijemné, těžké. Jeden britský novinář tuto situaci popsal. Jestli se něco Brandt od Reutersa naučil, pak to bylo nesnažit se Německo za každou cenu dostat z této situace. Brandta to táhlo do Bonnu. Reuter měl větší základ, Brandt patřil ke generaci, která ztratila více. Brandt byl tvrdší a musel si každý krok vydělat. Nebyl šťastný v Bonnu a ani ne docela v Berlíně.

Nevěřil ve sjednocení Německa tak, jak se nakonec odehrálo. Dnes říká Bahr, že to bylo štěstí. Když jednou pil se svým kamarádem, tak nadávali na Adenauerovu vládu, neměli ho rádi. Necítili v Bonnu žádný zájem na sjednocení. Chtěli infiltrovat „Neubeginnen“. Egon Bahr dnes říká, že byl Adenauer pro Německo požeňnaním, protože vyšachoval od moci bývalé nacisty.

TN: Navštívil jste někdy východní Berlín?

HH: Byl jsem ve východním Berlíně velmi často. Když jsem tam jel, vezli jsme s manželkou noviny *Der Monat*.¹⁶ To přesvědčilo Claye,

že je třeba na sovětskou agresi reagovat propagandou. A tak vznikl *Der Monat* – pro šíření „osvícenství“. Měl velmi náročný obsah. Já a moje žena jsme to širili do východního Berlína. Bylo to tam v některých kancelářích a čtenářských sálech. Tuto síť jsme vystavěli.

Dělali jsme to a vědělo se to o nás. Znamenalo to, že mne vždycky (východoněmečtí pohraničníci – pozn. TN) zastavili, když jsem jel do Helmhstedtu. Moje žena dokonce dlouho nesměla jezdit (pozemní cestou – pozn. TN) – musela létat. Měl jsem přítele, intendanta v RIAS – Reuter byl jeho domácí učitel. Nejsem si jistý, jak mne vnímal. Studenti si mysleli, že jsem patřil k CIA. V Německu nebyla žádná květinová alternativa jako v USA. Měl jsem mezi Američany špatné renomé, protože jsem studentskou revoltu neodmítal. I kvůli Vietnamu. Měl jsem to také vždy velmi těžké, protože jsem za sebou měl vždycky americkou vlajku. Jsem Žid. To bylo moje „mischpoke“, byl jsem socialista. Celým socialistickým hnutím byla protknuta touha po seberealizaci.

Pro vaše otázky může být zajímavé sledovat příchod do Západního Berlína a jejich srovnání.

TN: Jak tedy vypadala společnost v 60. letech v Západním Berlíně?

HH: Musíte to srovnávat – máte příchodí před revoltou, starý faktor. Máte muže, kteří nechtěli do bundeswehru. Revolta 1967, i když máte jen pár odpovědí, které se hodně rozcházejí. Tam je to evidentní. Je otázkou, jak moc rozdílné odpovědi jsou zaevidované (v Hurwitzových výzkumech – pozn. TN). Může se stát, že role, kterou to hrálo, byla nálada – vietnamská válka. Je těžké rozlišovat mezi přitažlivostí Berlína a přitažlivostí revolty.

Willy psal v úvodu ke čtvrtému dílu (Hurwitzovy edice – pozn. TN) o předsednictvu SPD a také o tom, co je jiného na Berlínu, to je samozřejmě.¹⁷ A to byl teprve poločas. Spolkové předsednictvo SPD mělo obavy z pacifistických tendencí v Berlíně.

Brandt dělal komunální politiku, ale nebylo to pro něj přirozené. Pravidelně vysílal *Wo uns der Schuh drückt?*¹⁸ Tam byli lidé, kteří to připravovali. Ale dělalo to jeho rozhodnutí zodpovědná, i když mu to nepřineslo odpověď, co má dělat a co si lidé přejí. Tak bych to

neformuloval, že se vyhýbal komunální práci a dělal jen reprezentaci. Ale vím, že spousta těch úkolů byla rutina.

Willy vyčkával a věděl to už dopředu, že to nemůže z Berlína změnit. Byl si vědom významu Berlína pro svoji životní cestu. Ke komunálním věcem se přidala i vzdálenost – že neseděl v centru s kumpány. To je Ollenhauerova nižší hodnota, Wehner nebyl úplně košer. Nemohl působit a fungovat jako jeden z nich. Byl trochu outsider, samotář, ale nejjistěji je možné říci, že byl charismatický.

Příloha 2

Titulní strany západoberlinských a západoněmeckých periodik věnující se návštěvě amerického viceprezidenta Johnsona bezprostředně po stavbě Berlínské zdi¹

The collage shows several newspaper front pages from West Germany. The most prominent one is 'WELT am SONNTAG' with the headline 'Johnson in Berlin: Wir stehen zu Euch US-Kampfgruppe rollt durch die Zone'. Other visible headlines include 'Kreml weist West-Protest „kategorisch“ zurück', 'NATO-Sitzung Montag in Paris', 'Berliner freuen sich über Verstärkung der Garnison', and 'Eine neue Ost-Währung?'. There are also several photographs and smaller text blocks on the pages.

Obrázek 19 Titulní strana novin *Welt am Sonntag* ze dne 19. srpna 1961.

19. August 1961 13 Pf

Bild ZEITUNG

Wieder einer...

Blitzflug im Auftrag Kennedys

Amerikas

Vize-Präsident

heute in Berlin

Mit General Clay und Brentano

Berliner - kommt!

Wieder einer...
 Die Berliner Bevölkerung hat heute einen besonderen Grund zur Freude. Der Vizepräsident der Vereinigten Staaten, Lyndon B. Johnson, ist heute in Berlin. Er ist der erste amerikanische Vizepräsident, der jemals in die deutsche Hauptstadt zu einem offiziellen Besuch gekommen ist. Johnson wird von General Clay und Brentano begleitet. Die Berliner Bevölkerung wird heute einen besonderen Grund zur Freude haben. Der Vizepräsident der Vereinigten Staaten, Lyndon B. Johnson, ist heute in Berlin. Er ist der erste amerikanische Vizepräsident, der jemals in die deutsche Hauptstadt zu einem offiziellen Besuch gekommen ist. Johnson wird von General Clay und Brentano begleitet.

Wieder einer...
 Die Berliner Bevölkerung hat heute einen besonderen Grund zur Freude. Der Vizepräsident der Vereinigten Staaten, Lyndon B. Johnson, ist heute in Berlin. Er ist der erste amerikanische Vizepräsident, der jemals in die deutsche Hauptstadt zu einem offiziellen Besuch gekommen ist. Johnson wird von General Clay und Brentano begleitet.

Wieder einer...
 Die Berliner Bevölkerung hat heute einen besonderen Grund zur Freude. Der Vizepräsident der Vereinigten Staaten, Lyndon B. Johnson, ist heute in Berlin. Er ist der erste amerikanische Vizepräsident, der jemals in die deutsche Hauptstadt zu einem offiziellen Besuch gekommen ist. Johnson wird von General Clay und Brentano begleitet.

Obrázek 20 Titulní strana noviny *Bild Zeitung* ze dne 19. srpna 1961.

12 Pf

Der Abend

EINE ZEITUNG FÜR BERLIN

Mordanschlag auf Mikojan

Starke US-Kampfgruppe rollt über die Autobahn nach Berlin

Johnson abgeflogen

Um 16 Uhr: Tempelhof 17 Uhr: Rathaus

Reiseperrone noch verschärft

Alle hinter Berlin

Mit dem Messer in der Tasche

Jetzt auch FDJ-Einheiten

Um 16 Uhr: Tempelhof
 17 Uhr: Rathaus

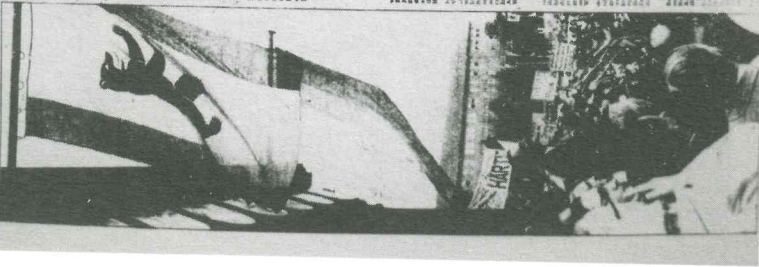
Reiseperrone noch verschärft
 Alle hinter Berlin

Mit dem Messer in der Tasche

Jetzt auch FDJ-Einheiten

Obrázek 21 Titulní strana noviny *Der Abend* ze dne 19. srpna 1961.

Willkommen, Vizepräsident Johnson! Sie sprachen uns aus dem Herzen!

Ganz Berlin hörte zu

Einem Triumpzug glich die Fahrt des amerikanischen Vizepräsidenten Lyndon B. Johnson durch die Berliner Straßen. Begleitet von Berlinern, die sich an den Straßenrändern versammelten, fuhr Johnson durch die Stadt. Er wurde von einer riesigen Menschenmenge empfangen, die sich an den Straßenrändern versammelten. Johnson wurde von einer riesigen Menschenmenge empfangen, die sich an den Straßenrändern versammelten.

US-Kampfgruppe kommt über die Autobahn Amerikaner und Briten verstärken ihre Garnisonen in Berlin

Ein US-Kampfgruppe ist über die Autobahn in Berlin einmarschiert. Amerikaner und Briten verstärken ihre Garnisonen in Berlin. Die US-Kampfgruppe ist über die Autobahn in Berlin einmarschiert. Amerikaner und Briten verstärken ihre Garnisonen in Berlin.

MORGENPOST: Wir rufen die Welt

Obrázek 22 Titulní strana noviny *Berliner Morgenpost* ze dne 20. srpna 1961.

DER TAG

UNABHÄNGIGE ZEITUNG FÜR DEUTSCHLAND

BERLIN, SONNTAG, 20. AUGUST 1961

Johnson: Wir bleiben in Berlin!

Hunderttausende begrüßten den US-Vizepräsidenten Triumphfahrt durch dichtes Spalier in den Straßen

Einem Triumpzug glich die Fahrt des amerikanischen Vizepräsidenten Lyndon B. Johnson durch die Berliner Straßen. Begleitet von Berlinern, die sich an den Straßenrändern versammelten, fuhr Johnson durch die Stadt. Er wurde von einer riesigen Menschenmenge empfangen, die sich an den Straßenrändern versammelten.

Herzogin Elisabeth vor dem Bolschoi

Was der Westen tut

Was der Westen tut... Die Westmächte haben in den letzten Tagen eine Reihe von Maßnahmen ergriffen, um die Situation in Berlin zu stabilisieren. Diese Maßnahmen umfassen die Verstärkung der Garnisonen in Berlin und die Einmarsch einer Kampfgruppe über die Autobahn.

Kommunisten in Ost-Berlin

Obrázek 23 Titulní strana noviny *Der Tag* ze dne 20. srpna 1961.

1972 UNABHÄNGIGE ZEITUNG FÜR DAS FREIE BERLIN

Telegraf am Sonntag

Montag, Sonntag, 20. August 1961

USA-Vizepräsident Johnson überbrachte Berlin Botschaft der Verbundenheit und der Entschlossenheit

Täglich 50 bis 80 Flüchtlinge

Die Zahl der Flüchtlinge, die täglich von Ostberlin nach Westberlin fliehen, liegt bei 50 bis 80 Personen. Die meisten sind Familien mit Kindern. Die Flüchtlinge werden von der Bundespolizei an der Mauer aufgehalten und in den Westberliner Botschaften untergebracht. Die Bundesregierung hat sich verpflichtet, die Flüchtlinge zu versorgen und ihnen die Möglichkeit zu geben, in der Bundesrepublik zu leben.

Die Zusage ist fest

Die Zusage der Bundesregierung, die Flüchtlinge zu versorgen und ihnen die Möglichkeit zu geben, in der Bundesrepublik zu leben, ist fest. Die Bundesregierung hat sich verpflichtet, die Flüchtlinge zu versorgen und ihnen die Möglichkeit zu geben, in der Bundesrepublik zu leben.

Ein lebenswichtiger Teil

Die Zusage der Bundesregierung, die Flüchtlinge zu versorgen und ihnen die Möglichkeit zu geben, in der Bundesrepublik zu leben, ist ein lebenswichtiger Teil der Politik der Bundesregierung. Die Bundesregierung hat sich verpflichtet, die Flüchtlinge zu versorgen und ihnen die Möglichkeit zu geben, in der Bundesrepublik zu leben.

Gedanken und Glauben

Die Zusage der Bundesregierung, die Flüchtlinge zu versorgen und ihnen die Möglichkeit zu geben, in der Bundesrepublik zu leben, ist ein Ausdruck der Gedanken und des Glaubens der Bundesregierung. Die Bundesregierung hat sich verpflichtet, die Flüchtlinge zu versorgen und ihnen die Möglichkeit zu geben, in der Bundesrepublik zu leben.

Obrázek 24 Titulní strana novim *Telegraf am Sonntag* ze dne 20. srpna 1961.

1961 SCHWAB

Blitzflug im Auftrag Kennedys

Amerikas Vize-Präsident heute in Berlin

Mit General Clay und Brentano

Die USA, sehen und hören, dass die Bundesrepublik zu einem freien Staat werden kann. Die USA, sehen und hören, dass die Bundesrepublik zu einem freien Staat werden kann.

Berliner - kommt!

Die Berliner, kommen! Die Berliner, kommen! Die Berliner, kommen!

Wieder einer...

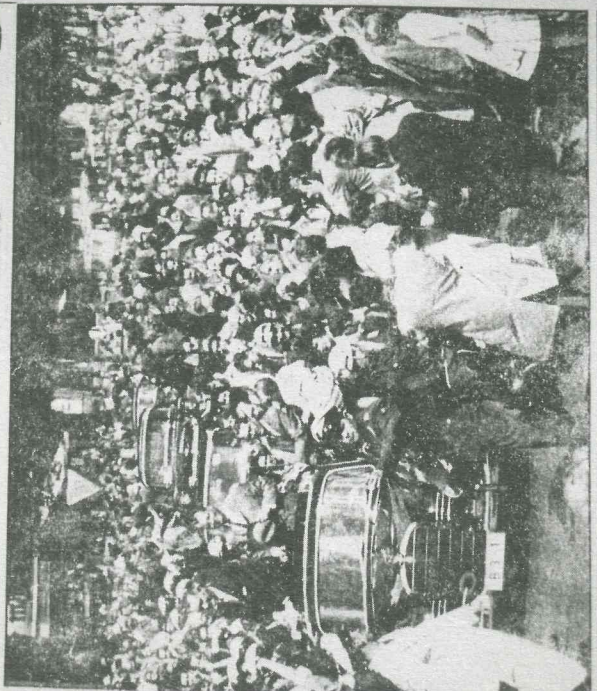
Wieder einer... Wieder einer... Wieder einer...

Obrázek 25 Titulní strana novim *Bild Zeitung* ze dne 21. srpna 1961.

15 Pf
Nr. 191 - 85. Jahrg. - Berlin, Montag, 21. August 1961

Jubel - Begeisterung

ZUM MÖBELKAUF
INS
BÖHM-HAUS

Das große
AUSSTATTUNGSCENTRUM
HOCHSTRASSE 40
das ist das Zentrum für
möbel und hausbedarf

Das lockende
Ziel
mit der ständigen
Leistungssteigerung

WEITER:
Wechselnd
bewohnt - Schauer
in Stadt

B.Z.
Montag, 21. August 1961

FAST EDRICK? ...
Vizepräsident Johnson, und
Willy Brandt gehen auf ihrer
Wahlkampftour durch die
United States, im nächsten Bericht

Ein Familienhaus im modernen
Amerikaner Aufbau, Möbel in
zeitgemäßen Formen

MÖBELGLENZ

Das Einrichtungshaus
im Nordwesten Berlins
Turmstraße Nr. 69 32

Obrázek 26 Titulní strana novin BZ ze dne 21. srpna 1961.

Obrázek 27 Titulní strana novin BZ ze dne 21. srpna 1961.

US-Vizepräsident heute früh zu Willy Brandt:

Ich komme wieder nach Berlin

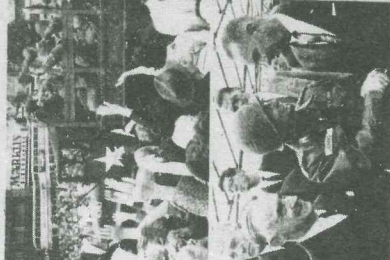
nacht depesche

Begeisterter Johnson auf Blitzflug zu Kennedy

Berlin Washington (EPA/AFB). Begeistert von der Haltung der Berliner und tief gerührt von der Welle der Sympathie, die ihm während seines zwölftägigen Aufenthaltes in der Hauptstadt der DDR entgegengebracht wurde, kündigte US-Vizepräsident Johnson heute früh um 4.19 Uhr von Egel aus verlassen. Nicht seiner Ankunft in dem kleinen Städtchen Egel, sondern der Begegnung mit dem Bundespräsidenten, mit dem er sich am Montagabend in Bonn unterhalten wird, ist Johnson nach Berlin gekommen.

Der Verbleibungszeit des bisherigen Vizepräsidenten Lyndon B. Johnson, die im Laufe der letzten Stunden mit dem Berliner Verbleibungszeitpunkt übereinstimmt, ist Johnson am Montagabend um 18.15 Uhr in Egel angekommen. Johnson wird sich am Montagabend mit dem Bundespräsidenten unterhalten und am Dienstagmorgen nach Bonn fliegen, um dort mit dem Bundespräsidenten unterhalten zu werden.

Freunde, Berlin grüßt euch!

Neues Amt für Clay in Berlin?

Berlin (DPA). Der bisherige Oberbürgermeister von Bonn, General Clay, wird ein neues Amt in Berlin erhalten. Er wird die Leitung des US-Vertretungsbüros in Berlin übernehmen. Clay wird in Berlin ein Amt erhalten, das die Leitung des US-Vertretungsbüros in Berlin umfasst. Clay wird in Berlin ein Amt erhalten, das die Leitung des US-Vertretungsbüros in Berlin umfasst.

Die Bezeichnung "Nobelpreis" ist eine Ehrendenkung für die Leistungen in der Wissenschaft, Literatur, Friede, Musik und Wirtschaft. Der Preis wird jährlich vergeben. Die Preisgelder werden an die Preisträger überreicht. Der Preis wird in Stockholm vergeben.

Radio Wilhnam
CHARLOTENBURG · HORSTWEG 35 · MOBIT · STROMSTRASSE 50 · TELEFON 34 02 31

FERNSEHGERÄTE - 498,-
KOMPLETT FÜR DAS 2. PROGRAMM

Willy Brandt: Ich bin sehr, sehr zufrieden!

Umsetzter nach dem Abbruch der Blockade von Berlin durch den Vizepräsidenten Johnson, der heute früh von Egel aus nach Bonn fliegt, ist Willy Brandt heute früh um 18.15 Uhr in Egel angekommen. Brandt wird sich am Montagabend mit dem Bundespräsidenten unterhalten und am Dienstagmorgen nach Bonn fliegen, um dort mit dem Bundespräsidenten unterhalten zu werden.

Die Bezeichnung "Nobelpreis" ist eine Ehrendenkung für die Leistungen in der Wissenschaft, Literatur, Friede, Musik und Wirtschaft. Der Preis wird jährlich vergeben. Die Preisgelder werden an die Preisträger überreicht. Der Preis wird in Stockholm vergeben.

Poznámky

Úvod

- 1 Části předkládané knihy byly rozpracovány v následujících publikačních výstupech: Nigrin, Tomáš: Stavba berlínské zdi. Hybatel modernizace společnosti v Západním Berlíně?, *Český časopis historický*, 2009, roč. 107, č. 2, s. 336–361; Nigrin, Tomáš: Život a dílo Willyho Brandta v deseti svazcích. Nad jedinečnou německou edicí, *Soudobé dějiny*, 2009, roč. 16, č. 1, s. 155–164; Nigrin, Tomáš: Západní Berlín v 50. a 60. letech 20. století – centrum či periferie Spolkové republiky Německo?, in: Německá centra – německé periferie: federalismus, regionalismus, subsidiarita, Praha 2010, s. 130–153; Nigrin, Tomáš: Stavba berlínské zdi jako odrazový můstek kariéry Willyho Brandta. Zrod moderního politického stylu v Západním Berlíně. *Irchodologické listy historické*, 2011, č. 28, s. 121–143.
- 2 Zpracované téma předpokládalo vyřešení otázky vpravování zmínovaných údajů, geografických a politických celků a také zdi vedené centrem Berlína. Jedná se především o termíny „Západní Berlín“ jakožto označení téměř samostatné politické jednotky, naproti tomu „východní Berlín“ označoval část města plně inkorporovanou do Německé demokratické republiky. Termíny „západní Německo“ a „východní Německo“ jsou neoficiálními a spíše stylizovanými synonymy pro Spolkovou republiku Německo a Německou demokratickou republiku. Samotná „Berlínská zď“ bude uvozena velkým písmenem, protože se jedná o zcela klíčovou a specifickou stavbu, o které pojednává tato publikace.
- 3 Například: Caudal, Honoré Marc: Kennedy in der Mauer-Krise: Eine Fallstudie zur Entscheidungsfindung in USA, Berlin 1981, 344 s.; Mítčank, Joachim: Die Berlin-Politik zwischen 17. Juni 1953, dem Viermächteabkommen und der Grenzöffnung 1989: Erinnerung eines Diplomaten, Berlin 2003, 337 s.
- 4 Například: Smith, Arthur Lee: Kidnap city. Cold war Berlin, Greenwood 2002, 199 s.; Daum, Andreas W.: Kennedy in Berlin. Politik, Kultur und Emotionen im Kalten Krieg. Paderborn 2003, 271 s.; Wettig, Gerhard: Chruschtschows Berlin-Krise 1958 bis 1963. Drohpolitik und Mauerbau, München 2006, 312 s.; Uhl, Matthias – Wagner, Armin (eds.): Ulbricht, Chruschtschow und die Mauer. Eine Dokumentation, München 2003, 219 s.; Grey, William Glen: Germany's Cold War. The Global Campaign to Isolate East Germany 1949–1969, Chapel Hill 2003, 368 s.; Timmermann, Heiner (ed.): 1961 – Mauerbau und Außenpolitik. „Die Ironie der Geschichte: Flucht: Motiv des Mauerbaus, Flucht: Motiv des Mauerfalles“, Münster 2002, 407 s.; Uhl, Matthias: Krieg um Berlin? Die sowjetische Militär- und Sicherheitspolitik in der zweiten Berlin-Krise 1958 bis 1962, München 2008, 295 s.
- 5 Například: Paulsen, Werner: 13. August 1961: Ereignisse und Zusammenhänge, Schkeuditz 2001, 148 s.; Steininger, Rolf: Der Mauerbau. Die Westmächte und Adenauer in der Berlinkrise 1958–1963, München 2001, 411 s.
- 6 Například: Mehls, Hartmut (ed.): Im Schatten der Mauer. Dokumente: 12. August bis 29. September 1961, Berlin 1990, 142 s.; Taylor, Frederick: The Berlin Wall. 13. August 1961 – 9. November 1989, London 2006, 486 s.; Helga Grebing: Willy Brandt: Der andere Deutsche, München 2008, 182 s.; Jander, Martin: Berliner Mauer, Berlin 2011, 30 s.; Hertle, Hans-Hermann, Die Berliner Mauer: Biographie eines Bauwerks, Berlin 2011, 250 s.
- 7 Například: Stern, Carola: Willy Brandt, Reinbek 1998, 160 s.; Mersburger, Peter: Willy Brandt 1913–1992. Visionär und Realist, München 2002, 927 s.; Schöllgen, Gregor: Willy Brandt. Die Biographie, Berlin 2001, 320 s.

Obrázek 28 Titulní strana novin *Nachtdepesche* ze dne 20. nebo 21. srpna 1961.

Pouhých 170 kilometrů dělilo Československo od Berlínského zdi – nejviditelnějšího symbolu rozdělení Evropy železnou oponou na dva zneprátené mocensko-politické bloky. Dne 13. srpna 1961 její stavba definitivně rozdělila dřívější hlavní město Německa na dvě části. Uzavřela se tím kapitola plná neustálých třenic mezi Východem a Západem na vnitroběrlné hranici a území obou německých států se až do konce studené války stabilizovalo, další horké krize studené války se mu již vyhly. Zanihl tak Berlín, který představoval jedinečný průnik dvou světů – demokracie a komunismu – nabízející obyvatelům a návštěvníkům možnost okusit výhody obou systémů a jednoduše překročit hranici, která je oddělovala. Nedořešené uspořádání německého prostoru a především Berlína stálo za krizí, jež trvala téměř 15 let. Ačkoliv historiografie čísluje oba vrcholy této krize samostatně – první z nich je blokáda Berlína v letech 1948 až 1949, druhou pak období od Chruščovova ultimáta až po stabilizaci situace po stavbě Berlínského zdi – ve skutečnosti se jednalo o kontinuální vývoj a krize po celou dobu nikdy skutečně neodezněla. Naopak se pořád připomínala novými konfrontacemi.

ISBN 978-80-7363-573-2

9 788073 635732